

Роднае слова

2013/11

(311)

лістапад

Рэдакцыйная калегія

доктар філалагічных навук А. Бельскі (намеснік)
 доктар філалагічных навук М. Прыгодзіч (намеснік)
 доктар педагагічных навук М. Яленскі (намеснік)
 доктар мастацтвазнаўства Т. Габрусь
 доктар філалагічных навук У. Гніламедаў
 доктар мастацтвазнаўства В. Дадзіёмава
 доктар філалагічных навук В. Іўчанкаў
 доктар філалагічных навук І. Казакова
 доктар гістарычных навук,
 доктар архітэктуры А. Лакотка
 доктар філалагічных навук А. Ліс
 доктар філалагічных навук А. Лукашанец
 доктар філалагічных навук В. Максімовіч

доктар мастацтвазнаўства У. Мартынаў
 доктар філалагічных навук А. Ненадавец
 доктар філалагічных навук В. Новак
 доктар педагагічных навук І. Паўлоўскі
 доктар мастацтвазнаўства В. Пракацова
 доктар філалагічных навук В. Рагойша
 доктар філалагічных навук І. Роўда
 доктар філалагічных навук І. Саверчанка
 доктар філалагічных навук В. Старычонок
 кандыдат філалагічных навук М. Трус
 доктар філалагічных навук М. Тычына
 доктар філалагічных навук І. Чарота
 доктар філалагічных навук Т. Шамякіна

Навуковыя кансультанты

Г. Адамовіч, Р. Аладава, М. Аляхновіч,
 Г. Арцямёнак, А. Багданава, З. Бадзевіч,
 А. Белая, Д. Дзятко, Т. Казакова,
 В. Карамзаў, У. Каяла, В. Лемцогова,
 І. Лепешаў, Е. Лявонава, В. Ляшук,

В. Ляшчынская, А. Макарэвіч, З. Мельнікава,
 П. Міхайлаў, М. Мушынскі, М. Новік,
 В. Рагаўцоў, В. Русілка, У. Сенькавец,
 А. Салахаў, А. Станкевіч, П. Сцяцко,
 Т. Тамашэвіч, Н. Усава, Н. Шаранговіч, І. Штэйнер

Рэдакцыйная рада

Р. Бабашка, М. Бубешка, І. Булаўкіна,
 В. Давідовіч, В. Душэўская, Р. Ільіна,
 Г. Запартыка, З. Камароўская, В. Кажура,

Л. Лазарчык, А. Ляшковіч, Л. Макарэвіч,
 А. Марціновіч, Г. Марчук, М. Пазнякоў, А. Панфіленка,
 Т. Прадзед, Л. Собаль, І. Таяноўская, Т. Шэляговіч

Над нумарам працавалі

рэдактары:

Вольга Крукоўская (*Методыка і вопыт*: 3 вопыту работы, Дыктант на ўроку, Метадыст прапануе, Малады даследчык прапануе; *Калі закончыўся ўрок*: У дапамогу педагогу),

Крысціна Пучынская (*Літаратура і час*: Май-стэрства творцы, Паэтычны сад, Тэорыя сатыры і гумару, Літаратурнае пабрацімства славян, Скрыжаванні, Асобы, Беларуская літаратура XXI стагоддзя; Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён; Крыжаванка),

Ларыса Сагановіч (*Мовы рысы непаўторныя*: Пачынальнікі, Актуальная тэма, Скарбы мовы, Моўныя сувязі, 3 гісторыі мовы, Малады даследчык прапануе, Матэрыялы да слоўніка),

Наталля Шапран (*Нацыянальная і сусветная культура*: Вяртанне да вытокаў, Мастацтва ў кантэксце часу, 3 архіваў часу, 3 гісторыі выяўленчага мастацтва, Лучнасць музаў, Першавера продкаў),

намеснік галоўнага рэдактара
 адказны сакратар
 дзяжурны рэдактар
 літаратурныя рэдактары
 тэхнічны рэдактар
 галоўны бухгалтар

**Марыя Кныш,
 Вольга Барздова,
 Вольга Крукоўская,
 Крысціна Пучынская, Вольга Крукоўская,
 Канстанцін Лісецкі,
 Валянціна Ракіцкая.**

ЗАСНАВАЛЬНІКІ:
 МІНІСТЭРСТВА
 АДУКАЦЫІ
 РЭСПУБЛІКІ
 БЕЛАРУСЬ,
 ГРАМАДСКАЕ
 АБ'ЯДНАННЕ
 "САЮЗ
 ПІСЬМЕННІКАЎ
 БЕЛАРУСІ"

УСТАНОВА
 «РЭДАКЦЫЯ ЧАСОПІСА
 "РОДНАЕ СЛОВА"»

Часопіс выходзіць
 з 1988 года
 (у 1988 – 1991,
 №№ 1 – 48,
 выдаваўся пад назвай
 "Беларуская мова
 і літаратура ў школе")

Галоўны рэдактар

**Зоя Іванаўна
 ПАДЛІПСКАЯ**

ЛІТАРАТУРА І ЧАС

- Аммон Марына.** Матыў фантастычнага падарожжа ў творчасці Вячаслава Адамчыка 3
- Жыбуль Віктар.** “Новым імкненням даць новыя формы...”: Творчая рэалізацыя мастацкага крэда Вацлава Ластоўскага 6
- Плешкунова Алена.** Прыёмы стварэння камічнага эфекту ў паэмах “Энеіда навыварат” Вікенція Равінскага і “Тарас на Парнасе” Канстанціна Вераніцына. ... 10
- Шаладонава Жанна.** Хранатоп лесу ў нацыянальна-паэтычнай карціне свету Якуба Коласа і Максіма Рылскага 14
- Гарачка Ганна.** Таямніца маўчання “Лялькі” Баляслава Пруса 17
- Бярозка Аляксандр.** “Сведчу, як на святой споведзі”: “Развітанне з ілюзіямі” Аляксея Карпюка 21

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

- Паўлавец Дзмітрый.** “Я роднае мовы не кіну ў нядолі”: Да 130-годдзя з дня нараджэння Вацлава Ластоўскага 25
- Генчэль Герд, Цэлер Патрык.** Змешанае маўленне, змешаны дыкурс, тыпы моўцаў: Беларуская і руская мовы і змешанае маўленне ў беларускіх сем’ях. *Працяг* 29
- Ляшчынская Вольга.** Катэгорыя працы ў беларускай фразеалогіі 33
- Паўлечка Юлія.** Пераклад англійскіх фразеалагічных адзінак на рускую і беларускую мовы: Нацыянальна-культурны кампанент 37
- Рослік Таццяна.** Складаназалежны сказ з даданымі атрыбутыўнымі часткамі: На матэрыяле прадмоўна-пасляслоўнага комплексу Францыска Скарыны і яго паслядоўнікаў 40
- Праконіна Вера.** Беларускія слоўнікі эканамічнай тэрміналогіі: гісторыя і класіфікацыя 43
- Лапатка Якуб.** З лексікону аўсюкоўскай гаворкі 46

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

- Шыбайла Зінаіда.** Зваротак. Спосабы выражэння зваротка: Урок беларускай мовы (VIII клас) 49
- Гарбінская Тарэса.** Знакі прыпынку паміж часткамі ў бяззлучнікавых складаных сказах. Працяжнік: Урок беларускай мовы (IX клас) 52

- Мароз Святлана, Ржавуцкая Марына, Старасценка Таццяна.** Дыктант як від практыкавання: Дыктанты для самакантролю. *Заканчэнне* 54
- Рачэўскі Станіслаў.** Пазакласная праца па беларускай мове: на шляху да новай парадыгмы 58
- Кныш Антон.** Педагагічны эксперымент як сродак арганізацыі творчай дзейнасці педагога-даследчыка ... 61

КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ЎРОК

- Трач Ганна, Янава Алена.** Мікола Гусоўскі: «“Песня пра зубра” – песня пра Беларусь»: Літаратурная гасцеўня 65

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

- Статкевіч-Чабагану Анатоль.** З гісторыі вёскі Засмужжа Любанскага раёна. *Працяг* 72
- Кандрацьева Галіна.** Да пытання стылістыкі сакральных памяшканняў Нясвіжскага замка XVII – першай трэці XX ст. *Заканчэнне* 75
- Запартыка Ганна.** “З удзячнасцю ўспомніць...”: Да 120-годдзя з дня нараджэння Леанілы Чарняўскай (Гарэцкай) 79
- Налівайка Людміла, Шунейка Яўген.** Мастакі Беларусі свайму песняру: Прысвячэнне Якубу Коласу ... 84
- Ірына Кастылянчанка.** Беларуская класіка ў тэатральнай прасторы, або Як інсцэніраваць прозу? 87
- Дудзюк Зінаіда.** Здань забытага міфа. *Працяг* 92

Паэтычная старонка. **Ластоўскі В.** Сабор св. Марка ў Венецыі. На оды Гарачыя. Зорнік (9). **Швед В.** Дзесяць заповедзяў (54). **Багамолава А.** “...Каб пачуць твой голас...”/“Сумёт суму растае...”/“Ты прачнешся рана-рана...”/“...Якая прага...” (70), “Безнадзейна-надзейны...”/“Сустрэча на адвітанне (71).

Літаратурны ветразь. **Багамолава А.** “Дзе таполі трымаюць нябёсаў сіль...” (70).

Лінгвістычны досвед. **Сцяцко П.** *Маятник, ківац* (36).

Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён на 2014 год: Студзень (78, 83).

Крыжаванка. **Мацвеева Я.** Якуб Колас і Янка Купала (96).

Увага! Конкурс! (39).

Часопіс уключаны ў Пэралік навуковых выданняў ВАК Рэспублікі Беларусь для друкавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў па філалагічных навуках, мастацтвазнаўстве, культуралогіі, педагагічных навуках (тэорыя і методыка навучання беларускай мове і літаратуры).

У адпаведнасці з Законам аб друку аўтары нясуць адказнасць за дакладнасць прыведзеных у артыкуле фактаў і звестак.

Рэдакцыя пакідае за сабой права друкаваць артыкулы ў парадку абмеркавання, не падзяляючы пункту гледжання аўтара.

Пры перадруку спасылка на “Роднае слова” абавязковая.

Патрабаванні да афармлення матэрыялаў і ўмовы прыняцця матэрыялаў для аспірантаў гл. на сайце часопіса www.rs.unibel.by.

ЛІТАРАТУРА І ЧАС

Вячаслаў Уладзіміравіч Адамчык (1 лістапада 1933 г., в. Варакомшчына, Навагрудскі павет, цяпер Дзятлаўскі раён – 5 жніўня 2001 г., Мінск) – празаік, драматург, кінасцэнарыст. У 1952 – 1957 гг. займаўся на аддзяленні журналістыкі філалагічнага факультэта БДУ. Працаваў у газетах “Знамя юности” (1957 – 1958), “За вяртанне на Радзіму” (1958 – 1960), у Дзяржаўным выдавецтве БССР (1960 – 1962), часопісах “Полымя” (1962 – 1963; 1967 – 1969), “Нёман” (1965 – 1967), “Малодосць” (1969 – 1977). Скончыў Вышэйшыя літаратурныя курсы пры Саюзе пісьменнікаў СССР у Маскве (1965). Быў галоўным рэдактарам сцэнарнай майстэрні пры кінастудыі “Беларусьфільм” (1977 – 1980), намеснікам галоўнага рэдактара выдавецтва “Мастацкая літаратура” (1980 – 1982), галоўным рэдактарам часопіса “Бярозка”. Удзельнічаў у працы XXXVIII сесіі Генеральнай асамблеі ААН (1983). Член Саюза пісьменнікаў СССР (з 1960 г.).

Дэбютаваў вершамі ў 1952 г. Першае апавяданне апублікавана ў 1957 г. Аўтар зборнікаў прозы “Свой чалавек” (1958), “Млечны шлях” (1960), “Міг бліскавіцы” (1965), “Дзікі голуб” (1972), “Дзень ранняй восені” (1974), “Раяль з адламаным вечкам” (1990) і раманаў “Чужая бацькаўшчына” (1978, паводле рамана ў 1982 г. зняты мастацкі фільм і ў 1983 г. тэлеспектакль), “Год нулявы” (1983), “І скажа той, хто народзіцца...” (1987), “Голас крыві брата твайго” (1990); сцэнарыяў дакументальных фільмаў “Іван Мележ” (зняты ў 1977 г.), “Валянцін Таўлай” (зняты ў 1978 г.), “Дзядзька Якуб” (зняты ў 1981 г.), п’есы “Раіса Грамычына” (1989).

Лаўрэат Літаратурнай прэміі імя І. Мележа (1980) за раман “Чужая бацькаўшчына”, Дзяржаўнай прэміі БССР імя Я. Коласа (1988) за раманы “Чужая бацькаўшчына”, “Год нулявы”, “І скажа той, хто народзіцца...”.

Майстэрства творцы

МАТЫЎ ФАНТАСТЫЧНАГА ПАДАРОЖЖА Ў ТВОРЧАСЦІ ВЯЧАСЛАВА АДАМЧЫКА

У шэрагу тэкстаў сучаснага беларускага прыгожага пісьменства назіраецца тэндэнцыя да шырокага выкарыстання фантастыкі ў якасці дадатковага элемента паэтыкі. Адзначаная асаблівасць у многім можа быць патлумачана жаданнем айчынных аўтараў пэўным чынам пераадолець замацаваныя ў савецкія часы каноны рэалістычнага пісьма, імкненнем да творчага пошуку, эксперыменту, абнаўлення эстэтычных магчымасцей слова. З іншага боку, схільнасць некаторых пісьменнікаў да звышнатуральнага пры перадачы тых ці іншых падзей вынікае з самой беларускай традыцыі, якая не знікла нават з пашырэннем рэалістычнага напрамку ў нацыянальнай літаратуры. Так, С. Ханеня заўважае, што “ўмоўна-фантастычнае па-ранейшаму з’яўлялася моцным і дзейным сродкам у спасціжэнні мастацтвам слова складаных драматыч-

ных працэсаў рэчаіснасці” [1, с. 16]. Пры гэтым акрэсленая тэндэнцыя разгортваецца ў некалькіх ідэйна-тэматычных напрамках.

Выкарыстанне элементаў фантастычнага ў сучаснай беларускай літаратуры назіраецца таксама ў творах, прысвечаных гістарычнай тэматыцы. Адным з найбольш распаўсюджаных сюжэтных рашэнняў выступае падарожжа герояў у мінулае (“Святыя грэшнікі” А. Асіпенкі, “Забіць нягодніка, альбо Гульня ў Альбарутэнію”, “Сутарэнні Ромула” Л. Рублеўскай, “Рэвізія” А. Федарэнкі і інш.). Згаданая тэндэнцыя знайшла адлюстраванне і ў прозе Вячаслава Адамчыка, вядомага прыхільніка эпчна-манументальнага стылю з ярка выражаным нацыянальна-гістарычным тыпам мыслення. Разуменне сучаснасці як своеасаблівага поля, дзе перакрываюцца вопыт учарашняга і далягляды заўтрашняга, стала прычынай стварэння тако-

га, на першы погляд, нетыповага для гэтага пісьменніка тэксту, як “Падарожжа на Буцафале”.

Даследчыца Н. Кузьміч у рэцэнзіі на аповесць заўважае, што названы твор “ляжыць у рэчышчы праблем, што заўсёды хвалявалі В. Адамчыка, – ён пра гістарычную памяць, пра непарыўную павязь мінулага і сучаснага” [2, с. 89]. Наконт праблемы філасофскага асэнсавання аўтарам гісторыі праз прызму існавання кожнага асобнага чалавека і народа ў цэлым гаворыць і М. Тычына, які ў артыкуле “Развітанне з сялянскай Атлантыдай” вылучае “абвостранае адчуванне часу, незваротнай яго хады, немагчымасці выбару будучыні” [3, с. 4] у якасці дамінанты пісьменніцкіх духоўных інтэнцый айчыннага майстра слова.

“Падарожжа на Буцафале” значна адрозніваецца ад прозы В. Адамчыка папярэдніх гадоў як на фармальным, так і на зместавым узроўнях. І першая праблема, з якой літаратуразнаўца можа сутыкнуцца ў працэсе ацэнкі і інтэрпрэтацыі згаданага тэксту, – яго жанравая прыналежнасць. Так, у разуменні М. Тычыны аповесць “фантастычная” [3, с. 4], паводле Н. Кузьміч – “прыгодніцкая” [2, с. 89], а Н. Дамброўская адносіць яе да “гістарычна-фантастычнага жанру” [4, с. 106]. Складанасць вырашэння акрэсленага пытання – пэўная стылявая гетэрагеннасць твора. Так, Н. Дамброўская, акрамя эпічнага і дакументальнага пачаткаў, вылучае ў “Падарожжы...” прыкметы “эмацыянальна-выяўленчага (прадметна-апісальнага), спавядальнага, дыдактычна-павучальнага, фантастычнага, сатырычнага пісьма” [4, с. 107].

У працэсе інтэрпрэтацыі і жанравай характарыстыкі адносна невялікага па памерах тэксту немалаважную ролю адыгрывае ўласна аўтарскае вызначэнне: “*неверагодна-праўдзівая і фантастычна-рэальная аповесць*” [5, с. 335]. Такая аксюмарыстычная характарыстыка, на думку акадэміка В. Каваленкі, апраўданая, бо служыць адмысловым папярэджаннем пра выкарыстанне пісьменнікам нетрадыцыйнай для яго манеры перадачы падзей. Як слушна заўважае навукоўца, “падзаглавак і не расчароўваў канчаткова адносна эпічнага характару творчасці” [6, с. 546], падкрэсліваючы ўмоўнасць рэпрэзентаванага В. Адамчыкам свету і яго цесную сувязь з рэчаіснасцю. Апошняя асаблівасць не замінае развіццю прыгодніцка-фантастычнага сюжэта ў творы. На старонках “Падарожжа...” майстар слова малюе перад чытачом захапляльную гісторыю, пабудаваную на экстраардынарных здарэннях. Галоўныя героі аповесці – немалады журналіст-наратар і яго суправаджальнік, прастадушны шафёр Толя Аляшкевіч, – па волі лёсу замест рэдакцыйнага задання вымушаны выправіцца ў незвычайнае вандраванне ў прасторы і часе. І калі топас гэтага своеасаблівага “хаджэння” адпавядае аб’ектыўнай рэальнасці (падзеі адбываюцца

на тэрыторыі сучаснай Гродзенскай вобласці), то яго храналогія мае ярка выражаны рэтраспектыўны характар. Перад вачыма персанажаў праносіцца гады, змяняюцца эпохі, а разам з тым паўстае ўсё ў новым і ў новым абліччы Беларусь: сучасная, савецкая і дарэвалюцыйная.

Згаданая адметнасць дазваляе разглядаць твор у кантэксце развіцця сучаснай прозы аб мінулым. Літаратуразнаўца В. Шынкярэнка вылучае наступныя адметнасці гістарычнага жанру: “...дакументальнасць асновы; сінтэз гістарычнай праўды з элементамі домыслу, абумоўленасць выдумкі натуральным ходам падзей; выяўленне ў творы гістарычнай канцэпцыі аўтара, асвятленне сувязі паміж мінулым і сучасным як гістарычнай пераемнасці; нарэшце, характэрная эмацыянальная танальнасць...” [7, с. 5]. Названыя атрыбуты ўласцівыя і “Падарожжы...” В. Адамчыка. Нельга сказаць, што пісьменнік прытрымліваецца строгай акадэмічнай паслядоўнасці пры паказе пэўных этапаў развіцця дзяржавы. Хутчэй наадварот, майстрам слова прадстаўлены суб’ектыўна-інтуітыўны калаж з найбольш цікавых, на яго думку, момантаў з мінулага. Кожны прыпынак герояў аповесці ў прасторы і часе суправаджаецца невялікай замалёўкай з жыцця беларусаў ці завуляванай рэмаркай пра сацыяльна-палітычны і культурны стан краіны. Аўтара цікавяць глыбіні светапоглядных уяўленняў “тутэйшых”, іх складаныя стасункі паміж сабою і з іншымі народамі. Нездарма супрацоўнікі рэдакцыі Ладзіміравіч і Толя спачатку трапляюць у сакавік 1938 г. на тэрыторыю тагачаснай “польскай” Гарадзеншчыны, пасля пераносіцца ў тыл нямецкага войска ў 1918 і г. д.

Лагічным таксама падаецца абраны пісьменнікам храналагічны дыяпазон і вектар разгортвання дзеяння: ад XX да XIX ст. Апошні тэмпаральны паказчык, безумоўна, звязаны з агульнымі заканамернасцямі развіцця ўсёй Еўропы, калі фундаментальным фактарам кансалідацыі людзей становіцца паняцце нацыі. Невыпадковым выступае і той факт, што незвычайнае вандраванне героя і яго спадарожніка пачынаецца на мяжы 80 – 90-х гг. XX ст., у складаны і неадназначны перыяд глабальнага пераасэнсавання мінулага і цяперашняга савецкіх рэспублік. У рэчышчы дадзенай праблемы немалаважнае значэнне мела і беларускае пытанне. Што ўяўляе з сябе маладая краіна, дзе знаходзіцца яе карані і куды цягнуцца вершаліны – гэтыя і шэраг іншых пытанняў аўтар спрабуе вырашыць у тэксце шляхам скажэння прасторава-часовага кантынуму.

Акрамя таго, майстар слова намагаецца даць аб’ектыўную ацэнку тым ці іншым падзеям айчыннай гісторыі з асаблівым акцэнтам на савецкі перыяд. В. Адамчык звяртае ўвагу на некаторыя слабыя месцы ў стратэгіі кіравання тагачаснай улады. Так, персанажы “Падарожжа...”, сузіраючы прыгажосць некранутай прыроды Заходняй

Беларусі дабальшавіцкай пары, з сумам узгадваюць яе выгляд пасля шэрагу асушальных мерапрыемстваў. З іншага боку, пратаганіст, будучы жыхаром хаатычнага перабудовачнага часу, падкрэслівае і пазітыўныя аспекты мінулага, напрыклад упарадкаванасць і дагледжанасць мясцовых вёсак пасля рэвалюцыі: “Дзе калгас? Чаму не заасфальтуеце дарогу?” – “Будзе, Толя, усё будзе, – сказаў я таксама сур’ёзна, выплёўваючы з рота пясок, што балюча патрэскаваў на зубах”. – “Калі? Як перастроімся?..” – “Не, раней, – праз пяцьдзсят гадоў. Ты ж забыўся, што мы яшчэ не выбраліся з даваеннай Польшчы” [5, с. 346].

Варта падкрэсліць, што вобраз аўтара ў творы прысутнічае не толькі на прапазіцыйным узроўні, праз меркаванні, што трансклююцца героем, але і праз выкарыстанне пісьменнікам шэрагу пазнавальных намінацый. Маецца на ўвазе імя аднаго з персанажаў *Ладзіміравіч*, згадка пра родны кут беларускага майстра слова – вёску Варакомшчыну, – а таксама шэраг яго продкаў. Аўтабіяграфічныя элементы, безумоўна, узмацняюць рэалістычны план тэксту, адначасова надаючы хаджэнню-падарожжю герояў В. Адамчыка выразнае радаводнае значэнне. У апошнім палягае індуктыўнасць мастацкага метаду аўтара: праз прыватнае, у тым ліку лёс свой і сваёй сям’і, ён спасцігае заканамернасці цэлай эпохі.

Аналізуючы жанравую прыроду аповесці, нельга не заўважыць наяўнасць у ёй сатырычных элементаў, канцэнтрацыя якіх павялічваецца па меры развіцця дзеяння. Аб’ектам трапнага высмейвання нярэдка становяцца пэўныя нацыянальныя стэрэатыпы, савецкія і постсавецкія рэаліі, адметнасці светапогляду суайчыннікаў. Немалаважнае месца займае таксама крытычна-іранічная рэфлексія пісьменніка наконт уласнай папярэдняй творчасці. Апошняя можа быць патлумачана пэўным канцэптэуальным падабенствам “Падарожжа...” са згаданым раней цыклам раманаў. В. Каваленка таксама сярод найбольш выразных атрыбутаў тэксту вылучае “літаратурны калаж з раней напісанага” [6, с. 547].

Смех у межах акрэсленай праблематыкі становіцца сродкам своеасаблівай псіхалагічнай зацягнутасці як для В. Адамчыка, так і яго чытача, бо развагі аўтара нярэдка прыводзяць да сумных высноў: “...галоўнае [у змесце аповесці] – няшчасны лёс Беларусі і беларусаў. Прычым, вінаваты ў іх няшчасці не столькі ворагі, колькі яны самі. Ім уласцівы як у мінулым, так і ў сучасным наіўнасць жыццёвых уяўленняў, маральная нявыхаванасць, неадукаванасць, дзікасць нораву, непавага да чалавечай асобы” [6, с. 547].

З мэтай стварэння камічнага эфекту айчынны майстар слова звяртаецца да самых разнастайных формаў смехавой культуры: жарту, анекдота, пароды і іншага, выкарыстоўваючы шырокі асар-

тымент адмысловых мастацкіх прыёмаў. Адсюль вынікае схільнасць да спалучэння супрацьлеглага, што найбольш яскрава выявілася ў цесным перапляценні лірычнасці і натуралістычнасці апісання. Для тэксту таксама характэрныя кантраснасць параўнанняў і супастаўленняў: “З гэтага хлопца выйдзе чалавек – або знакаміты пісьменнік, або вялікі палітычны дзеяч. Помніце, Хрушчоў таксама быў пастухом і шахцёрам. Праўда, гэтакім і застаўся” [5, с. 350]; наяўнасць неардынарных меркаванняў, што прыводзяць да нечаканых высноў: “Каб у той час былі партызаны... – уздыхнуў я, назіраючы ўслед кароценькаму саставу”. – “Або камітэт на ахове прыроды ці экалагічнае таварыства” [5, с. 355]; адпаведная партрэтная характарыстыка: “...сядзелі двое ўжо добра падагрэтых ромам афіцэраў: адзін лысы, пародзісты, з тонкім гарбатым носам, другі – курносы” [5, с. 353]. Акрамя таго, адну з цэнтральных роляў у творы адыгрывае дынамізм, хуткая змена падзей як у прасторы, так і часе.

Адзначаныя адметнасці дазваляюць разглядаць “Падарожжа на Буцафале” Вячаслава Адамчыка на стыку розных жанраў: фантастычнага, прыгодніцкага, гістарычнага, гумарыстычна-сатырычнага і аўтабіяграфічнага. Пры гэтым важна заўважыць, што элементы незвычайнага, цэнтральнае месца сярод якіх займае матыў фантастычнага падарожжа, выконваюць у аповесці амбівалентную функцыю. З аднаго боку, згаданыя дапушчэнні непасрэдна ўдзельнічаюць у працэсе сюжэтабудавання фантастычнага тэксту, з іншага – садзейнічаюць трансляцыі пэўных ідэй у прыхаваным, завуляваным выглядзе. Апошняя асаблівасць сведчыць пра падпарадкаванне аўтарам катэгорыі фантастычнага выразна рацыяналістычным мэтам і, адпаведна, магчымасць разгляду твора ў межах рэалістычнай традыцыі.

Спіс літаратуры

1. **Ханеня, С. І.** Амплітуда мастацкасці : Умоўнасць у беларускай прозе канца ХХ ст. / С. І. Ханеня. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2001. – 117 с.
2. **Кузьміч, Н.** Вёз буланы... гісторыю і сучаснасць / Н. Кузьміч // Першацвет. – 1997. – № 9. – С. 89 – 93.
3. **Тычына, М.** Развітанне з сляянскай Атлантыдай : Вобразны свет Вячаслава Адамчыка / М. Тычына // Роднае слова. – 2003. – № 8. – С. 4 – 8.
4. **Дамброўская, Н.** Проза Вячаслава Адамчыка : родава-жанравы і стылявы аспекты / Н. Дамброўская. – Брэст : Альтэрнатыва, 2009. – 182 с.
5. **Адамчык, В.** Выбраныя творы : у 3 т. / В. Адамчык. – Мінск : Маст. літ., 1995. – Т. 1. – 479 с.
6. **Гісторыя беларускай літаратуры 20 ст.** : у 4 т. / навук. рэд. : У. В. Гніламёдаў, С. С. Лаўшук. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – Т. 4, кн. 1. – 928 с.
7. **Шынкарэнка, В. К.** Нястомныя пошукаў дарога : Праблемы паэтыкі сучаснай беларускай гістарычнай прозы / В. К. Шынкарэнка. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – 208 с.

Марына АММОН,
асістэнт кафедры беларускай літаратуры
Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта
імя Францыска Скарыны.

Віктар ЖЫБУЛЬ

“НОВЫМ ІМКНЕННЯМ ДАЦЬ НОВЫЯ ФОРМЫ...”

ТВОРЧАЯ РЭАЛІЗАЦЫЯ МАСТАЦКАГА КРЭДА ВАЦЛАВА ЛАСТОЎСКАГА

Як вядома, вучоны, пісьменнік і грамадска-палітычны дзеяч Вацлаў Ластоўскі (8.11.1883, засценак Калеснікі Дзісенскага пав. Віленскай губ. – 23.01.1938, Саратаў, Расія) меў, сярод іншых, і паэтычны талент. Сваё мастацкае крэда ён сфармуляваў у вядомым пяцірадкоўі: “*Формаў трупехлых я вораг дасконны, / сцежак стаяных не зношу тварэнні; / новым імкненням даць новыя формы, / новыя словы і дум выражэння / стаўлю я мэтай*” [4, с. 209].

У вершы-маніфесте В. Ластоўскі пазіцыянуе сябе як заўзяты непрымальнік аджылых літаратурных формаў, якім супрацьпастаўляе ўласнае наватарства. Паспрабуем прасачыць, як жа менавіта сфармуляваныя ў прыведзеных радках эстэтычныя прынцыпы рэалізоўваліся ў паэтычнай творчасці пісьменніка.

1. “НОВЫЯ ФОРМЫ”

Першае, чым прыцягваюць увагу яшчэ пры павярхоўным знаёмстве многія вершы В. Ластоўскага, змешчаныя ў 1920-я гг. у часопісе “Крывіч”, – гэта графічным выглядам: тэксты набраны ў форме сіметрычных фігур. Шкада, але пры сучасным перадруку такая асаблівасць не заўсёды вытрымліваецца. А яна ж – яшчэ адно сведчанне таго, што для пісьменніка форма верша (у тым ліку візуальная, графічная) мела важнае эстэтычнае значэнне.

Тым часам паводле метрычных і рытмічных характарыстык вершы В. Ластоўскага вызначаюцца акурат тэндэнцыяй да асіметрыі, на што звярнуў увагу філолаг Юрась Пацюпа [7, с. 22]. Пераважная большасць вершаў В. Ластоўскага напісана неўрэгуляваным метрычным вершам з аказіянальнай рыфмоўкаю, напрыклад: “*Кругом / правечна бель снягоў, / не топтаных людской ступой... / У вышы сінеюць льды / дамаскай сталлю, / і небазвод ўражае даллю / панадлівых нябёс паўдзённых. / Як надзен іх блакіт чароўны / з краіны вечных сцюж!*” (“У Альпах”, 1923) [4, с. 211]. Сярод вершаваных памераў пераважае ямб, які ў спалучэнні з “высокай” лексікай надае творам узнёслае, урачыстае гучанне, характэрнае для еўрапейскай паэзіі XVIII ст. Зрэдку сустракаюцца амфібрахій (“Наперад, змагарна наперад!..”), дактыль (“*Формаў трупехлых я вораг дасконны...; “На Каляды*”), харэй (“*Песня а князю Вітаўце*”, “*Зорнік*”), танічны верш (“*На чужы-*

не”). Такія вершы не прытрымліваюцца і пэўнай страфічнай будовы – традыцыйную катрэнарную строфіку маюць толькі некалькі твораў (“*Песня аб князю Усяславу*”, “*Ікар*”, “*На ўзьмежы*”, “*Пакутнік*”, “*З Мікеланджэла*”). Сярод апошніх у фармальным сэнсе вылучаецца верш “*Пакутнік*”, ён таксама наводзіць на думку, што “новыя формы” В. Ластоўскага маюць карані ў далёкім мінулым. Згаданы твор уяўляе з сябе ляонінскі верш (альбо *леанін*, ад імя лацінскага паэта XII ст. Леа) – узніклы ў Сярэднявеччы верш, у якім асобныя паўрадкоўі рыфмаваліся паміж сабой [8, с. 472]. Яшчэ раней да гэтай формы звярталіся і іншыя беларускія паэты (В. Дунін-Марцінкевіч, М. Багдановіч, Я. Купала), але ў іх вершы традыцыйна трымаліся і на рэгулярных “знешніх” рыфмах. У В. Ластоўскага верш застаецца “звонку” белым, рыфмуючыся толькі “ўнутры”:

*Душой суцьмежаны, ў ярмо упрэжаны,
Пад крыкат, шум гвалтаўнікоў
Ішоў сцяжыцаю, ішоў цярніцаю,
Слязамі значучы свой след.*

*І знят адмогаю, дарогай доўгаю,
Пазбыўся мар і светлых кроз,
П’янеў пакутаю, радзеў атрутаю
І сам рабом лічыў сябе* [4, с. 219 – 220].

Выразныя ўнутраныя рыфмы прысутнічаюць і ў фінальнай страфе верша “Кельнскі сабор” (1923), паэтычная экспрэсіўнасць якога ўзмацняецца сістэмай алітарацый і асанансаў:

*Кудзібных кроз, хацьбы магутнай,
агідных мар – у гэты мур –
ўклято бязмер! З-пад снадзі бруднай
яшчэ цяпер лучаць гудзьбы
змагарных бур!* [4, с. 211].

Кожная страфа верша ўяўляе з сябе пяцірадкоўе, дзе 1-ы радок рыфмуецца з 3-м, 2-і – з 5-м, а 4-ы застаецца халастым.

Асобнае месца ў паэтычнай спадчыне В. Ластоўскага займае цыкл з пяці рытмізаваных (часам з рыфмоідамі) вершаў у прозе: “*Баяну*”, “*Чырвонец*”, “*У час аблогі*”, “*Падарожнік*”, “*На хрэсьбінах*” (1926 – 1927). Само аўтарскае жанравае вызначэнне цыкла – “паэзія прозай” – адсылае да артыкула “*Беларуская літаратура ў 1909 г.*” Сяргея Палуяна, у якім крытык менавіта так ахарактарызаваў раннія абразкі В. Ластоўскага [8,

с. 430]. Свядома ўжыўшы Палуянаву фармулёўку ў 1927 г., В. Ластоўскі быццам бы падкрэсліваў паслядоўную прыхільнасць да гэтага сінтэтычнага жанру, распрацаванага ў 1-й палове XIX ст. французскімі рамантыкамі, а на пачатку XX ст. праніклага ў беларускую літаратуру.

2. “НОВЫЯ СЛОВЫ”

Пытанне стылю і роля лексічных адзінак як стылеўтваральных элементаў цікавілі і хвалявалі В. Ластоўскага. Ён звяртаў увагу на стыль старадаўняй прыватнай перапіскі XVI – XVII стст. [4, с. 352 – 353], выступаў супраць экспансіі іншамоўных запазычанняў як у беларускай мове ўвогуле, так і ў мове мастацкіх твораў у прыватнасці. Развіццё беларускай літаратурнай мовы, выяўленне яе красы В. Ластоўскі бачыў у больш актыўным ужыванні правінцыялізмаў (дыялектызмаў) [4, с. 294] і “ажыўленні” “старых слоў” – як архаізмаў, так і ўласных імёнаў, назваў з народнай міфалогіі [4, с. 297 – 299]. Вынікам яго лексікаграфічнай працы стаў вядомы “Расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік” (Коўна, 1924). У філалагічных колах, напэўна, яшчэ доўга не сціхнуць спрэчкі пра тое, якія з прапанаваных В. Ластоўскім слоў дыялектныя, а якія прыдуманія ім самім і наколькі меў рацыю пісьменнік і вучоны, прапануючы ва ўжытак тую ці іншую лексему. Так ці інакш лінгвістычная стратэгія В. Ластоўскага прадугледжвала і ўласны аўтарскі эксперымент са словам, стварэнне неалагізмаў. Менавіта словатворчасць пісьменніка дала падставу Ю. Пацюпу разглядаць моўную ўтопію В. Ластоўскага як “славянскую трансфармацыю футурызму” [7, с. 14 – 23]. Эксперыментальны падыход да мовы выявіўся не толькі ў слоўніку, але таксама і ў паэзіі В. Ластоўскага, асабліва ў вершах “На ўзьмежы” і “Ікар” (абодва 1923), аб’яднаных скразной рыфмоўкай з канцавымі сугуччамі ў словах з суфіксам *-ж-*:

*Былых астой душы людзкой
Няшчадна йдзе ламежа;
Паміж руін ждом новых дзён
З старога мы узьмежа...*

*За намі цьмень, пад намі жах:
Кругом зьмятні люцежа;
Ў нязьмежных дзён сутонны час
Усплыла наверх буцьвежа.*

*Гразой забіт народ маўчыць,
Як бойная скацежа:
Кады-ж канец і дзе той троп,
Каб выйсьці ўжо з суцьмежа?..*

На ўзьмежы [5, с. 4].

Суфікс выступае тут не толькі як сродак абнаўлення паэтычнай мовы, але і як фармальны стрыжань верша: аўтар як бы наўмысна дэман-

струе прадуктыўнасць словаўтваральнай мадэлі, якая прадугледжвае дапасаванне суфікса *-ж-* да самых розных асноў.

Падобным прыёмам карысталіся рускія футурысты. Напрыклад, асобныя фрагменты паэмы “Ангелы” (1919) Веліміра Хлебнікава трымаюцца на зарыфмаваных аказіяналізмах, утвораных з дапамогай архаічнага фарманта – *-ес(а)*:

*Тихес исчезающих имя,
Святно пролетевшей виданы,
Владро серебристых сиес.
Но их, исчезающих в дым,
Заснувших крылами своими,
Лелебен лелеет божес,
Он мнит сквозь летучие станы
Гряды пролетевших нагес.
То умчие шумчие маны,
То ветер умолкших любес [10, с. 61].*

Аднак паміж характарам і мэтамі словатворчасці ў футурыстаў і ў В. Ластоўскага ёсць істотнае адрозненне: першыя бачылі сваёй задачай стварэнне новага свету, новай рэальнасці мастацкімі, вербальнымі сродкамі. Так, напрыклад, згаданы В. Хлебнікаў многія аказіяналізмы выкарыстаў “не толькі дзеля формы, але перш за ўсё дзеля таго, каб вербалізаваць паняцці, характэрныя для паэтычнай свядомасці менавіта Хлебнікава (напрыклад, *будилище, времирь, векиня, зима* і г. д.)” [9, с. 14]. У В. Ластоўскага ж кожнае слова мае канкрэтны адпаведнік у агульнаўжывальнай мове. З дапамогай словатворчасці пісьменнік імкнуўся стварыць высокі стыль, якога не ставала ў беларускай літаратурнай мове XX ст. Моўная ўтопія В. Ластоўскага была складнікам яго фундаментальнай нацыянальнай утопіі.

3. “...І ДУМ ВЫРАЖЭННЕ”

Адна з цэнтральных тэм паэзіі В. Ластоўскага – асэнсаванне крыўскай (беларускай) і еўрапейскай гісторыі, навяянае сузіраннем канкрэтных гістарычных помнікаў і мясцін, пра што сведчаць ужо самі назвы вершаў: “На Радуніцу”, “На Каложы ў Горадні”, “Дума на Полацкім замчышчы”, “Рэйнскі вадапад”, “Кельнскі сабор”, “У Альпах”, “Сабор св. Марка ў Венецыі”, “Тенуэзскі рынак”, “На Смаленскіх сценах”. Адлюстравана ў іх і захапленне паэмамі Гамера, одамі Гарацыя, творчасцю Мікеланджэла Буанароці [4, с. 216, 217, 221].

Вядома ж, такія вершы разлічаны на чытача высокаадукаванага, які мае шырокі круггляд і ўяўленне як пра замежныя славетасці, так і пра знакавыя факты гісторыі ўласнай бацькаўшчыны. Іх адрасат – не беларус-селянін і не беларус-пралетар, а беларус-еўрапеец. У асобных творах прысутнічаюць звароты да паэта, твор-

цы, прадстаўніка інтэлігенцыі (“Паэт, ты вольнага Пегаса...”, “Пішы...”), а верш “Рэйнскі вадапад” – увогуле да канкрэтнай асобы, заўчасна памерлага збіральніка і даследчыка беларускіх старажытнасцей Івана Луцкевіча: “У гроце камяннай, / па-над шалёнаю кінежай, / стаялі мы з табой, Іване...” [4, с. 210].

Творчасць В. Ластоўскага з яе еўрапейскім пасылам і стылізацыяй заходняй паэтыкі мінулых стагоддзяў не ўпісвалася ні ў традыцыйную “сялянскую”, ні ў новую, урбаністычна-індустрыяльную парадыхму, што развівалася ў той час у Беларусі савецкай. Письменнік разумеў гэта, і напэўна, яго час ад часу наведвалі адчуванні, падобныя да тых, што выказаў яго лірычны герой у вершы “У час аблогі”: “Аднак на клік мой зоўны ніхто ка мне не паспяшыў: / У горадзе маім – такім мацоўным – адзін я быў!...” [4, с. 228].

4. “...ТВАРЫЦЬ... ЛІТАРАТУРУ БУДУЧЫНІ”

Творчае крэда непрымальніка “трупехлых формаў” і наватарскі характар паэзіі і прозы В. Ластоўскага далі падставу даследчыкам розных часоў, пачынаючы яшчэ з М. Багдановіча [2, с. 199, 282], звязваць творчасць В. Ластоўскага з пэўнымі авангардысцкімі і мадэрнісцкімі кірункамі: футурызмам (Ю. Пацюпа) [7, с. 14 – 15], акмеізмам (І. Багдановіч) [1, с. 242] альбо мадэрнізмам увогуле (А. Ніякоўская) [6, с. 10 – 12]. Але ці адносіў сябе да якой-небудзь эстэтычнай плыні сам письменнік?

У артыкуле «Аб назовах “Крывія” і “Беларусь”» (1925) В. Ластоўскі пазіцыянуе сябе як “крыўскі адраджэнец-паэт”, называючы сябе ў адным шэрагу з В. Дуніным-Марцінкевічам, К. Каганцом, Я. Купалам, К. Буйло, З. Бядулем і К. Езавітавым. У адпаведнасці з гэтым, адным з крытэрыяў мастацкасці ён лічыў нацыянальную арыгінальнасць твора. Маючы ўяўленне пра эстэтычныя плыні і кірункі іншакраёвых літаратур, для роднай беларускай ён бачыў асаблівы, адрозны ад іх шлях развіцця: “Наша літаратура дагэтуль прадстаўляе ў мініяцюры свойскай масці адбіццё ідэалогіі гэтых вялікіх літаратур [рускай і польскай], і гэта брыдкі яе грэх. Мы павінны адкінуць благі ўплыў бульварнай і неўрастэнічнай суседскай літаратуры. Мы, народ малады і здаровы, павінны тварыць сваю асобую, дужую маладой сілай літаратуру будучыні (тут і далей вылучэнне наша. – В. Ж.).

Нашы письменнікі павінны вырабляць талент свой не на дэкадэншчыне, а на ўсясветнай класічнай літаратуры, павінны не толькі раскрываць раны свайго грамадзянства і наказваць яго калецтвы, але і шукаць чалавека будучыні, чалавека сільнага, здаровага: чалавека – цара прыроды” [4, с. 285].

Атрымліваецца, што Вацлаў Ластоўскі выступаў за абнаўленне літаратуры, але сродкі яе абнаўлення бачыў у звароце да набыткаў мінулага: “новыя формы” ён браў з літаратуры Сярэднявечча і XVIII ст., лексікон (“словы”) абнаўляў за кошт архаізмаў, а “думы”, што “выражаліся” ў вершах, былі заглыбленыя ў старадаўнюю гісторыю, у якой аўтар шукаў духоўныя рэсурсы для магчымага ўвасаблення ў будучыні. “Паэт, ты вольнага Пегаса / ў прыгожых дум ярмо ўпрагай / і тучны чарназём / мінуўшчыны радзімай / у скібы стройныя складай!” [4, с. 215], “...І чарамі / мінуўшчыны / свой твор вяршы!...” [4, с. 223], – заклікае ён у двух розных вершах. Мае рацыю Уладзімір Конан, які зазначыў характэрнае для паэзіі В. Ластоўскага «парадаксальнае спалучэнне “крывіцкага” рамантызму і мадэрнісцкіх праграм» [3, с. 88]. Эстэтычны светапогляд В. Ластоўскага не грунтаваўся на апазіцыі *старое – новае* (як у авангардыстаў), “старыя”, класічныя формы былі неабходныя яму для мастацкага пераасэнсавання: ён марыў пра актуалізацыю найлепшых набыткаў сусветнай культуры ў свядомасці “чалавека будучыні”, беларуса-еўрапейца. “Трупехлымі” ж формамі ён лічыў (без прывязкі да катэгорыі часу) усё мёртва-ванароджанае, нежыццязольнае, эпігонскае, заштампаванае, эстэтычна абмежаванае, якое не мае развіцця ў будучыні. Гэта цалкам адпавядала яго ідэі “мерыць... творчасць меркай еўрапейскай”, выказанай у вядомым праграмным артыкуле “Спачвайце доўг” [4, с. 274].

Спіс літаратуры

1. Багдановіч, І. Э. Авангард і традыцыя : Беларуская паэзія на хвалі нацыянальнага адраджэння / І. Э. Багдановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 2001.
2. Багдановіч, М. Поўны збор твораў : у 3 т. / М. Багдановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – Т. 2 : Маст. проза, пераклады, літаратурныя артыкулы, рэцэнзіі і нататкі, чарнавыя накіды.
3. Конан, У. М. Парадоксы эстэтыкі Вацлава Ластоўскага : традыцыя і мадэрнізм / У. М. Конан // Весці БДПУ. – 2008. – № 4. – Серыя 2.
4. Ластоўскі, В. Выбраныя творы / В. Ластоўскі; укл., прадм. і камент. Я. Янушкевіча. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1997.
5. Ластоўскі, В. Ікар; На ўзьмежы : [Вершы] / В. Ластоўскі // Крывіч. – 1923. – № 5.
6. Ніякоўская, А. Нацыянальная ідэя як аснова трываласці свету / А. Ніякоўская // Крыніца. – 1994. – № 2.
7. Пацюпа, Ю. Моўная ўтопія Вацлава Ластоўскага як славянская трансфармацыя футурызму / Ю. Пацюпа // Крыніца. – 1994. – № 2.
8. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – 3-е выд., дапрац. і дапоўн. – Мінск : Беларус. навука, 2004.
9. Сямірская, Т. Велімір Хлебнікаў у перастварэнні Алеся Разанава : праблема перакладу тэмпаральных намінацый / Т. Сямірская // Роднае слова. – 2005. – № 11.
10. Хлебников, В. Собрание сочинений : в 6 т. / В. Хлебников. – М. : ИМЛИ, 2001. – Т. 2 : Стихотворения, 1917 – 1922.

Вацлаў ЛАСТОЎСКИ

САБОР СВ. МАРКА Ў ВЕНЕЦЫІ

Візантыі таўпежнай –
 бліскучай, чваннай і мнагагрэшнай –
 сівы мармур старэтных сцен
 замацаваў пакайны гімн!
 Масіў яго к зямлі прырос,
 як собіна святая,
 і толькі Апалонаў воз
 імкнецца да нябёс.

Ўнутры вачамі грозных ўладароў
 з залочанага стропу на шэры дол
 святыха паснікі халодным зрокам
 з суровасцю нямой глядзяць!

Яны – імперыі нябеснае княжаты,
 багомасцю багаты, –
 няслі ў жыцці крыжы,
 дык ты... цяпер
 дрыжы!

Ці будзь раўнёю ім:
 або чарнец, або ўладар...
 Спагаду, лігасці табе
 не суліць іхні зрок,
 калі зняважыў неўнарок
 зямны або нябесны цэзарызм.
 Ўвесь гэты холад, пыху і суровасць
 адно мякчыць: залочана асноведзь.

[1923]

НА ОДЫ ГАРАЦЫЯ

Як старае віно, разлітае у чары,
 залотнае дае яство,
 што йскрыцца у крышталі, –
 так меніцца святлом дасюль,
 ў яго тварэннях векапомных,
 умца нясмертны дух!
 І як старэтны Вакха ў чарах дар
 тхне ў сэрца нам цяплом,
 так верш Гарацыя акудны
 дарыць красотаў
 чар нязбудны!..

[1923]

ЗОРНІК

У цемры копішча панурай,
 на пасадзе ў сем цяблін,
 засядаў маўклівы божыч,
 праўд і мудрасці пачын.
 Ў намаганні ўцелаісціць
 у фігуру ідэал –
 мастака рука няўдольна
 надала чалу авал
 і застыглы, бы здзіўлены,
 погляд выпуклым вачам,
 а на вуснах палажыла
 напаўусмешкі жостры шрам...

Вацлаў Ластоўскі (у цэнтры зверху) у прэзідыуме
 Каардынацыйнага цэнтру беларускіх арганізацый.
 Справа ў ніжнім шэрагу Антон Луцкевіч.
 Вільня, 25 – 28 студзеня 1918 г.
 Фрагмент фотаздымка з фондаў БДАМЛМ.

У ночны першы кураклік
 прад фігураю знянацна
 з цемры вынырнуў старык...
 Спазірнуўшы ў знакі небны,
 праспяваў ён гімн малебны:
 “Доўгім постам і малітвай
 змацаваны,
 падыму мой зрок к зеніту
 спрацаваны!
 Ты ж, Правечны, дух мой кволы
 свят-прасвядаю натхні
 і празначання тайніцы
 хоць рубочак адхіні!
 Я ж, нягодны, не жадаю
 знаць усіх Тваіх дарог:
 час і кон ў Тваёй абладзе...
 Ўчуй, малю Цябе, Сварог!”
 І натхнёнаю экстазай
 старца верай зрок пылаў,
 як пакорна ў под цагляны
 ён паклоны адбіваў.
 Так маліўся доўга старац,
 дух малітвай мацаваў...
 Мякла сэрца... зрок любоўна
 на фігуры спачываў.
 Ўрэшце выйшаў на узгорак
 панадрэчны...
 Ў той жа момант Кон Правечны
 блакіт-кнігу ў высях неба
 разгарнуў...
 І агністыя пісьмёны
 атамкнуў...
 Доўга зеціў зорнік ўгору,
 цікаваў за неба часткай,
 дзе гарэў міглівы поблеск
 зоркі крывічанскай...

[1923]

ПРЫЁМЫ СТВАРЭННЯ КАМІЧНАГА ЭФЕКТУ Ў ПАЭМАХ “ЭНЕІДА НАВЫВАРАТ” ВІКЕНЦІЯ РАВІНСКАГА І “ТАРАС НА ПАРНАСЕ” КАНСТАНЦІНА ВЕРАЊЦЫНА

У артыкуле прапануецца ўніфікаваны крытэрыў для класіфікацыі камічных прыёмаў – пашырэнне валентнасці (спалучальнасці) моўных сродкаў на розных узроўнях. З дапамогай прапанаванай класіфікацыі робіцца сістэматызацыя і аналіз камічных прыёмаў у беларускіх травесційных паэмах XIX ст. “Энеіда навыварат” В. Равінскага і “Тарас на Парнасе” К. Вераніцына. Адзначаецца апеляцыя аўтараў да народнай смехавой культуры, выкарыстанне простых камічных прыёмаў, што абумоўлена спецыфікай эпохі і арыентацыяй на дэмакратычную аўдыторыю. Выяўляюцца асаблівасці і частата ўжывання камічных прыёмаў у паэмах.

Ключавыя словы: *пашырэнне валентнасці, камічны прыём, словы-паразіты, анахранізмы, параўнанні, гіпербала, іронія і сарказм, вульгарызмы, фраземы, перыфразы і эўфемізмы, травестацыя, гукаперайманы і выклічнікі.*

The article offers a universal criterion for classification of comic devices – the valency (compatibility) extension of language tools on different levels. The suggested classification helps systematize and make a detailed analysis of comic devices in Belarusian XIX century travesty poems “Eneida Inside Out” by V. Ravinski and “Taras on Parnassus” by K. Veranitsyn. The article traces the ways both authors refer to the notion of laughter in folk culture and outlines the use of simple comic devices, stipulated by the epoch and orientation toward the receiving audience. The article also discovers specificity and frequency of use of comic devices in the poems.

Знакамітыя паэмы “Энеіда навыварат” Вікенція Равінскага і “Тарас на Парнасе” Канстанціна Вераніцына вывучалі многія літаратуразнаўцы, але большасць даследаванняў звязана з першачарговымі праблемамі атрыбуцыі і датавання твораў. Як вядома, дзякуючы перш за ўсё тытанічнай архіўнай і літаратуразнаўчай працы Г. Кісялёва мы маем сёння найбольш верагодныя версіі аўтарства і датавання абедзвюх паэм, якія падтрымала большасць даследчыкаў. Шмат вучоных разглядалі паэмы ў сувязі з вывучэннем жанраў, фальклорных уплываў ці прыватных пытанняў паэтыкі (В. Скалабан, У. Казбярук, І. Ралько, С. Майхровіч, М. Лазарук, М. Грынчык, І. Бас, І. Навуменка, А. Яскевіч, П. Ахрыменка, М. Тычына, І. Запрудскі, М. Хаўстовіч і інш.), падрабязнаму ж аналізу прыёмаў стварэння камічнага ў паэмах асаблівай увагі не аддавалася. Але яны надзвычай разнастайныя і складаныя і патрабуюць асобнага вывучэння.

Паэмы – найбольш прадстаўнічыя помнікі беларускай гумарыстычнай літаратуры XIX ст. – маюць шмат агульнага і змяшчаюць мноства прыёмаў стварэння камічнага, якія мы прааналізуем з дапамогай распрацаванай намі класіфікацыі, заснаванай на крытэрыі пашырэння валентнасці. Для гэтага вылучым мастацкія прыёмы камізму і разгледзім іх моўную рэалізацыю, фармальнае выражэнне ў мове. Паняцце *валентнасці* (у самым шырокім сэнсе – здольнасці спалучацца), на наш погляд, найлепш падыходзіць для класіфікацыі камічных прыёмаў, бо любая камічная з’ява заключае ў сабе нейкае пашырэнне валентнасці на тым ці іншым узроўні мовы. У звычайных умовах асобнае слова можа выкарыстоўвацца толькі з пэўным колам слоў ці ў пэўнай моўнай сітуацыі. Кола спалучальнасці ў кожнага элемента рознае (можа быць мноства слоў /

словаспалучэнняў, а можа быць і адно), выхад за яго межы – гэта пашырэнне валентнасці. Відавочна, што многія сродкі мастацкай выразнасці ўтрымліваюць у сабе пашырэнне спалучальнасці на якім-небудзь узроўні, дзякуючы чаму і ўзнікае вобразнасць мовы. Пра ўзнікненне ж камічнага эфекту можна гаварыць, калі пашырэнне валентнасці элементаў мовы на пэўным узроўні выклікае з’яўленне другаснага сэнсу, які супярэчыць першаснаму значэнню слова / фразы, кантрастуе з ім і прыніжае мастацкі вобраз, што ствараецца ў гэтым кантэксце.

Разгледзім з дапамогай распрацаванай намі класіфікацыі на матэрыяле травесційных паэм выпадкі пашырэння валентнасці ў структуры камічных прыёмаў на розных узроўнях мовы.

СІНТАКСІЧНЫ ЎЗРОВЕНЬ

Словы-паразіты (пабочныя словы і словазлучэнні, словы-звязкі) звычайна не нясуць ніякай сэнсавай нагрукі. У побытавым маўленні яны могуць сведчыць пра недастаткова высокую маўленчую культуру прамоўцы, а ў мастацкім творы могуць служыць для маўленчай характарыстыкі персанажа ці стварэння камізму. Такія словы ці выразы, выкарыстоўваючыся часта і не да месца, страчваюць пачатковы сэнс і ствараюць камічны эфект. Тут назіраецца яскравае пашырэнне сінтаксічнай валентнасці, парушаюцца звыклыя сувязі ў сказе.

Некаторыя прастамоўныя пабочныя словы, што ў кантэксце становяцца словамі-паразітамі, выкарыстаны В. Равінскім у паэме “Энеіда навыварат” для перадачы дадатковага адцення іранічнасці, камічнага выражэння нязгоды, абурэння: “За тое, *бачыш*, неўзлюбіла, / Яго Венера, што радзіла” [4, с. 49]; “З накланам, *виш ты*, адказаў...”

[4, с. 50]; “*На Ўшэсі, відзіш ты, была!*” [4, с. 52]; “*Ў Дыдоны, відзіш, талака*” [4, с. 53]. Адметна, што такія словы ў большасці выкарыстоўваюцца ў маўленні героя-апавадальніка, а не ў дыялогах персанажаў, што дазваляе надаць усяму апаведу пра прыгоды Энея іранічнасць.

СЕМАНТЫЧНЫ ЎЗРОВЕНЬ

“**Анахранізмы** – у мастацкім творы рознага роду недакладнасці (сацыяльна-бытавыя, культурна-гістарычныя, храналагічныя і г. д.) пры выяўленні мінулага, неўсвядомленае або ўсвядомленае прыўнясенне ў яго тых або іншых прыкмет больш позняга часу...” [10]. Калі прыём разглядаць шырока, то любое прымеркаванне рэалій, рыс адной сферы жыцця да другой з’яўляецца анахранізмам. Трэба адрозніваць камічны прыём анахранізму і звычайную ненаўмысленую памылку храналогіі. У выніку выкарыстання прыёму семантычныя аспекты лексем уступаюць у канфлікт і адбываецца камічнае зніжэнне апісаных аб’ектаў ці з’яў, такім чынам валентнасць пашыраецца на семантычным узроўні мовы.

Канцэнтраванае ўжыванне анахранізмаў і вульгарызмаў часта назіраецца ў травесційных творах, такім чынам, дробныя камічныя прыёмы на розных узроўнях мовы ўтвараюць буйны на стылістычным узроўні (прыём травестацыі).

Мноства камічных анахранізмаў сустракаецца ў паэме “Энеіда навыварат” В. Равінскага. Нездарэчныя і смешныя ў міфалагічным кантэксце апаведу ўжытыя аўтарам рэаліі прыгоннай вёскі: “*Але Юнона, баба злая, – / Адроддзя панскага, ліхая...*” [4, с. 49]; “*І вось Эол, галень схапіўшы, / На паниччыну склікаць пачаў...*” [4, с. 51]; “*Палешы Чыжаўскіх харом / Паставіць каменны палаты. / Пань ж не будуць там багаты, / Свае чыны ён завядзе / І ўсё на водкуп забярэ. / Цяпер заверне к Карпагені / (Ў Дыдоны, відзіш, талака)...*” [4, с. 53]; “[Траянцы] бягуць, як **батракі з прыгону**...” [4, с. 54]; “*О, артыкулярная Дыдона! / Ты нас у **крэпасць** запішы. / Ў нядзелю роб сабе два згоны, – / Мы робіць будзем дадушы! / Мы ўсяку паниччыну смякаем...*” [4, с. 54].

Камічна і каларытна переплятаюцца ў паэме на старажытнарымскім фоне згадкі вядомых гістарычных падзей Новага часу, мясцовых рэалій XIX ст. і ўжыванне побач з грэчаскімі, рымскімі імёнамі багоў – беларускіх сялянскіх: “*Калі хто відзеў, як Бакціха / Нямецка піва задаець...*” [4, с. 51]; “*...Дамоўкі сталі убірацца, / Як ад Кутуза Бананарт*” [4, с. 52]; “*Ды скорамам, глядзі, не псуйся! / Ні з кім саромна не клянись / І ў Сташкаў Нілу накланись! / Венера тут яму прысела, / Француз паненак як вучыў, / Пайшла, вясельную запела...*” [4, с. 53]; “[Дыдона – траянцам:] “*Глядзі, які ж то абарванцы! / Ці смоль вы з Шчучча*

*везіце?! / Ай вы, духоўскія цыганы! / Курэй з-пад клеця крадзіце?! / Чаго сюды вас прыкруціла? / Я й так дзесяцкага прыбіла, / Што ён распраўчыны не знае / Ды без **пашпортаў** ўсіх пускае”* [4, с. 54]; “*Мы ўсе з траянскага **прыходу**, / Сударскі перад тым былі... / Эней канторшыкам у нас, / Пашпорты дзержыць Апанас. / Газеты ж, паниюхна, ты маеш...*” [4, с. 54]; “*Піліп наш лепіць гарлачы, / Пракоп жа ступы, таўкачы, / А Саўка зелле ўсяка знае...*” [4, с. 55]. Увогуле, згадванне мясцовых рэалій надзвычай характэрнае для жанру травесційнай паэмы.

Багі называюцца ў паэме *панамі*, Эней – *панам* і *канторшыкам*, траянцы – *прыгоннымі*, такім чынам адбываецца накладанне храналагічных пластоў, у выніку чаго з’явы і падзеі твора камічна разрастаюцца. Яшчэ адзін від анахранізмаў у тэксце – гэта зварот багоў адзін да аднаго не ўрачыста і строга, а проста, па-сялянску, згодна з назвамі роднасных сувязяў: “*Здарова, **свацейка**, Юнона...*”; “*Спіхні яго ты, **сват**, у мора...*”; “*Калі, **сват**, зробіш тую чэсць...*” [4, с. 50]. У выніку багі выглядаюць не велічнымі вырашальнікамі лёсаў, а інтрыганамі, нізкімі і смешнымі персанажамі.

Яшчэ адзін адметны від анахранізмаў – ужыванне побач элементаў старажытнарымскага міфічнага, хрысціянскага і паганскага светаў. Камічны эфект узмацняецца тым, што такія анахранізмы выкарыстоўваюцца ў маўленні ці пры апісанні нейкага аднаго персанажа: “*Як сторч у вір ўсіх галавой / Намеснік сцягне за сабой!*” (намеснік – тут ‘вадзянік’) [4, с. 51]; “*Венера з кірмашу вярнулася / (На Ўшэсі, відзіш ты, была!)*” [4, с. 52]; «[Эней] **запеў “ізбранную”, закціўся...**» [4, с. 54]; «*Ўзышли ў святліцу, **перакцілісь**, / Эней і “**Вотча**” прачытаў*» [4, с. 55]; “*Дзяхухны галасу гукалі, / Вясну малоданьку **склікалі** / І жарты розныя рабілі: / **Казу святочную вадзілі...***” [4, с. 56]. Старажытнагрэчаскія багі і героі міфаў у творы моляцца па-хрысціянску і адзначаюць паганскія святы. Для беларускай культуры ўвогуле характэрны сінтэз элементаў хрысціянства і паганства, але ў творы ён дэдазены да абсурду, камічна прыніжае персанажаў і стварае моцнае гумарыстычнае ўражанне.

Вялікая колькасць камічных анахранізмаў прысутнічае і ў паэме “Тарас на Парнасе” К. Вераніцына. У творы пазачасавая міфічная прастора гары Парнас прымае сучасныя для аўтара рэаліі і падзеі. У паэме згадваюцца імёны пісьменнікаў XIX ст. (Гогаль, Пушкін, Лермантаў, Жукоўскі) і ўскосна – дзеячы культуры (Булгарын, Грэх, Салагуб). Сацыяльная будова грамадства таксама накладаецца на міфічны кантэкст: напрыклад, багіня Геба называецца ў паэме *найміткай* (“*Яна ў **найміткі** ў неба ўзята, / Каб есць варыць і плаціць мыць*” [4, с. 63]), яна мые бессмяротным багам

адзенне, корміць і поіць іх беларускімі народнымі стравамі і гарэлкай замест амброзіі і нектару: “Наперш дала яна **капусту**, / Тады **са скваркамі кулеш**, / На малацэ **крупенню густу** / Дае уволю, толькі еж. / І з **пастаялкай жур сцюдзёны**, / А з **кашы сала аж цякло**, / Ды і **гусяціны смажонай** / Уволю ўсім багом было” [4, с. 63]. Грэчаскія багі ў творы таксама ведаюць і любяць беларускія народныя музычныя інструменты і танцы: “Во... разам у **дуду зайгралі**, / Скакаць багіні пачалі. / **Узяўшы хустачку**, Венера / Пайшла “**Мяцеліцу**” скакаць” [4, с. 64]; «Ханіўшы келішак гарэлкі, / Амур яшчэ навесялеў – / Іграць пачаў ён на **жалейцы** / І дзеўкам стройна песні пеў. / Нептун з прыгожанькай наядай / Пайшоў **упрысядку “казака”**...» [4, с. 64] і г. д. І стравы, і танцы апісаны аўтарам з асаблівай грунтоўнасцю, дакладнасцю, з усімі падрабязнасцямі.

Параўнанні – “від тропа, у якім сутнасць аднаго прамета, з’явы ці паняцця вытлумачваецца праз супастаўленне іх з падобнымі іншымі, больш або менш вядомымі ўспрымальніку літаратурнага твора. У П. ўзаемадзейнічаюць абедзве часткі супастаўлення – і тое, што параўноўваецца, і тое, з чым параўноўваецца” [8, с. 122 – 123]. Нязвычайна, нечакана, вобразнае параўнанне часта, хоць і не заўсёды, можа рэалізоўваць камічную ўстаноўку аўтара. Гумарыстычны і іранічны патэнцыял параўнання звязаны з семантыкай лексічных адзінак, што ўдзельнічаюць у параўнанні. Чым больш моцныя супярэчнасці двух сэнсавых планаў, якія маюць дачыненне да разнародных паняццяў, тым больш яркі ствараецца камічны эффект. Інакш кажучы, валентнасць лексем унутры параўнальнага звароту пашыраецца, калі параўнанні супастаўляюць несупастаўляльныя рэчы і пры гэтым прыніжаюць аб’ект параўнання.

Арыгінальныя камічныя параўнанні сустракаем у паэме “Энеіда навыварат” В. Равінскага: “**Дамоўкі сталі убірацца**, / **Як ад Кутуза Бананарт**” [4, с. 52] (у гэтым выпадку назіраецца высьмейванне не толькі аб’екта, але і суб’екта параўнальнага звароту); “**Траянцы ўзялісь за ядзенне**, / **Як з поля панскія харты**...” [4, с. 52] (намаляваныя яркаватыя камічныя вобразы жывёльнага голаду, які характэрны для народнай смехавой культуры); “**Як валасні, закапашылісь**, / **Пластом траянцы навалілісь**...” [4, с. 54] (параўнанне траянцаў з чарвякамі моцна прыніжае іх, смех тут мяжуе з пачуццём агіды); “**Дуда вярлюем тут равела**, / **Сапелка гусыняй шытела**, / **Скрыпелі скрыпкі, як каткі**...” [4, с. 55]. Камічныя параўнанні ў паэме ў большасці простыя, грубаватыя.

Мноства камічных параўнанняў знаходзім у паэме “Тарас на Парнасе” К. Вераніцына: “**Хоць не труслівы я дзяціна**, / **Але затросся, як асіна**, / **Зубом, як цюцька, лапачу**” [4, с. 59]; “...Бо быў ў **гразі**

я, як свіння...” [4, с. 59]; “...**Хлапчына нейкі круглалікі**, / **Увесь кудравы, як баран**...” [4, с. 60]; “**Гляджу сабе – аж гэта сівы**, / **Кароткі, тоўсты, як чурбан**, / **Плюгавы, дужа некрасівы**, / **Крычыць, як ашалелы, пан**” [4, с. 61]; “**А Геркулес, як той мядзведзь**...” [4, с. 62]. Камічныя параўнанні ў творы, як бачым, носяць выразна народны характар, яны распаўсюджаны ў вусным побытавым маўленні і заўсёды гумарыстычна зніжаюць аб’ект.

Ёсць у паэме і шмат арыгінальных, аўтарскіх параўнанняў: “**Нясе вялікі мех пан гэты**, / **Паўным-паўнюсенька набіт**. / **Усё там кніжкі ды газеты**, / **Ну, як каробачнік які!**” [4, с. 61]; “**Як у казарме там салдатаў** – / **Багоў** – ня можна саічытаць!” [4, с. 62]; “**Як тараканы каля хлеба**, / **Багі паселі ўкруг стала**...” [4, с. 63]; “**А во і сам Юпітэр з Вестай**, – / **Пусціўся, стары хрэн**, у пляс, / **Як бы жаніх перад нявестай**, / **Заткнуў ён рукі за паяс**” [4, с. 65]. Варта адзначыць, што такія параўнанні дапамагаюць стварыць не толькі гумарыстычны, але часам і сатырычны эффект.

Гіпербала і літота. “Гіпербала (ад грэч. hyperbole – перабольшанне, празмернасць) – від тропа: празмернае перабольшанне пачуццяў, значэння, памераў, прыгажосці і г. д. апісанай з’явы. Можна як ідэалізаваць, так і прыніжаць” [1]. Літота – прыём, адваротны гіпербале. Прыём выкарыстання камічнай гіпербалы ці літоты рэалізуецца дзякуючы скажэнню, дэфармацыі (рэзкаму падкрэсліванню, перабольшанню ці перамяншэнню) асобных якасцей аб’екта за кошт нехарактэрных семантычных аналогій, пашырэння валентнасці значэнняў слова пры адначасовым прыніжэнні аб’екта, да якога мае дачыненне гіпербала / літота. У стварэнні камічнага ефекту можа ўдзельнічаць як колькасная, так і якасная гіпербала. Трэба памятаць таксама, што ў паэтычнай мове гіпербала часта спалучаецца з іншымі мастацкімі прыёмамі і надае ім адпаведную афарбоўку: напрыклад, гіпербалічныя параўнанні, метафары, эпітэты і інш.

Маляўнічыя камічныя гіпербалы знаходзім у паэме “Энеіда навыварат” В. Равінскага: “**Эол расшупіў тое дзела**, / **З яго аж слінка пацякла**...” [4, с. 50] (апеляцыя да цялеснага вобраза, тыповая для народнай смехавой культуры); “**Эней спалохаўся**, **ўсхадзіўся**, / **Матуз ад портак аж зваліўся**...” [4, с. 51]; “**Я так напру яго вятрамі**, / **Аж булькаць будзе пузырамі**...” [4, с. 51]; “**Расхарпушыўся Эней**, / **Аж іскры сыплюць ад лапцэй**...” [4, с. 56].

Гумарыстычныя перабольшванні знаходзім і ў паэме “Тарас на Парнасе” К. Вераніцына: “**Усе з сабой цягаюць кніжкі**, / **Аж з іншых пот ручком плюшчыць**, / **Друг дружцы выціскаюць кішкі**. / **Аж нехта з-паміж іх пішчыць**...” [4, с. 60]; “**Як унясла ж на стол каўбасы**, / **Бліны аўсяны ў рашаце**, / **Аж слінкі пацяклі ў Тараса** / **І забурчала ў**

жываце” [4, с. 64]; “*Як стаў прытантываць атопкам, / Аж рот разявілі багі*” [4, с. 65]. Гіпербалы выкарыстоўваюцца аўтарам і для гумарыстычнай характарыстыкі парнасцаў: “*Бах сп’яну неў такі прыпеўкі, / Што аж няможна гаварыць, / Аж засаромеліся дзеўкі, / Так стаў ён брыдка развадзіць. / А Зеўс тым часам насцябаўся, / Што носам чуць зямлю не рыў...*” [4, с. 64]. У некаторых выпадках гіпербалізацыя не так далёка адыходзіць ад жыццёвай верагоднасці (рэальнага стану рэчаў у панскім асяроддзі), што надае твору ў дадзеных урыўках сатырычныя ноты.

Іронія і сарказм (як вышэйшая форма праўлення іроніі). Існуе мноства азначэнняў тэрміна *іронія*, нас цікавяць у першую чаргу тыя, што разумеюць паняцце ў вузкім сэнсе, як прыём, троп, фігуру мовы. “Іронія – троп, які заключаецца ў выкарыстанні слова або выразу ў сэнсе, адваротным літаральнаму, з мэтай насмешкі” [5]. Гэта адно з азначэнняў, але яно выхоплівае самую важную рысу з’явы. А вось найбольш простае для ўспрымання азначэнне сарказму: “Сарказм – з’едлівая насмешка, найвышэйшая ступень іроніі, заснаваная не толькі на ўзмоцненым кантрасце таго, што маецца на ўвазе, і таго, што выражаецца, але і на неадкладным наўмысным агаленні таго, што маецца на ўвазе” [9].

Як бачым, прыёмы выкарыстання іроніі і сарказму заснаваны на парушэннях семантыкі, сэнсу, логікі і значэнняў слова, якія праяўляюцца менавіта ў кантэксце, таму часта для разумення пэўнага іранічнага выпадку патрабуецца веданне ўсяго твора ці папярэдняга кантэксту.

Іранічнымі выразамі стракаціць паэма “Тарас на Парнасе” К. Вераніцына. “*Як прасвятлелі мае вочы, / Мядзведзя я ўжо не шукаў*” [4, с. 59] – гэта значыць, галоўны герой паэмы Тарас ад страху хаваўся цэлы дзень ад “мядзведзя”. Тонкая іронія гучыць у словах аўтара паэмы пры ацэнцы публікі, што спрабуе трапіць на Парнас: “*Вось нехта, сеўшы ў тарантасе, / На гору цягнецца трушком; / Знаць, любяць тых і на Парнасе, / Хто ездзіць конна – не пяхом*” [4, с. 61]. Тарас, які патаемна прабраўся ў палац багоў на Парнасе, з іроніяй апісвае яго: “*Узлез. Гляджу – будынак новы / Стаіць, зазвычай панскі двор, / Кругом абнесен тын яловы. / Нябось суды не ўлезе вор!*” [4, с. 61]. Іранічна-жартоўным вывадам заканчваецца паэма: “*З тых пор Тарас ужо не ходзіць / Так дужа рана па лясках, / А дзеля гэтага не шкодзіць / Бярвенне красці па начах*” [4, с. 66]. Як бачым, іронія ў паэме “Тарас на Парнасе” надзвычай далікатная, вытанчаная.

У паэме “Энеіда навыварат” В. Равінскага таксама выкарыстоўваецца прыём іроніі: “*...Іх трэба ўсіх са свету звесць! / Калі, свят, зробіш тую чэсць...*” [4, с. 50] (багіня Юнона, схіляючы Эола зрабіць подласць і пагубіць траянцаў, прыкры-

вае нізкі ўчынак высокім і ганаровым словам “чэсць”); “*Нептун на грошы меў ахвоту...*” [4, с. 51]; “*Глядзі, які ж то абарваніць! / Ці смоль вы з Шчучча везіце?! / Ай вы, духоўскія цыганыць! / Курэй з-над клецыя крадзіце?!*” [4, с. 54]. Выпадкі іроніі ў паэме, як відаць з прыкладаў, маюць адзнакі ўстойлівасці, агульнаўжывальнасці.

Заканчэнне будзе.

Спіс літаратуры

1. **Белокурова, С. П.** Гіпербола / С. П. Белокурова // Словарь литературоведческих терминов / С. П. Белокурова. – СПб., 2005 [Электронный ресурс]. – Академик, 2000 – 2010. – Режим доступа : http://literary_criticism.academic.ru/71/гипербола. – Дата доступа : 14.03.2013.
2. **Емельянова, О. Н.** Внелитературная лексика О. Н. Емельянова // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / О. Н. Емельянова; под ред. М. Н. Кожинной. – М. : Флинта, Наука, 2003 [Электронный ресурс]. – Академик, 2000 – 2010. – Режим доступа : http://stylistics.academic.ru/14/Внелитературная_лексика. – Дата доступа : 14.03.2013.
3. **Жеребило, Т. В.** Перифраза / Т. В. Жеребило // Словарь лингвистических терминов. – Изд. 5-е, испр. и доп. / Т. В. Жеребило. – Назрань : Пилигрим, 2010 [Электронный ресурс]. – Академик, 2000 – 2010. – Режим доступа : http://linguistics_dictionary.academic.ru/2848/перифраза. – Дата доступа : 14.03.2013.
4. **Заняпад і адраджэнне:** Бел. літ. XIX ст. / уклад., прадм. і заўв. У. Казберука. – Мінск : Маст. літ., 2001. – 606 с.
5. **Іронія** // Словарь-справочник лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – Изд. 2-е. – М. : Просвещение, 1976 [Электронный ресурс]. – Академик, 2000 – 2010. – Режим доступа : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/lingvistic/529/ирония>. – Дата доступа : 14.03.2013.
6. **Конан, У. М.** Травестацыя / У. М. Конан // Энциклопедия літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал. : І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мінск : БелСЭ, 1987. – Т. 5 : Скамарохи – Яшчур. – С. 261.
7. **Николаев, Н. И.** Русская литературная травестия. Вторая половина XVIII – первая половина XIX века : Учебное пособие для спецкурса / Н. И. Николаев. – Архангельск : Поморский государственный университет, 2000. – 119 с.
8. **Рагойша, В. П.** Літаратуразнаўчы слоўнік : тэрміны і паняцці : для школьнікаў і абітурыентаў / В. П. Рагойша. – Мінск : Нар. асвета, 2009. – 303 с.
9. **Сарказм** // Большой Энциклопедический словарь, 2000 [Электронный ресурс]. – Академик, 2000 – 2010. – Режим доступа : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/264158>. – Дата доступа : 14.03.2013.
10. **Сулейманов, А.** Анахронизм / А. Сулейманов // Словарь литературоведческих терминов / сост. Л. И. Тимофеев, С. В. Тураев. – М. : Просвещение, 1974. – С. 48 [Электронный ресурс]. – Litena.ru : Библиотека классики художественной литературы “Литературное наследие”, 2001 – 2012. – Режим доступа : <http://litena.ru/literaturovedenie/item/f00/s00/e0000031/index.shtml>. – Дата доступа : 14.03.2013.
11. **Эвфемизм** // Литература и язык : Современная иллюстрированная энциклопедия / под ред. проф. Горкина А. П. – М. : Росмэн, 2006 [Электронный ресурс]. – Академик, 2000 – 2010. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_literature/5604/эвфемизм. – Дата доступа : 14.03.2013.

Алена ПЛЕШКУНОВА,

аспірант аддзела тэорыі і гісторыі літаратуры
Цэнтра даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры НАН Беларусі.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 21.05.2013 г.

ХРАНАТОП ЛЕСУ Ў НАЦЫЯНАЛЬНА-ПАЭТЫЧНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ ЯКУБА КОЛАСА І МАКСІМА РЫЛЬСКАГА

Развіваючыся, кожная нацыянальная культура стварае, замацоўвае пэўны шэраг знакаў, праз якія адбываецца яе сцвярджанне і ідэнтыфікацыя ў светавым духоўна-культурным кантэксце. Гэтыя ключавыя вобразы-сімвалы часцей за ўсё звязаны з самымі звычайнымі рэчамі навакольнага свету, аднак у працэсе мастацкага засваення вакол іх утвараецца адпаведнае семантычнае поле, устойлівае і ўзнаўляльнае, якое мае ўласцівасць трансляваць сутнасныя духоўна-нацыянальныя канстанты. Класічныя паэтычныя скарбы ўнікальныя і знакавыя ў эстэтычнай дэкларацыі свету прыродных каштоўнасцей, маляўнічых ландшафтна-тапанімічных адзінак нацыянальнай жыццёпрасторы, стварэнні адмысловай нацыянальна маркіраванай пейзажнай сімволікі. У артыкуле “Пра паэта і сябра” (1957), напісаным пасля смерці Якуба Коласа, украінскі пясняр Максім Рыльскі ўзгадвае: “Я не так шмат разоў сустракаўся з Якубам Коласам, але кожная сустрэча з ім пакідала ў памяці водар чыстай **лясной** [вылучана намі. – **Ж. Ш.**] кветкі, знойдзенай ранняй вясной на паляне... Уражанне чысціні і свежасці” [4, с. 388]. У гэтым яркім вобразным параўнанні ўкраінскі паэт улавіў і перадаў адметную прасторавую архітэктоніку твораў Якуба Коласа, ландшафтную ўкаранёнасць яго мыслення, як і тое, што творчасць класіка беларускай літаратуры – “ад роднае зямлі, ад гоману бароў” – сканцэнтравала ў сабе адмысловы пах, водар і дух беларускай нацыянальнай стыхіі. Аблічча беларускага пясняра атаясамліваецца М. Рыльскім з гаючай сілай нацыянальных – лясных – краявідаў.

У 1955 г. у вершы “Песняру Максіму Рыльскаму”, напісаным да 60-годдзя ўкраінскага паэта, Якуб Колас канвертаваў паэзію юбіляра ў прасторава прыметны вобраз саду:

*Паэт-летанісец, мой дружа Максіме,
Цудоўнай паэзіі сад,
Што ўзносіць высока паэтава імя
І цвешам духмяным багат!* [1, т. 4, с. 89].

Мастак заўсёды ўспрымаецца як працяг рэальнасці, якая ім эстэтычна перажываецца і ўзнаўляецца. Пах, водар, подых, дух творчасці і духоўнасць асобы – усё гэта прадугледжвае і абумоўлівае наяўнасць паветра, глебы, вады, по-

ля ці стэпу, лесу або саду, асноўных прасторавых канстантаў нацыянальнай карціны свету. У паэзіі Я. Коласа і М. Рыльскага канкрэтыка жыцця і яго нагляднасць выступаюць маляўнічымі адбіткамі навакольнага свету, метафарычнымі сродкамі перадачы глыбокіх унутраных перажыванняў аўтараў і лірычных герояў, адцяняюць свет іх пачуццяў, эмацыйны стан, раскрываюць духоўнае багацце, жыццёвыя прыярытэты, філасофскія роздумы над вузлавымі момантамі існавання. У выніку ўтвараецца мноства сэнсавых канатацый, праз якія перадаецца не толькі візуальная інфармацыя, але найперш культурна-ментальная.

*Не ў аднэй толькі нашай душы
Зерне ёсць хараства –
Аб ім казку складае ў цішы
Колас нівы, трава.
Не ў адным толькі сэрцы людзей
Іскра праўды гарыць –
Аб ёй песню пяе салавей,
Аб ёй рэчка журчыць* [1, т. 9, с. 6].

Прасторавая накіраванасць думкі, глыбіня пранікнення ў рэаліі паўсядзённасці, зліццё з імі характарызуюць асаблівасці светаразумення і светаўспрымання Я. Коласа і М. Рыльскага. З гэтай эстэтычнай пазіцыі вынікае тыпалагічнае адзінства мастакоў у асэнсаванні быццёвай сутнасці нацыянальнай стыхіі, асвятленні, удакладненні, канкрэтызацыі яе вобразаў у каларытным жывапісе і выяўленчай пластыцы твораў. Скаардынаванасць мыслення са светавым прыродным жыццём надае чалавеку паўнату, самадастатковасць, далучае да касмічных працэсаў адвечнага руху, адраджэння, выступае ўмовай бессмяротнасці:

*Згадай, безумце! Світ – не толькі ты:
Крім тебе ё думки, планеты, птціці.
Є з’явіцца такої красоти,
Яка тобі, дурному, і не сниться!
Вмираючи, умій зо співчуттям,
З усмішкою поглянути навколо...
Хто злився раз із світовим життям, –
Згниє в землі, але не вмере ніколи!* [3, с. 110].

Такая прыродна-натуральная оптыка душы і адпаведны склад мыслення мастакоў фарміруюцца з дзяцінства. У Я. Коласа яно прайшло ў

маляўнічых мясцінах Ластка, Альбуці, занатаваных у радках паэмы “Новая зямля”: “*Вось як цяпер перада мною / Ўстае куточак той прыгожа...*”. Дзіцячыя гады М. Рыльскага, які нарадзіўся ў Кіеве, таксама звязаны з улоннем прыроды. Хлопчык рос у сяле Раманаўка Сквірскага павета Кіеўскай губерні (цяпер Жытомірская вобласць), на радзіме маці Меланні Фёдараўны. Безумоўна, уражанні дзяцінства паўплывалі на фарміраванне асаблівасцей паэтычнага мыслення. Замілаванасць гармоніяй і прыгажосцю натуральна-прыроднага свету пісьменнікі пранеслі праз усё жыццё. Якуб Колас быў заўзятым грыбніком, Максім Рыльскі – рыбаком і паляўнічым, які не забіў ніводнай птушкі і зверу.

Максіму Рыльскаму была блізкая і зразумелая форма прасторавай арыентаванасці мыслення, яго пачуццёвай інтэнсіўнасці ў асэнсаванні з’яў навакольнага свету. Даследчыкі творчасці ўкраінскага паэта асновай яго мастацкага светапогляду лічаць гамсунаўскі пантэзізм, зліццё з прыродай. У жывапіснай і маляўнічай паэзіі М. Рыльскага надзвычай багатая палітра каларытных і запамінальных вобразаў-топасаў нацыянальнай прасторы, што пазначаны шчыльным паэтыка-сімвалічным, філасофскім арэолам, духоўна-эмацыйнай і ментальна-псіхалагічнай насычанасцю. Сярод іх прыкметнае месца належыць вобразу лесу, які, праўда, ва ўкраінскай нацыянальнай карціне свету не мае такога важнага значэння, як у беларускай. У М. Рыльскага, як і ў Я. Коласа, гэта адзін з улюбёных паэтычных вобразаў, хранатоп найважнейшых гістарычных і біяграфічных падзей, транслятар своеасаблівай жыццёвай філасофіі. Максім Багдановіч як тыповую асаблівасць беларускага ландшафту вылучаў якраз тое, што “*край беларускі лясісты і балоцісты... Украінская стыхія – стэп, у нас наша стыхія – лес і балота. Тут ёсць свая адметная краса, адметная рытміка, адменны чар. Трэба іх падгледзець, знайсці і вынесці на шырокі свет*” [2, с. 195].

Адчуваючы моцную повязь, нават параднёнасць з прыроднай стыхіяй, пясняр успрымае яе як неад’емную частку, удзельніцу свайго жыцця і жыцця цэлага народа. У коласаўскіх паэтычных творах лес заўсёды набывае важную функцыянальную нагрузку, выступаючы не так маляўнічым дэкорам, як паўнапраўным героем, непасрэдным удзельнікам і рухавіком фэаульна-падзейнага зместу:

*Мне лес цяпер міл удвая,
Бо родны лес мой краю служыць,
Бо лес мой туліць смелых, дужых,
Сярод якіх душой і я [1, т. 10, с. 271].*

Падрабязна і дэталёва апісваючы лясныя ландшафты, Я. Колас дэманструе пераўзыдзенае майстэрства пейзажнага жывапісу, разгорнута і маляўніча выяўляючы пры гэтым не толькі асаблівасці нацыянальна-этнічнай прасторы, але і ўласны псіхалагічны стан, настрой і перажыванні. Узнікае адчуванне, што мастацкае заглыбленне ў лясныя шаты садзейнічае самазаглыбленню аўтара ў нетры сваёй душы і пейзажныя замалёўкі карэлююць з філасофскім, разважлівым і эмацыйна пранікнёным маналагам-споведдзю:

*Люблю я лес, адвечны бор,
Дзе ўзносяць хвоі ўгору шапкі,
Дзе расцілаюць елі лапкі
І востры верх жкнуюць у прастор.*

*Заўсёды ў лесе добра мне:
У ім так ціха, урачыста,
Калі прытоіцца ўсё чыста,
І ветрык нават не дыхне.*

*І дуб крапак і куст малы
Стаяць у мудрым задуменні,
А сосны сочаць і струменяць
Густы, духмяны пах смалы [1, т. 10, с. 270].*

У паэтычных апісаннях лесу М. Рыльскі таксама апелюе да філасофскіх роздумаў, змястоўна-знакавай сімволікі. Вобразы дрэў успрымаюцца і асэнсоўваюцца “не толькі як сімвал космасу, але і як спосаб выяўлення жыцця, маладосці, бессмяротнасці, мудрасці і ведання” [5, с. 324]. У вершы “Зялёная пена лесу маладога” мастаком перададзена цесная сувязь канкрэтнага і шматаблічнага расліннага свету і суб’ектыўна-чалавечага, філасофскага, міфалагічнага. Урачыстая веліч, мудрасць і стыхійная разняволенасць натуральна прыроднага пачатку, увасобленага ў вобразах “*зялёнай пены лесу*”, “*мудрых пчол*”, “*задуманых і строгіх дубоў*”, схіляе да аналітыкі, роздумнасці над ключавымі момантамі існавання, адкрыцця спрадвечных ісцін:

*Зелена піна лісу молодого
Дзімотно плеще, як на морі шум.
Блакітні тніні впали на дарогу,
Заворожили мудры бджоли ум.*

*Стоять дуби замислено і строга.
Тут – перейшовши молодой самум –
Собі поставлю келію убогу,
Щільник пахучий для останніх дум.*

*Ліловый чебрик сохне на поляні.
Неначе привід, пробігае цап,
І чути дятла стуки дэрев’яні.*

*Душі здаецца, што вона могла б
Вас відтворити і яснаму свічаді,
Дитячі дні, заплаканы і радзі [3, с. 174].*

Лірычны герой М. Рыльскага атаясамлівае, параўноўвае сябе з лесам (“*Т поник головою, як змучений ліс*”). Лясныя ландшафты заўсёды маркіруюцца аўтарскімі ўспамінамі і перажываннямі: праз сезонна абумоўленыя, цыклічныя змены жыцця раслін характарызуецца ўнутраны эмацыйна-настраёвы стан лірычнага героя, акрэсліваюцца вехі чалавечага жыцця (малодосць, сталасць), гарманічнае спалучэнне ў ім неўтаймаванай пульсоўнай энергетыкі і глыбакадумнай засяроджанасці і таямнічасці. У “жыццёвым лесе” “Срэбнага санета” менавіта псіхалагічны адчуванні і душэўныя перажыванні героя ажыўляюць малюнак, надаючы яму своеасаблівы пульсоўны рытм, паглыбляюць адчуванне часу і вечнасці:

*Посріблені лісі окуталіся тінню,
А небосхил горіць і віти золотить.
Выходжу я на шлях – на смугу ясно синю, –
І чудно й дзвінко снег пад валянком скрипить.*

*У цьому ж лісі я пив самоту осінню,
Тут весну цілував пад шелест верховіть,
Тут літом пропливли ледачі дні незмінні, –
Тепер сюди прийшов мороза я зустріць.*

*Цей вечір, замкнений в холодному спокоі,
Ясний, докінчений нагадуе сонет,
Сонет краси гаїв і тишы зимовоі.*

*Зі снежных рим дзвінкіх його зложив поет,
Чий сілуэт на тлі блакітні неземноі
Для тих, хто молюцца, ё божий сілуэт [3, с. 138].*

Каларытна і маляўніча выпісаныя лясныя ландшафты ў паэзіі Я. Коласа і М. Рыльскага тонка адцяняюць аўтарскую душэўнасць і пачуццёвасць, адчуванне паўнаты, прыгажосці і гармоніі жыцця, кантэкстуальна афармляюць пранікнёныя лірыка-філасофскія роздумы, сардэчна-эмацыйную настальгічную спавядальнасць:

*Каля пасады лесніковай
Цягнуўся гожаю падковай
Стары, высокі лес цяністы.
Тут верх асіны кругалісты
Сплятаўся з хвоямі, з дубамі,
А елкі хмурымі крыжамі
Высока ў небе відзялялісь,
Таёмна з хвоямі шапталісь.*

*.....
Лес наступаў і расступаўся,
Лужком зялёным разрываўся;
А дзе прыгожыя загібы
Так міла йшлі каля сядзібы,
Што проста імі б любаваліся [1, т. 8, с. 7].*

Праз спецыфіку топасаў, якія фарміруюць мастацкую прастору твораў, жывапісная і маляўнічая пластыка апісанняў паўстае як паказчык ідэйна-эстэтычных густаў і выяўленчага

майстэрства аўтараў, а таксама як ключавы момант іх нацыянальнай самаідэнтыфікацыі. У паэзіі Я. Коласа і М. Рыльскага прасторава-прыродныя топасы (у прыватнасці, лесу) у сваёй метафарычнай насычанасці выступаюць своеасаблівым кодам дзялектычнага спазнання нацыянальнага космасу Беларусі і Украіны, садзейнічаюць больш глыбокаму, каларытна аздобленаму выяўленню ўнутранага душэўна-псіхалагічнага стану аўтара і лірычнага героя. Погляд Якуба Коласа на прыродныя рэаліі больш панарамны, па-філасофску разважлівы і засяроджаны ў асэнсаванні і спасціжэнні кожнай з’явы народна-нацыянальнага жыцця, якая ўспрымаецца як своеасаблівы ключ да яго гісторыі, мудрасці і таямнічасці. Яскрава этнічна афарбаваныя, побытава насычаныя коласаўскія прасторы, даючы разгон вачам, думкам і пачуццям, уражваюць багаццем і шматстайнасцю жыццёвых праяў, аб’ядноўваючы іх у гарманічнае цэлае. Максіма Рыльскага больш хвалюе ўнутрана-інтымны свет лірычнага героя, жыццё яго сэрца ў дадзены момант з праекцыяй на агульначалавечыя каштоўнасці, што па-майстэрску раскрываецца ім праз насычаную фарбамі і пахамі вобразную каларыстыку паўсядзённасці.

*На білу гречку впаі росі,
Веселі бджолі одгулі,
Замовкло поле стоголосе
В обіймах золотой млі.
Дорога в’ется між полямі...
Ты не прыйдеш, не пралеціш –
І тількі дальнімі піснями
В моему серці продзвеніш [3, с. 113].*

Вытокі такіх адмысловых эстэтычных пазіцый мастакоў бачацца ў індывідуальна-псіхалагічных асаблівасцях іх таленту і светапогляду, а таксама ў генетычнай укаранёнасці ў народнае светаўспрыманне беларускага і ўкраінскага менталітэтаў з уласцівымі ім антрапамарфізмам, анталагічным паяднаннем суб’екта і аб’екта.

Спіс літаратуры

1. Колас, Я. Збор твораў : у 20 т. / Я. Колас. – Мінск : Беларус. навука, 2007 – 2013.
2. Ластоўскі, В. Мае ўспаміны аб Багдановічу / В. Ластоўскі // Выбраныя творы / В. Ластоўскі. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1997. – 512 с.
3. Рильский, М. Зібрання твораў : в 20 т. / М. Рильский. – Кіў, 1983. – Т. 1.
4. Рильский, М. Твори : в 10 т. / М. Рильский. – Кіў : Вид. худож. літаратуры, 1962. – Т. 9: Статтi про літаратуру, мистецтво й народну творчість.
5. Элиаде, М. Избранные сочинения : Миф о вечном возвращении. Образы и символы. Священное и мирское / М. Элиаде. – М. : Ладомир, 2000. – С. 324.

Жанна ШАЛАДОНАВА,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.

ТАЯМНІЦА МАЎЧАННЯ “ЛЯЛЬКІ” БАЛЯСЛАВА ПРУСА

Беларуская мова стала дваццаць першаю, на якой загучаў слынным раман “Лялька” Баляслава Пруса. Паводле бібліяграфіі перакладаў твораў Б. Пруса, да 1988 г. “Лялька” была перакладзеная ўжо на 18 моў. Першае перастварэнне на чэшскую адбылося яшчэ ў 1902 г. Пераклад на рускую – у 1949 г. Раман даўно маглі чытаць не толькі на англійскай, нямецкай або французскай мовах, “Лялька” была і па-ўкраінску, па-эстонску, па-латышску, па-літоўску і г. д. За апошнія дзесяцігоддзі ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве з’явіліся яшчэ два пераклады – на іспанскую і кітайскую.

А ў студзені 2013 г. у Варшаве выйшаў з друку першы том “Лялькі” па-беларуску ў перакладзе Міколы Хаўстовіча і Галіны Жарко. Цікавае супадзенне, але тымі ж днямі ў Польшчы афіцыйна абвешчалі пачатак урачыстасцей, звязаных з 150-мі ўгодкамі Студзеньскага паўстання. Браніслаў Камароўскі ва ўрачыстай прамове 16 студзеня прыгадаў і паўстанцаў 1863 г. з Літвы, Латвіі ды Беларусі. “Тых, для якіх было гэта апошнім акордам І Рэчы Паспалітай, апошнім акордам агульнага вызваленчага змагання, для якіх гэта было першым акордам на іх нялёгкім шляху ўжо да самастойнай дзяржаўнасці, у кірунку пабудовы нацыянальнай свядомасці – літоўскай, латвійскай, беларускай”, – сказаў прэзідэнт Польшчы.

Але ж якое дачыненне да паўстання мае раман “Лялька”, вельмі аб’ёмісты твор, што налічвае больш за тысячу старонак, асноўная сюжэтная лінія якога – трагічнае каханне? Сапраўды, аўтар стварыў эпічную панараму варшаўскага жыцця канца 70-х гг. XIX ст., але ж пра само паўстанне ў рамане – ні слова... Сакрэт у тым, што гэтае маўчанне прамаўляла да сучаснікаў гучней за словы.

Сёння крытыкі ставяць “Ляльку” Б. Пруса побач з “Дзядамі” А. Міцкевіча і гавораць пра вельмі глыбокі для Польшчы і для польскай гісторыі сэнс гэтай кнігі.

У рамане паказаны тры пакаленні: рамантыкі, ідэалісты, пазітывісты. Што цікава, першапачаткова аўтар якраз і намерваўся назваць раман “Тры пакаленні”. Самога Б. Пруса лічаць пазітывістам, прынамсі пасля ўдзелу ў Студзеньскім паўстанні ён стаў прыхільнікам працы, як у Польшчы кажуць, “ад пачаткаў”, гэта значыць працы ў асноўным асветніцкай, накіраванай на паляпшэнне ўзроўню жыцця ніжэйшых слаёў грамадства, а таксама на барацьбу супраць гер-

манізацыі ды русіфікацыі ў перыяд падзелаў Польшчы.

Сапраўднае імя Баляслава Пруса Аляксандр Главацкі. Нарадзіўся будучы пісьменнік у мястэчку Грубешаў у паўднёва-ўсходняй Польшчы на самай мяжы з Украінай, непадалёк ад Любліна. У раннім дзяцінстве ён застаўся без бацькоў. Пэўны час ім апекаваўся старэйшы брат Леон, пад уплывам якога юны гімназіст Аляксандр, маючы ўсяго 16 гадоў, далучыўся да паўстання 1863 г. У адным з баёў яго паранілі, адразу са шпіталю ён трапіў у турму, а з няволі быў выкуплены цёткаю. Да Сібіры з-за маладога веку падсуднага справа не дайшла, але шляхецтва прадстаўнік старажытнага герба “Прус І” А. Главацкі быў пазбаўлены. Менавіта назву родавага герба выкарыстаў ён пазней у якасці псеўданіма.

Пасля гімназіі ў Любліне, якую яму ўсё ж пашчасціла скончыць, юны Аляксандр стаў студэнтам, але не Варшаўскага ўніверсітэта, зачыненага царскімі ўладамі яшчэ пасля паўстання 1831 г., а фізіка-матэматычнага факультэта гэтак званай Галоўнай школы ў Варшаве. Закончыць навучанне не атрымалася з-за матэрыяльнай нястачы. А. Главацкаму рана давялося самастойна зарабляць на жыццё самай разнастайнай працай: ён быў губернерам, рабочым на фабрыцы, касірам у банку, але толькі супрацоўніцтва з варшаўскімі перыядычнымі выданнямі дало магчымасць выбавіцца з галечы. Добра вядомага цяпер пісьменніка Б. Пруса сучаснікі ведалі перадусім як журналіста, знакамітага рэпарцёра, што рэгулярна друкаваў рэпартажы ў рубрыцы “Хронікі варшаўскія”. Апроч таго, ён пісаў шмат белетрыстыкі: апавяданні, навелы, аповесці, раманы. Друкаваліся ўсе яго творы ў тых самых перыядычных выданнях, з якімі ён супрацоўнічаў у якасці журналіста.

Раман “Лялька” таксама спачатку рэгулярна з’яўляўся невялікімі часткамі ў газеце “Kurier Codzienny” з 1887 да 1889 г. У 1890-м раман выйшаў асобнаю кнігаю. На момант апублікавання твор атрымаў колькі пазітывных, гэтулькі і негатыўных ацэнак. Непрыхільныя рэцэнзенты закідалі аўтару залішняю ўскладненасць фабулы тым, што ён увёў дзевяць рэтраспектыўных раздзелаў: успаміны Ігнацыя Жэцкага ў выглядзе дзённіка, які нібыта пісаў дзівакаваты стары. Але крытыкі, захопленыя творчасцю Б. Пруса, тое самае назвалі навацыяй, бо такім чынам, на іх думку, час апавядання пашырыўся на некалькі дзясяткаў гадоў.

І хоць першым чытачом рамана, зрэшты, як і ўсіх іншых твораў Б. Пруса, быў цэнзар, гэта не замянала аўтару весці своеасаблівую маўклівую размову з чытачом, які добра яго разумее.

Нібы між іншым у падцэнзурным творы Б. Прус паведаміў, што галоўны герой Станіслаў Вакульскі ў 1870 г. вярнуўся ў Варшаву аднекуль з-пад Іркуцка пасля сямігадовае адсутнасці. У Варшаве яго чакаў стары сябар Ігнацы Жэцкі, якога лёс таксама закінуў быў некуды вельмі далёка, адкуль ён вярнуўся яшчэ ў 1853 г. Адкуль? Аўтар не называе месца, а кажа толькі, што там герою давялося секчы дровы на вольным паветры. Трапіў туды жаўнер Вясны нараодаў, вяртаючыся ў родны край з эміграцыі, як былы ўдзельнік прайгранай вайны за незалежнасць Венгрыі. Тагачасны чытач разумее... І добра разумее просьбу старой кабеты, скіраваную да галоўнага героя, Вакульскага, каб той паставіў помнік на магіле дзядзькі, якога яна кахала ў маладосці. Дзядзька Станіслава Вакульскага таксама вярнуўся аднекуль здалёк... Гэта здарылася пасля 1831 г.

Вяртаецца і Вакульскі. Але трапляе не ў тую Польшчу, за якую быў сасланы ў Сібір, а ў нейкі Край Надвіслянскі, поўны чужынцаў, што паводзяць сябе як гаспадары. Жывуць тут і першыя чытачы рамана.

Сучасны чытач “Лялькі” можа засяродзіцца адно на займальным сюжэце, гартаючы старонкі нібыта звычайнага рамана пра каханне. Але твор мае тую глыбіню, якую без пэўнага багажу ведаў і адвагі складана даследаваць. Першыя чытачы рамана разумелі ўсе амаль непрыкметныя цяпер алузіі аўтара, шматлікія намёкі і згадкі пра розныя гістарычныя і палітычныя падзеі. Таму на трыста старонак аднаго толькі першага тома ў беларускім перакладзе спатрэбілася больш за сто сорок спасылак у тэксце.

«Хто перажыў “Ляльку” – шмат перажыў». Што значаць гэтыя словы Баляслава Пруса?

У аснове нібы звычайнага сюжэта няшчаснае каханне. Былы шляхціч, а цяпер купец Вакульскі да смерці закахаўся ў збяднелую арыстакратку – панну Ізабэлу. Каханне актывізуе магутную энергію галоўнага героя, дадае яму сілы, і воль, па волі аўтара, робіцца гэткім заможным і ўплывовым чалавекам, што арыстакраты прымаюць яго ў сваіх салонах, а ганарліўка панна Ізабэла, хоць і моцна пагарджае нуварышам, усё ткі згаджаецца выйсці за яго замуж. Але... Варта зазначыць, што шматкроп’е – любімы аўтарскі знак прыпынку. Няпэўнасць, няскончаная думка... Загадка для чытача.

Вось 25-гадовая графіня панна Ізабэла ўжо нявеста купца Вакульскага. Яны едуць у Кракаў, у вагоне цягніка разам з імі падарожнічае і мала-

ды сваяк панны, з кім яна вядзе нейкую двухсэнсоўную размову, пакуль галоўны герой сядзіць, адварнуўшыся да акна. Гавораць яны, праўда, на англійскай мове, якую Вакульскі толькі пачаў вучыць... У няясным адлюстраванні вагоннай шыбы ён нібыта нават бачыць нешта... Зноў няпэўнасць. Аўтар не толькі не кажа, што ўбачыў Вакульскі, а нават пакідае чытачу магчымасць падазраваць героя ў занадта буйнай, хваравітай фантазіі. Як бы там ні было, яшчэ за момант да таго шчаслівы жаніх Станіслаў Вакульскі пакідае нібыта няверную нявесту, какетліваецца і легкадумнаецца якой, зрэшты, ніколі не былі для яго таямніцаю, выходзіць на першай жа станцыі і... кладзе галаву на рэйкі.

Пакуты гераіні іншага рамана – Ганны Карэнінай – на тым і скончыліся, але Б. Прус, у адрозненне ад Л. Талстога, прымушае свайго персанажа, выратаванага абходчыкам, доўга яшчэ трываць стан жахлівай распачы. І чытач мусіць пакутаваць разам з героем. Хоць шмат якія сцэны “Лялькі” напісаныя ў жанры гумарэска, здольныя выклікаць усмешку і нават прымусіць зарагатаць, але ж з першых і да апошніх старонак рамана чытача пераследуе невыносная туга, якую не можа адолець галоўны герой твора... Вось як у размове з сябрам, панам Ігнацыем Жэцкім, яшчэ на пачатку твора апісвае Станіслаў Вакульскі свой душэўны стан: *“У гэтым хранічным стане, які мучыў мяне так, што і не перадаць, любая драбязя раздзімала буру. Дрэва знаёмай формы, нейкі лысы пагорак, колер воблака, палёт птушкі, нават павеў ветру без ніякай, зрэшты, прычыны абуджалі ва мне такую шалёную распач, што я ўцякаў ад людзей. Шукаў тады бязлюднага кутка, дзе б ніхто мяне не пачуў, дзе б мог я ўпасці на зямлю і выць ад болю як сабака...”*

Такі настрой амаль не пакідае Вакульскага цягам усяго твора. Дзеянне рамана адбываецца ў Варшаве. Тут жывуць і першыя яго чытачы. Атрымліваючы “Kurier Codzienny” з працягам твора, яны бачаць тое самае, што і галоўны герой Б. Пруса. Напрыклад, аўтар вядзе героя, які месца сабе не знаходзіць ад распачы, бо каханая паненка яўна прадэманстравала пагарду, па вуліцах Варшавы і прыводзіць на Павісле – раён галечы і нэндзы: *«Вакульскі выйшаў на бераг Віслы і жахнуўся. Займаючы прастору ў некалькі моргаў, узвышаўся тут агідны пагорак смуроднага смецця, якое нібы варушылася пад праменьнямі сонца, а ў сотні крокаў ад яго знаходзілася вадасховішча, з якога піла ўся Варшава. <...>*

На адхонах і ў пячорах гнюснага пагорка ён заўважыў нібы чалавечыя фігуры. Драмалі тут на сонцы некалькі п’яніц або злодзеяў, дзве анучніцы і пара, якая правіла любошчы, – жанчына з

праказаю і сухотны мужчына без носа. Здавалася, што гэта былі не людзі, а здані тых хваробаў, якія тут прытаіліся, апранутыя ў тут жа знойдзеныя лахманы. Усе гэтыя індывіды носам пачулі чужога, і нават тыя, што спалі, паднялі галовы ды з відам здзічэлых сабак прыглядаліся да госяця.

Вакульскі ўсміхнуўся.

“Каб я прыйшоў сюды ўначы, яны б, напэўна, вылечылі мяне ад меланхоліі. Заўтра ўжо спачываў бы я пад гэтым смеццем, якое, зрэшты, такія ж зручная магіла, як і любая іншая”.

Праўда, і па Парыжы Станіслаў Вакульскі ходзіць у стане распачы. Аўтар вядзе яго па вуліцах французскай сталіцы і адну за адной пералічвае назвы: Лафает, плошча Бастыліі, Трыумфальная арка... Чытач разумее своеасаблівыя паролі: слава Напалеона Банапарта, надзея... Цэнзар не можа пакрэсліць мапу Парыжа.

А ў Варшаве, сталіцы тагачаснай Кангрэсвай Польшчы, стаяла тады царскае войска, апроч таго, чыноўнікі, што разам з сем’ямі прыехалі сюды з Расіі, складалі 3% насельніцтва. Польская мова ва ўстановах афіцыйна была забароненая, у школах дзяцей вучылі па расійскай праграме, нават многія школьныя прадметы не маглі выкладаць палякі, не кажучы ўжо пра тое, каб займаць пэўныя пасады. Нават над крамамі мусілі вісець шыльды па-руску, а разлічвацца даводзілася не золотымі, а рублямі. У 70-я гг. XIX ст., калі адбываецца дзеянне “Лялькі”, большасць палякаў ужо не спадзявалася, што яны ўвогуле змогуць застацца палякамі.

Цікава, што аніводзін з герояў твора такой рэальнасці не бачыць. На старонках рамана яе проста не існуе. Вакульскі, напрыклад, глядзіць з акна кватэры на помнік Каперніка і побач з ім бачыць Таварыства сяброў навукі, якога даўно ўжо там няма, бо яно скасавана яшчэ пасля паўстання 1831 г. Гэта аўтар не хоча бачыць дзівацкім чынам зменены палац Сташыца, чый фасад перароблены ў старажытнарускім стылі з візантыйскімі ўпрыгожаннямі. Не заўважаюць героі Б. Пруса і таго, як адна за адной паўстаюць у Варшаве праваслаўныя цэрквы, якіх ужо больш за дваццаць (і будаўніцтва новых працягваецца). Ніколі не чуто іх званоў, ніколі не сустракаюцца людзі, што размаўляюць па-руску...

Польскія пісьменнікі ўвогуле не заўважалі прысутнасці ні царскага войска, ні чыноўнікаў з Расіі, ні нават шыльдаў па-руску над крамамі. Яны ігнаравалі рэальнасць. Гэта іх адказ на ўзмацненне пасля Студзеньскага паўстання ціску царскай улады і цензуры. Ні рэалій паўстання, ні нават рэалій жыцця пад царскай акупацыяй у “Ляльцы” няма. І не толькі таму,

што твор падцензурны. Атмасферу прыгнечанасці і тугі, а таксама красамоўнае маўчанне аўтара чытач разумее, можа, нават лепш за словы. Зрэшты, як жа іначай, калі раман пра няшчаснае каханне...

Першыя чытачы “Лялькі” сачылі за лёсам герояў, нібы цяперашнія глядачы тэлевізійных серыялаў, чакаючы чарговы нумар газеты “Kurier Codzienny” з новым паваротам сюжэта, з новымі тужлівымі развагамі Станіслава Вакульскага, але шчаслівага канца яны не дачакаліся. Апошні раздзел рамана мае вельмі арыгінальную назву: “?..”. Аніводнага слова, адно толькі маўклівае запытанне. Аўтар ізноў ужыў свой любімы знак – няпэўнасць.

Гэтая няпэўнасць да сёння абуджае фантазію тых, хто не можа пагадзіцца з ёю. Да сёння ўзнікаюць у Польшчы разнастайныя версіі заканчэння рамана Б. Пруса. Пісьменнікі і аматары нястомна спрабуюць прадоўжыць лёс Станіслава Вакульскага.

Сам аўтар не дае адназначнага адказу на пытанне, што сталася з ягоным галоўным героем. Ігнацы Жэцкі, сябра Вакульскага, мяркуе, што той проста з’ехаў назаўсёды. Ён не верыць у чуткі пра самазабойства сябра, нібы ён узарваў замкавыя руіны разам з сімвалічным каменем, пастаўленым на знак кахання, і сам загінуў пад імі. Так, выбух быў, камень з сентыментальным надпісам – вершаванымі радкамі Адама Міцкевіча да Марылі Верашчакі – сапраўды быў знішчаны, як і рамантычнае каханне Вакульскага. А вось ці загінуў ён сам? Можа, так, а можа, і не. Можа, ён сапраўды здзейсніў сваё жаданне, якое не раз выказваў? Яго пераследавала думка, каб прадаць краму, кінуць усё ды з’ехаць да прафесара Гейста, парыжскага знаёмага. Самотны дзівак фізік стаяў на парозе неверагоднага вынаходніцтва – стварэння металу, лягчэйшага за паветра, што дало б магчымасць будаваць лятальныя машыны. Ці не сам Б. Прус, які тры гады правучыўся на фізіка-матэматычным факультэце, быў захоплены гэтай ідэяй?

У тым, што людзі атрымаюць магчымасць перамяшчацца на вялікія адлегласці па паветры – лятаць, – пісьменнік бачыў пачатак новае цывілізацыі. Такую думку аўтар укладае ў вусны аднаго з герояў – маладога Юльяна Ахоцкага, які таксама, як і галоўны герой Вакульскі, апантаны ідэяй палётаў: *“Але ж ці думаў пан некалі пра лятальныя машыны?.. Не пра кіраванне наветранымі шарамі, што лягчэй за паветра, бо гэта глупства, але пра палёт машыны цяжкай, наладаванай і акаванай, як браняносец?.. Пан разумее, які б здарыўся пераварот у свеце пасля гэткага вынаходніцтва?”*

Няма больш крэпасцяў, войска, межаў... Знікаюць народы, затое ў надземных пабудовах прыходзяць на свет істоты, падобныя на анёлаў або старажытных багоў...

Цікава, што правобразам Юльяна Ахоцкага паслужыў для пісьменніка ягоны сябра Юльян Ахаровіч – слынны навуковец, не толькі вынаходнік, але і псіхолаг, філосаф, паэт, публіцыст. І таксама, як Б. Прус, пазітывіст. Зрэшты, Ю. Ахаровіч сцвярджаў, што пазітывістам можна назваць кожнага, чые заявы пацвярджаюцца дзеяннямі, якія магчыма спраўдзіць, а таксама таго, хто не ўступае ў дыскусію ў справах сумнеўных і ніколі не гаворыць пра рэчы недасяжных. Такім чынам, літаратуразнаўцы да сёння спрачаюцца: кім жа насамрэч былі і сам Баляслаў, і ягоны герой Вакульскі – пазітывістамі ці ўсё-ткі рамантыкамі?

Але ўсе пагаджаюцца, калі называюць Б. Пруса таямніцаю. І нездарма. Нават на фотаздымках ён звычайна ў цёмных акулерах. А даследчыкі гавораць пра яго як пра пісьменніка без біяграфіі. Удзел у паўстанні стаў адзіным рамантычным парывам маладосці, а потым мы бачым звычайнае жыццё сямейнага чалавека. Біёграфы не знаходзяць падзей, якія адпавядалі б перажыванням трагічнага кахання, з майстэрствам апісанага ў “Ляльцы”.

Пад канец жыцця дзякуючы публіцыстычнай актыўнасці Б. Прус стаў вялікім аўтарытэтам для суайчынікаў. На яго пахаванне сабралася ўся Варшава, і развітанне з пісьменнікам ператварылася ў вялікую маніфестацыю. На магіле на варшаўскіх Павонзках высечаны надпіс: “Сэрца сэрцаў”.

Памёр Баляслаў Прус 19 мая 1912 г. Назаўтра ў цэнтры польскай сталіцы асвячалі новы гіганцкі праваслаўны сабор з залатымі купаламі, прывезенымі з Масквы, які мусіў сведчыць пра веліч і непахіснасць Расійскай імперыі. Афіцыйна храм насіў імя Аляксандра Неўскага, а па-вулічнаму яго празвалі “візантыйскі торт”. Варшаўскі рэпарцёр Б. Прус маўчаў. Маўчанне яго было ўжо вечным. Але тое, пра што ён маўчаў у рамане “Лялька”, працягвала прамаўляць да суайчынікаў гучней за словы.

Менш чым праз 15 гадоў гіганцкі гмах праваслаўнага сабора, які нібы навек паўстаў у Варшаве, быў разабраны на загад новай польскай улады, каб не заставалася напаміну пра вякі прыгнёту. Велізарны Саскі пляц, ледзь не цалкам заняты саборам Аляксандра Неўскага, перайменавалі ў пляц Пілсудскага. Палац Сташыца, на які глядзеў з акна кватэры Вакульскі, пазбавіўся візантыйскіх упрыгожанняў, вярнуў ранейшае аблічча, і тут, на месцы скасаванага царскімі ўладамі Таварыства сяброў навукі,

паўстала Акадэмія навук. Летась у адным з вокнаў фасада вісеў вялізны плакат, нагадваючы пра стагоддзе смерці Б. Пруса. Далей па вуліцы Кракаўскае Прадмесце, паблізу крамы купца Вакульскага, знаходзіцца Варшаўскі ўніверсітэт. На лекцыях рэгулярна згадваецца і прозвішча аўтара – Б. Пруса, і прозвішча галоўнага героя яго твора – Вакульскага...

Можна без перабольшвання сказаць, што героі рамана “Лялька” да сёння жывуць тым жыццём, якое ўдыхнуў у іх пісьменнік. Штогод, звычайна ў межах святкавання Ночы музеяў, арганізуецца марафон чытання “Лялькі”, ён збірае ахвотных пачытаць і паслухаць любімы твор. Па вуліцах Варшавы рэгулярна праводзяцца тэматычныя экскурсіі, і экскурсаводы расказваюць пра выдуманых персанажаў як пра рэальных людзей: “Вось тут была крама Вакульскага, тут стаяла камяніца Ленцкіх, у гэтым будынку адбываўся аўкцыён, а ў гэтым храме галоўны герой рамана ўпотаікі назіраў за паннай Ізабэлай...” Больш за тое, заўзятыя чытачы рамана вылічылі, калі Вакульскі ўпершыню ўбачыў панну Ізабэлу ў тэатры, які ішоў спектакль, калі прыезджаў на гастролі Росі, якая была праграма дабрачыннай імпрэзы ў “Швейцарскай далінцы” ды яшчэ шмат дакладных падрабязнасцей. Зрэшты, нельга забывацца, што аўтар быў рэпарцёрам і хроніка рэальнага варшаўскага жыцця вельмі арганічна ўпляталася ім у мастацкі твор.

Цяпер у Варшаве рэгулярна арганізуецца фестываль Вакульскага. На будынку Галоўнай навуковай кнігарні імя Б. Пруса вісіць памятная шыльда, што менавіта тут была крама Вакульскага. А на будынку побач – іншая шыльда, што тут жыў Ігнацы Жэцкі. Зрэшты, ёсць і такая, на якой выбіта дакладная схема з адрасамі, што згадваюцца ў рамане, – добра распрацаваная «Літаратурная сцэжка “Лялькі”».

На чыгуначным вакзале ў Скернавіцах, непадалёк ад Варшавы, дзе галоўны герой у адчаі спрабаваў скончыць жыццё самагубствам на рэйках, у 2010 г. з’явіўся помнік Станіславу Вакульскаму.

А помнік самому Баляславу Прусу быў адкрыты ў Варшаве ў 1977 г. Ён паўстаў паблізу таго месца, дзе знаходзілася рэдакцыя і друкарня “Kurier Warszawski”, з якой доўгія гады супрацоўнічаў пісьменнік. Бронзавая фігура на нізенькім гранітным цокалі – стары чалавек са схіленай галавой. Ён трымае ў закладзеных за спіну руках кіек і нібы спыніўся на хвіліну ў моцным задуменні. Помнік сімвалічны. Менавіта гэтакім бачылі жыхары Варшавы аўтара “Лялькі” Баляслава Пруса падчас ягоных частых шпацыраў па вуліцах сталіцы.

Ганна ГАРАЧКА.

“СВЕДЧУ, ЯК НА СВЯТОЙ СПОВЕДЗІ”

“РАЗВІТАННЕ З ІЛЮЗІЯМІ” АЛЯКСЕЯ КАРПЮКА

Вядомы французскі эсэіст М. Мантэнь быў перакананы, што вокны кабінета пісьменніка павінны выходзіць на могільнік, бо толькі ў такім выпадку яго думкі становяцца выразнымі, набываюць адмысловую надбыццёвую глыбіню. Усведамленне сваёй смяротнасці напаяе жыццё чалавека сэнсам, даючы яму магчымасць выратавання, духоўнага ачышчэння. Страх смерці асабліва востра заяўляе пра сябе ў крызісных момантах жыцця чалавека. Як сведчаць біяграфіі вялікіх мастакоў слова, менавіта ў такі перыяд у іх творчасці з’яўляецца спавядальная проза. Пры гэтым важна памятаць, што дадзеная жанравая мадыфікацыя ва ўсе часы заставалася з’явай унікальнай, літаратурнай формай абраных, паколькі яна становілася праверкай мастацкага таленту, мужнасці, шчырасці аўтара, паказчыкам велічы яго асобы.

Часавая дыстанцыя, што падзяляе той момант, калі пужлівае бачанне смерці з усюдыснага агульначалавечага страху ператвараецца ў дадзенасць, непазбежнасць, у жыцці чалавека можа быць рознай. Так, напрыклад, думка аб смерці для Л. Талстога, які перажыў у 1869 г. так званы “арзамаскі жах”, на працягу наступных сарака гадоў становіцца нязменнай спадарожніцай яго жыцця і творчасці. Да беларускага пісьменніка Аляксея Карпюка лёс быў менш добразычлівым, не пакінуўшы яму часу для доўгага развітання з жыццём: з цяжкім анкалагічным захворваннем ён апынуўся ў бараўлянскім дыспансеры. Несуцяшальны дыягназ і адмова дасведчанага хірурга праводзіць аперацыю няўмольна набліжалі А. Карпюка на спатканне з Вечнасцю. Адтэрмінаваць суровы прысуд дапамог У. Быкаў, які “неяк упрасіў хірурга сваім аўтарытэтам” [1, с. 8]. Восень 1991 г. стала для А. Карпюка прамежкавым фінішам. Аднак хранометр жыцця мог спыніцца ў любы момант. Ён спыніўся 14 чэрвеня 1992 г. Апошнія імгненні становяцца для аўтара часам паглыбленага самаспазнання, пошуку сэнсу жыцця. Вынік разважанняў – кніга “Развітання з ілюзіямі”.

Аляксей Карпюк, Аляксей Адамовіч, Уладзімір Быкаў... Чалавечыя лёсы часам перасякаюцца самым містычным чынам. Працягваючы руку дапамогі смяротна хвораму А. Карпюку, У. Быкаў наўрад ці мог нават здагадацца, што праз дванаццаць гадоў ён таксама апынецца ў рэанімацыйным аддзяленні анкалагічнага шпіталю ў Бараўлянах, марачы хоць на час абхітрыць смерць. Распачынаючы ў 2000 г. працу над споведдзю “Доўгая дарога дадому”, ён яшчэ не ведаў, што піша апошні твор. У адроз-

ненне ад А. Карпюка і У. Быкава А. Адамовіч меў звесткі пра мажлівы тэрмін свайго жыцця. Апынуўшыся з інфарктам у маскоўскай лякарні, ён адмовіўся ад гіпатэтычных пяці – сямі гадоў жыцця ў імя аднаго, гарантаванага года дзеля завяршэння яго выніковай кнігі-споведзі “Vixi”.

“Развітання з ілюзіямі” – гэта кніга-развітання А. Карпюка, якую ён свядома ствараў як чыстасардэчную споведзь перад сабой і нашчадкамі, якой прысвяціў рэшту жыцця. Надзеі ўбачыць кнігу пры жыцці не спраўдзіліся: споведзь упершыню была надрукавана пасля смерці пісьменніка ў 1993 г.

Споведзь у літаратуры – не толькі падвядзенне рахункаў жыцця пэўнага аўтара, але і прароцтва, урок для чалавецтва. Як адзначае Г. Ібатуліна, “пакаянная споведзь ініцыруе пераход свядомасці ў іншы, больш высокі духоўны стан...” [2]. І далей: “Пакаянне ёсць пагаемны сэнс і вяршыня спавядальнасці, з якой чалавечай душы адчыняюцца новыя прасторы – з іншай мернасцю, іншай логікай, іншай сістэмай каштоўнасцяў, з новымі магчымасцямі быцця, як духоўнага, так і практычнага” [2]. Думка спавяданніка набывае сапраўдную свабоду, перад ім адчыняюцца раней недасягальныя веды. А. Карпюк першапачаткова рабіў акцэнт на гэтым унікальным статусе пісьменніка-спавядальніка, абіраючы для свайго выніковага твора назву “Чацвёртае вымярэнне”.

Кніга “Развітання з ілюзіямі” не першая аўтабіяграфічная спроба А. Карпюка. У 1965 г. ён напісаў твор “Мая Джамалунгма”, дзе распавёў пра асноўныя вехі свайго жыццёвага і творчага шляху. “Развітання з ілюзіямі” – працяг, тут узмацніўся, выразней загучаў спавядальны голас аўтара. У выніковым творы А. Карпюк падкрэсліў сувязь паміж тэкстамі, тым самым заклікаючы ўспрымаць іх як дылогію: «У глыбокай канспірацыі існавалі Камуністычная партыя і камсамол Заходняй Беларусі. <...> Як члены гэтай арганізацыі адстойвалі свае ідэалы, я апісаў у “Маёй Джамалунгме”, таму размалёўваць яшчэ раз не стану» [3, с. 73]. Кніга “Мая Джамалунгма” завяршалася прызнаннем пісьменніка, у якім ён падрабязна растлумачваў свой сімвал веры, сваё жыццёвае крэда: “Для чаго чалавек жыве? Мабыць, для барацьбы за Праўду. У мой век Праўда знаходзіцца ў вялікіх ідэях камунізму, я за іх змагаўся, як толькі мог. <...> Я спазнаў ішчасце, я ведаю, як мне жыць!” [3, с. 67]. Праз трыццаць пяць гадоў, на парозе жыцця і смерці, А. Карпюк прыходзіць да горкай высновы: камуністычная

ідэя была ілюзіяй, яна не мела нічога агульнага з тымі высокімі памкненнямі, пра якія ён марыў. Аўтар лічыў абавязкам стварэнне гранічна шчырай кнігі, дзе ён самастойна паспрабаваў бы прасачыць вытокі захаплення ідэямі камунізму, адлюстраваць генезіс асабістых рашэнняў, даць псіхалагічную матывацыю ўчынкаў, растлумачыць чыннікі абсалютнага расчаравання ў ідэалах, якім ён з захапленнем і запалам служыў амаль усё жыццё. Рэдакцыя часопіса “Нёман”, дзе ўпершыню была надрукавана споведзь А. Карпюка, замяніла яе першапачатковую назву на “Развітанне з ілюзіямі”, паставіўшы ў моцную пазіцыю асноўную ідэю твора.

Як і большасць узораў усходнеславянскай спавядальнай прозы, “Развітанне з ілюзіямі” не зводзіцца да асэнсавання індывідуальнага жыццёвага вопыту аўтара. Для А. Карпюка (як і для Л. Геніюш, С. Грахоўскага і інш.) споведзь – гэта форма нацыянальнага пакаяння, з дапамогай якой ён распавядае пра памылкі цэлага пакалення. Менавіта таму ў якасці эпіграфа ён абраў фрагмент вядомага верша “Który skrzydźliles” Ч. Мілаша, з дапамогай якога паведаміў чытачу, яшчэ да яго знаёмства з тэкстам, што “Развітанне з ілюзіямі” – калектыўнае сведчанне, дзе аўтар адзін з удзельнікаў важных гістарычных падзей: “Не будзь такі самаўпэўнены – паэт памятае. Можаш яго забіць, ды народзіцца новы, запіша ўсе твае ўчынкі і размовы” [3, с. 397].

Працэс стварэння кнігі “Развітанне з ілюзіямі” меў для А. Карпюка высакародны, жыццесцвярджальны сэнс: ратаваў ад адзіноты, адчаю, палягчаў пакуты ад цяжкай хваробы. Яшчэ некалькі гадоў таму ён з запалам даказваў неабходнасць пабудовы грамадства сацыяльнай справядлівасці, дзеля чаго быў гатовы пайсці на любыя ахвяры. Кожны новы літаратурны твор быў дэманстрацыяй шчырай веры аўтара ў бязгрэшнасць сваіх жыццёвых ідэалаў, паколькі сам працэс творчасці для яго зводзіўся да выразна пастаўленай задачы: «...працягваць змагацца за свае погляды і прынцыпы сродкамі слоў і вобразаў» [3, с. 254].

Туман ілюзій рассяяўся, пакінуўшы пасля сябе пустэчу і пачуццё горкага расчаравання. А. Карпюк хавае нуду глыбока ў сабе, не скардзіцца на лёс. Таму “Развітанне з ілюзіямі” не становіцца спробай самапраўдання аўтара. Споведзь падкупляе шчырасцю, у кожным радку выразна адчуваецца боль пісьменніка, бязмежна адданага ідэям камунізму, своеасаблівай ідэі фікс усяго яго жыцця.

Мужна А. Карпюк азіраецца на сваё жыццё, пераасэнсоўваючы найважнейшыя пункты ўласнага светапогляду. Апынуўшыся ля апошняй рысы, ён нібы апрытомнеў, працверазіўся ад ідэалагічнага дурману, уцяміў сапраўдную сутнасць падзей, якія адбыліся з ім і яго краінай: “Толькі цяпер, калі думкі і ўспаміны адстояліся, а цэнзура

адменена, з вышыні мінулых дзён пра той гвалт над людзьмі магу гаварыць упэўнена” [3, с. 74].

Залішняя эмацыйнасць, суб’ектыўнасць маглі парушыць гістарычную праўду, таму на старонках кнігі А. Карпюк прыводзіць як мага больш дакументальных фактаў, прыкладаў з жыцця, убачанага ўласнымі вачыма, пакідаючы за чытачом права рабіць самастойныя высновы.

Кніга “Развітанне з ілюзіямі” пачынаецца з шокавага прыкладу душэўнай глухаты, страты справедна чалавечага прадстаўнікамі маладога пакалення канца ХХ ст.: аўтамабільная аварыя, што цудам не пазбавіла людзей жыцця, выклікае ў дзвюх пяцікласніц, выпадковых сведак, пачуццё смеху. Такая рэакцыя чалавека на чужое гора становіцца для А. Карпюка адлюстраваннем агульнай бязрадаснай карціны, якая ўсталявалася на яго роднай зямлі. Цяперашні ўзровень маральнага стану чалавека – вынік доўгага працэсу, ахарактарызаванага аўтарам як “збыдленне... народа”. У выніку чалавек пазбавіўся маральнага стрыжня – правіл паводзін, што служылі “надзейным гарантам для самасцвярджэння і росту” [3, с. 72], “пачалося разбурэнне сумленнасці і народнай дэмакратыі” [3, с. 73]. З’яўляючыся непасрэдным удзельнікам гэтага працэсу, А. Карпюк на старонках кнігі “Развітанне з ілюзіямі” імкнецца прасачыць у храналагічнай паслядоўнасці ўсе яго этапы.

Неад’емнай часткай споведзі як жанравай мадыфікацыі з’яўляецца матыў развітання аўтара з блізкімі людзьмі, мілымі сэрцу месцамі, любімымі рэчамі, са шчаслівым мінулым. У споведзі А. Карпюка традыцыйны матыў развітання аўтара з зямным жыццём дадаткова ўскладняецца шкадаваннем пра назаўжды страчаны рай – Заходнюю Беларусь, якая стала часткай Польшчы. Такое трапяткое стаўленне да роднага кута ахапіла пісьменніка напрыканцы жыцця, калі шмат што было пераацэнена і пераасэнсавана. Як успамінае аўтар, непасрэдных жыхары Прынёманскага краю “душой былі на Усходзе” [3, с. 72]. У іх уяўленнях менавіта Усходняя Беларусь “была раем на зямлі, дзе цякуць малочныя рэкі, людзі ходзяць у шаўках і живуць у палацах” [3, с. 37]. Нешматлікія чуткі пра несправядлівасці, што панавалі ў СССР, ніхто не ўспрымаў сур’ёзна. Наіўная вера ў жаданае асляпляла людзей, пазбаўляла магчымасці цвяроза глядзець на рэчы. Сляпое пакланенне надуманым, жаданым ідэалам ператварала чалавека ў фанатыка, у выніку адбывалася карэнная ломка адвечнага ўкладу жыцця: распадаліся сем’і, знішчаліся натуральныя для вясковых жыхароў крэўныя сувязі. “Да сённяшняга дня – праз паўстагоддзя! – добра адчуваю, з якой нядобрабычлівацю я ставіўся да тых, хто адважваўся крытыкаваць новыя парадкі...” [3, с. 89], – прызнаецца А. Карпюк, успамінаючы, як знена-

відзеў роднага дзядзьку Мікалая за яго праўдзівы аповед пра перажыты жах у сталінскім лагеры.

Спрабуючы разабрацца ў крайнасцях супярэчлівага часу, аўтар задаецца пытаннямі: што адбылося з чалавекам; як гэта магло здарыцца? *“Мне, вясковаму абмежаванаму абалдую, такое можна было і дараваць. Бо толькі пачынаў жыць, наіўны быў, як цяля. Але ж як дараваць бацьку, бываламу зубру...”* [3, с. 90]. Такі суровы прысуд, вынесены роднаму бацьку, – гэта не імкненне аўтара зняць з сябе віну, перакласці яе на плечы іншага чалавека, перад намі яшчэ адно сведчанне абсалютнай шчырасці пісьменніка, паколькі Нічыпару Аляксеевічу належыць выключная роля ў станаўленні сына. Невыпадкова апошнія радкі споведзі аўтар адрасуе менавіта бацьку як самую дарагому і блізкаму чалавеку: *«Упэўнены, каб жыў бацька, то і ён мне сказаў бы: “Правільна, сыноч, робіш, мы абодва здорава памыліліся!”»* [3, с. 206].

З першага дня доўгачаканага “вызвалення” (17 верасня 1939 г. – дзень аб’яднання Заходняй і Усходняй Беларусі) у Прынёманскім краі пачаўся *“гвалт над людзьмі”* [3, с. 74]. Для споведзі аўтар абірае самыя красамоўныя факты гісторыі. Пісьменнік не можа знайсці лагічнае тлумачэнне сумеснаму парадку савецкіх і нямецкіх вайскоўцаў з нагоды разгрому польскага войска. Планамернае знішчэнне прадстаўнікоў Камуністычнай партыі і камсамола Заходняй Беларусі, многія з якіх *“не задумваючыся, кінуліся абараняць Варшаву ад гітлераўцаў”* [3, с. 74], працягнулася і ў наступныя месяцы. Здзіўленне ад таго, што адбывалася, А. Карпюк перадае ў споведзі з дапамогай цэлага шэрагу рытарычных пытанняў: *“А як жа трупы гішпанскіх барацьбітоў, што не паспелі нават астынуць? Як жа нямецкія камуністы, якіх Гітлер кінуў у турмы і канцлагеры?! Як жа з песняй, якую кэпээбоўцы нядаўна спявалі?!”* [3, с. 75].

Гэтыя страшэнныя падзеі, сэнс якіх тады мала хто разумеў, для жыхароў Прынёманшчыны пабляклі на фоне новых, яшчэ больш значных. У 1940 – 1941 гг. пачаўся масавы вываз людзей у Сібір. *“Гвалтам адарваны быў ад жыццёвых каранёў кожны дзесяты жыхар Прынёманскага краю”* [3, с. 76], – канстатуе А. Карпюк. Крушэнне ранейшага жыццёвага ўкладу на тэрыторыі Заходняй Беларусі было настолькі імклівым і нечаканым, што людзі проста адмаўляліся верыць вачам. Для кожнага новага злачынства, здзейсненага прадстаўнікамі новай улады, чалавек у стане зйфары ад “вызвалення” гатовы быў прыдумаць апраўданне. Толькі час дапамог расставіць усё па сваіх месцах. Выкарыстоўваючы адметнасці споведзі як жанравай мадыфікацыі, што дае аўтару магчымасць рэтраспектыўнага погляду на падзеі жыцця, А. Карпюк парушае храналагічны прынцып апавядання, эмацыйна ацэньваючы тое, што здарылася,

ужо з вышыні новага светасузірвання, здабытага незадоўга перад смерцю: *“Вынеслі бяссудны вырак цэламу пласту народа, выбілі яго з быстрыні нармальнага жыцця, а назаўтра пра гэта – аніякай інфармацыі. Хіба ж так можна?!”* [3, с. 78].

Новыя парадкі, усталяваныя ў Заходняй Беларусі, не толькі кардынальна парушылі традыцыйны ўклад жыцця мясцовых жыхароў, але і паволі пачалі змяняць самога чалавека. Калі спачатку выкарыстанне “прышэльцамі” нецэнзурнай лексікі і іх схільнасць да алкаголю выклікалі ў прадстаўнікоў Прынёманскага краю здзіўленне, то праз нейкі час такія паводзіны сталі нормай і для саміх землякоў аўтара. Уваскрашаючы ў памяці падзеі тых гадоў, А. Карпюк з гаркатой адзначае: *“Гіпноз новай улады быў настолькі моцны, што людзі, зведзеныя да нявольнічага падпарадкавання і бяздумнага захаплення, адчувалі сябе нават і праўда ішчаслівымі”* [3, с. 86]. З кожным днём чалавек траціў сувязь з роднай зямлёй, з яе непаўторнай духоўнай культурай.

Ментальныя адрозненні людзей Заходняй і Усходняй Беларусі сталі яшчэ больш відавочнымі падчас Вялікай Айчыннай вайны. Кіруючыся заповятамі, якім дзяцей Прынёманшчыны навучалі з маленства, А. Карпюк – камандзір партызанскага атрада імя К. Каліноўскага – абвострана адчуваў адказнасць за жыццё чалавека, імкнуўся пазбягаць неапраўданых страт сярод мірнага насельніцтва. Ён быў далёкі ад той маралі, якой кіраваліся некаторыя ўсходнебеларусы: *“Затое і сёння стайць у вушах іхні дэвіз, які ўражваў сваёй антыгуманнасцю: лепш няхай загіне дзесяць нявінных, чым выпусціць з засады жывым аднаго гітлераўца”* [3, с. 98].

Выніковая споведзь становіцца для А. Карпюка апошняй магчымасцю растлумачыць самае галоўнае ва ўмовах, калі можна не асцерагацца за наступствы сказанага. У такім выпадку слова спавяданніка набывае небывалую вольнасць, дасягаючы гранічнай шчырасці. Ствараючы кнігу “Развітанне з ілюзіямі”, А. Карпюк хацеў не столькі заслужыць прабацэнне, колькі выклікаць у чытача пачуццё вострага адмаўлення таго жыццёвага шляху, які справакуе духоўны крызіс. Гэта пэўнага роду выклік, адлюстраванне крушэння ранейшай сістэмы светапогляду праз уласныя прызнанні, дэманстрацыя змены свядомасці. У каментарыях падзей прасочваецца бескампраміснасць, адмова мяккіх вызначэнняў: *“Адным словам, бяздарна мы правялі вайну. І ў гэтым вінавата ў першую чаргу савецкае кіраўніцтва”* [3, с. 96]; *“Я лічу, што выданне па сто грамаў байцам у Другую сусветную вайну – фатальная памылка”* [3, с. 102].

Сумленнасць і адкрытасць пісьменніка ў споведзі былі ў цэлым вызначальнымі рысамі А. Карпюка як чалавека. У адным з твораў сустракаецца наступная самахарактарыстыка аўтара: *“Я – нецяярлівы,*

самаўпэнены, рэзкі, упарты, лёгкаранімы, нясціп-лы, самалюбівы, прамалінейны, некамунікабельны, скрыты, схільны перабольшваць ды кідацца ў крайнасці. Цярпець не магу розных канонаў, рэжымаў, рэгламентаў і агульнапрынятых норм” [3, с. 254]. Гэтыя ж чалавечыя якасці А. Карпюка адзначыў У. Калеснік: «У меру таго як набіраў вагу яго пісьменніцкі аўтарытэт, усё больш пачыналі значыць для яго праўдзівасць і свабода слова, гэтыя каштоўнасці станавіліся справай жыцця: “Я стаю на сваёй зямлі, ды яшчэ каб не гаварыў на ёй таго, што думаў? Навошта тады жыць?!”» [4, с. 127]. За высакароднасць, абвостранае пачуццё справядлівасці, памяць аб традыцыях продкаў у пасляваенны час ён зазнаў нямала непрыемнасцей. Як успамінае аўтар, за гады навучання на філалагічным факультэце Гродзенскага педінстытута, працы загадчыкам раённага аддзела народнай адукацыі ў Сапоцкіне «я ўсё больш і больш адчуваў, што трапляю ў катэгорыю людзей, якія вызначаліся напалову ганебнай мянушкай “заходнік”. <...> Гэта значыць, што я чалавек не “паўнаварты”, які не выклікае даверу, якога не трэба прымаць усур’ёз» [3, с. 113]. Назіранне за злачынствамі, што адбываліся на “вызваленай” тэрыторыі, спарадзіла ў А. Карпюка сумневы ў правільнасці жыццёвага выбару. Аўтар падрабязна апісаў той дзень у 1950 г., калі гутарка з міністрам НКУС БССР Л. Цанавай стала для яго чыннікам глыбокага духоўнага крызісу: “Упершыню, мабыць, у маёй галаве менавіта ў той вясновай дзень з’явіліся, нарэшце, здаровыя прасветы. Ачуняўшы ад жывёльнага страху, я памалу набываў другое дыханне ды пачынаў штосьці кеміць, аналізаваць, цвяроза разважаць” [3, с. 129].

Аляксей Карпюк адчуваў сябе ашуканым, ясна ўсвядоміўшы бессэнсоўнасць таго, што адбываецца ў краіне. Кожнае новае распараджэнне начальства аддавалася глухім болям у душы пісьменніка. Так, напрыклад, аўтар асуджаў сябе за ўдзел у выкананні партыйнай дырэктывы аб правядзенні сацыялістычнага спаборніцтва паміж калгасамі: “Самае прыкрае, што я, разумеючы ідыятызм гэтай усёй задумы, вымушаны быў загад выконваць. <...> Рабіў усё гэта я, а на душы было пагана” [3, с. 137]. Перад пісьменнікам востра ўстала праблема выбару далейшага шляху існавання. Адначасова відавочна выкрыліся незлічоныя бедствы, прынесеныя новымі ўладамі Заходняй Беларусі: “Раскладанне грамадства ў застойны перыяд пайшло на ўсіх узроўнях. Гібель ды вываз самых лепшых і дастойных прывялі да прытуплення народных традыцый, дэградацыі маралі і нават змены ў генэфондзе народа” [3, с. 141]. А. Карпюк апынуўся ў духоўным вакууме. Вакол не засталася не толькі аднадумцаў, але і ўвогуле адукаваных людзей: “З таго часу я не прыпамінаю ні аднаго кіраўніка, з якім можна было б, як з роўным, пагутарыць на

маральна-этычныя тэмы, аб літаратуры, гуманізме, – не было такіх там.” [3, с. 141].

Наступныя падзеі ў жыцці аўтара (абвінавачванне ў антысавецкай дзейнасці, выключэнне з партыі) падштурхнулі яго да канчатковага разрыву з афіцыйнай ідэалогіяй. А. Карпюку спатрэбілася пяцьдзясят гадоў, каб канчаткова перагледзець стаўленне да ідэй камунізму. Можна толькі здагадацца, як цяжка было аўтару публічна адмовіцца ад сваіх поглядаў, прызнаць, што сэнсаўтваральная ідэя, на служэнне якой растрочана ўсё жыццё, апынулася галоўнай і ўжо непапраўнай памылкай: “Я не з пакорных, я – з абалваненых. Усё жыццё не там шукаў ідэал. Я глыбока верыў у камунізм. <...> Прачнуўся, дзякуй Богу, і зразумеў, што я аб’ект непрыстойнай гульні ў руках людзей, якія вадзілі мяне дзесяцігоддзямі за нос і спекулявалі на маёй найўнай веры, як і веры мільёнаў такіх самых. <...> КПСС – носьбіт чужой мне маралі. <...> Вы – як сабе хочаце, а я больш не хочу да гэтай партыі належаць!” [3, с. 205 – 206].

Кожная споведзь акрамя выключна літаратурных задач, якія ставіць пісьменнік, звязана з вырашэннем звышзадачы, што выходзіць за рамкі мастацтва слова. Звышзадача споведзі А. Карпюка – далучэнне чытачоў да духоўных запаветаў продкаў, маральнага стрыжня, правіл паводзінаў, пакладзеных у аснову выхавання заходнебеларускіх дзяцей: “Хутчэй скідвай з сябе чужую, цесную кашулю, выбірайся з глухой калдобіны, якую гісторыя падсунула людзям на іх шляху, і вяртайся да сваіх каранёў” [3, с. 206].

У гісторыі еўрапейскай літаратуры трагедыя чалавека, што расчараваўся ў сабе, нярэдка станавілася асновай зместу яго спавядальнага вопыту (П. Верлен, О. Уайльд і інш.). Гэты традыцыйны для спавядальнай прозы матыў у кнізе Аляксея Карпюка атрымлівае дадатковую сэнсавую нагрузку. Гранічна шчырае сведчанне аўтара, які расчараваўся ў ідэях камунізму, узводзіць трагедыю аднаго чалавека да маштабаў трагедыі цэлага пакалення ашуканых людзей.

Спіс літаратуры

1. Бічэль, Д. “Сэрца людское яднаецца з сэрцам сусвету...” / Д. Бічэль // Развітанне з ілюзіямі / А. Карпюк. – Гародня – Wrocław, 2008. – С. 5 – 27.
2. Ибатуллина, Г. Жизнь сознания в Покаянии и Покаянной исповеди (О рационально-рефлексийном и иррационально-трансцендентном становлении сознания в Таинстве Покаяния) [Электронный ресурс] / Г. Ибатуллина. – Режим доступа: http://philosophy1.narod.ru/www/html/library/misc/ibatul/01.html#_ednref12. – Дата доступа: 04.12.2012.
3. Карпюк, А. Развітанне з ілюзіямі / А. Карпюк. – Гародня – Wrocław, 2008.
4. Калеснік, У. Плён творчасці – дослед жыцця / У. Калеснік // Усё чалавечае / У. Калеснік. – Мінск, 1993. – С. 122 – 146.

Аляксандр БЯРОЗКА,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Пачынальнікі

“Я РОДНАЕ МОВЫ НЕ КІНУ Ў НЯДОЛІ” ДА 130-ГОДДЗЯ З ДНЯ НАРАДЖЭННЯ ВАЦЛАВА ЛАСТОЎСКАГА

Напрыканцы мінулага стагоддзя адбывалася вяртанне ў гісторыка-культурны і навуковы працэс спадчыны тых творцаў, хто стаў ахвярай палітычных рэпрэсій і каго ідэалагічная цензура больш за паўстагоддзя настойліва імкнулася выкрасліць з айчыннай гісторыі, навукі, людской памяці. Гэта было пакаленне людзей, якія шчыра і рупліва працавалі на карысць Бацькаўшчыны і народа, пакаленне высокіх інтэлектуалаў, якое хацела пабудаваць новую, вольную Беларусь. Маладыя інтэлігенты, у якіх абудзілася нацыянальная самасвядомасць, імкнуліся абудзіць іншых. Яны верылі, што “багаты слаўнай культурнай мінуўшчынай, поўны маладых творчых сіл... беларускі народ у хуткім часе дасць славянству і ўсяму свету яркія доказы свайго ўваскрэшэння і прынясе на раскошны алтар чалавечай цывілізацыі плён свайго нацыянальнага генія, лепшыя кветы свайго вызваленага духу” [1, с. 29]. На жаль, іх мары і спадзяванні не здзейсніліся, але яны паспелі зрабіць вельмі шмат. Адны з іх зніклі бяследна і пахаваны ў невядома якіх Курапатах, другія (іх значна менш) прайшлі праз пекла пакут і здзекаў, праз гвалтоўны разрыў з Радзімай і любімай працай. Пра іх не згадалася ў энцыклапедыях савецкага часу, а калі і паведамлялася, то лёс абмяжоўваўся зашыфраванай фармулёўкай: “у апошнія гады жыў за межамі БССР”. Яны мелі аднолькавыя ці блізкія светапогляды, лёс многіх меў падобнае завяршэнне: выгнанне з Радзімы, пакутніцкая смерць, доўгае забыццё на Бацькаўшчыне. Яны жылі для Беларусі, для беларускага народа, будавалі Беларускі Дом (А. Каўка), у якім павінна было загучаць роднае слова. Яны імкнуліся да таго, каб наш народ стаў сапраўды вольным, незалежным, каб кожны грамадзянін ведаў гісторыю сваёй краіны, культуру, мову, шанаваў іх. 23 студзеня 2013 г. споўнілася 75 гадоў з дня пакутніцкай смерці, а 8 лістапада 2013 г. – 130 гадоў з дня нараджэння аднаго з іх: сакратара “Нашай Нівы”, прэм’ер-міністра Беларускай Народнай Рэспублікі, неадменнага сакратара Інстытута беларускай культуры, акадэміка і сакратара Беларускай акадэміі навук Вацлава Ластоўскага.

Асоба Вацлава Ластоўскага (1883 – 1938) займае важнае месца ў гісторыі Беларусі першай паловы XX ст. Гэта быў выдатны гісторык, чалавек вялікай эрудыцыі, патрыёт. Ён стварыў першае даследаванне па гісторыі Беларусі ад старажытнасці да пачатку XIX ст., якое дало штуршок развіццю нашай навукі. Валодаючы энцыклапедычнымі ведамі, здольнасцю глыбока аналізаваць і аднаўляць гістарычныя падзеі, ён праявіў сябе ў многіх галінах ведаў: гісторыі, мовазнаўстве, літаратуразнаўстве, краязнаўстве, грамадазнаўстве. Першая сусветная вайна, рэвалюцыйныя падзеі ў Расіі стваралі ўмовы для барацьбы за адраджэнне беларускай дзяржаўнасці. В. Ластоўскі праводзіў актыўную палітычную дзейнасць як прэм’ер-міністр БНР, абвяргаў распаўсюджаную думку пра адсутнасць існавання беларускай нацыі, яе мовы. Беларускае пытанне стала адным з галоўных у яго дзейнасці. Невыпадкава, што ён абапіраўся на веданне гісторыі, бо “гісторыя – гэта фундамент, на каторым будуюцца жыццё народа. І нам, каб адбудаваць сваё жыццё, трэба пачаць з фундаменту, каб будынак быў моцны” [2, с. 247]. Лёс В. Ластоўскага – ілюстрацыя пафасу і

трагізму айчыннай гісторыі першай трэці XX ст. Адзін з заснавальнікаў Беларускай Народнай Рэспублікі, ён стаў сведкам гібелі ўласнага палітычнага дзіцяці. Заснавальнік навуковай школы, ён стаў сведкам яе разгрому. Дасягнуўшы прызнання сваёй дзейнасці на глебе нацыянальнай навукі і культуры, ён быў расстраляны як вораг народа ў далёкім няродным Саратаве.

Жыццёвыя абставіны змусілі яго паверыць у шчырасць савецкай улады, пакінуць у 1927 г. Літву і пераехаць у БССР. Калі б ён ведаў, якія чэкісцыя гульні адбываліся за яго спінай, то, мусіць, ніколі не пакінуў бы Коўна, а шукаў бы кампрамісу з дырэктарам Міністэрства замежных спраў Літвы І. Іанінасам. Спачатку здавалася, што ў БССР усё складваецца цудоўна: атрымаў пасаду і любімую працу. Улада быццам бы дазваляе беларускаму руху пашырацца і ўмацоўвацца, садзейнічаць таму, каб беларусы сталі людзьмі нацыянальна свядомымі, і пры гэтым адначасова сочыць за тымі, хто складае патэнцыйную небяспеку, адступае ад генеральнай лініі. Але неўзабаве пачалося змаганне з нацыянал-дэмакратызмам, фарміраванне атмасферы жаху, а потым пошукі ворагаў народа. Што на самай справе ўяўляла палітыка бальшавіцкай улады ў дачыненні да беларускага нацыянальна-культурнага руху, добра відаць з “Докладной записки” І. Апанскага старшыні АДПУ СССР В. Мянжынскаму, асноўны сэнс якой у тым, каб давесці Лубянцы, што «“белорусские дела”... изо дня в день приобретают всё более серьёзный характер вследствие неуклонно усиливающегося национал-демократического движения» [3, с. 140]. Тут даецца характарыстыка ўсім найбольш прыкметным асобам айчыннай літаратуры, навукі, грамадска-палітычным дзеячам 1920-х гг. Ацэньваючы значэнне Акадэмічнай канферэнцыі, чэкіст не без задавальнення адзначае, што на ёй партыя “нажила капитал, выразившийся в процессе развала белорусской эмиграции (в результате конференции ожидается возвращение в Минск видного бел. деятеля, бывш. премьер-министра правительства БНР ЛАСТОВСКОГО) и в поднятии значения Минска как единственного культурного и политического центра всей Белоруссии” [3, с. 149]. Крыху далей ён дадае, што пасля “Минской Академической конференции возможно со стороны ЛАСТОВСКОГО некоторый поворот в сторону Минска, однако, в искренности этого поворота мы сильно сомневаемся и пока от оценки его воздерживаемся” [3, с. 155]. Вацлаў Ластоўскі і яго паплечнікі не заўважалі, што друк і радыё пачыналі гучаць грозна, выкрываючы ворагаў народа, нацыянал-дэмакратаў. Старт далі пастановы XI і XII з’ездаў КП(б)Б. Усё гэта было прэлюдыяй да бязлітаснага ўсёпажыральнага смерчу, які на пачатку 1930-х захапіў і знёс з Беларусі яе найлеп-

шых сыноў, інтэлектуальную эліту, каб вярнуцца крывавым патопам 1937 – 1938 г. Сярод ахвяр быў і В. Ластоўскі. У выніку палітыка беларусізацыі захлынулася ў крыві і анямела ад жаху, а колішныя імкненне да беларускаці не набыло сапраўднага шырокага руху, і калі курс змяніўся і гаварыць па-беларуску стала небяспечна, большасць адраклася ад сваёй мовы. Як дакладна заўважыў М. Улашчык, “уся, бачыце, небяспека, што поперак рэвалюцыі стаў дзясятка Ластоўскіх. Дык у іх не было аніводнага салдата, ні стрэльбы для аховы. А палошчуць людзей колькі часу, не перастаюць – ворагі, нацыяналісты. У нацыяналістаў жа гэтых толькі і віны: хацелі быць беларусамі і ў Беларусі жыць па-беларуску” [4, с. 140]. Дадамо, што галоўнай іх зброяй было разумнае, мудрае, абуджальнае слова, а войскам – кнігі.

Боль за нацыянальнае адраджэнне і клопат пра гістарычную памяць вадзілі прам В. Ластоўскага, калі ён працаваў над “Гісторыяй беларускай (крыўскай) кнігі” (Коўна, 1926). Яна ўзор таго, як трэба беларусам “ісці следам сваіх вялікіх мужоў звальнення з-пад чужых культурных і палітычных уплываў... будаваць свой уласны храм веды і красы” [5]. Як справядліва адзначаў М. Улашчык, “па кнігазнаўстве нашым нічога падобнага пагрунтоўнасці дасюль не было і, пэўна, доўга яшчэ не будзе” [4, с. 140]. І гэта сапраўды так. У кнізе на 640 старонках пададзена апісанне ўсіх вядомых на той час помнікаў нашага прыгожага пісьменства ад канца X да пачатку XIX ст., праведзена іх падрабязная жанрава-стылёвая дыферэнцыяцыя, ёсць узоры мовы, аналізуюцца моўныя асаблівасці найбольш значных твораў. Як дадатак – аб’ёмны слоўнік, паказальнік імён і геаграфічных назваў, алфавітна-тэматычны спіс разгледжаных твораў. Са старонак гэтага дыхтоўнага фаліянта В. Ластоўскі паўстае сапраўдным рупліўцам нашай старасветчыны, тонкім знаўцам яе адметнасцей.

Мовазнаўствам Вацлаў Ластоўскі, паводле яго ж прызнання, пачаў займацца “ад 1902 году”, калі стаў занатоўваць “цікавыя” словы, запісваць іх для сябе. Вынікам працы стаў “Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік” (Коўна, 1924), у прадмове да якога найбольш выразна выкладзена пазіцыя В. Ластоўскага да мовы, яго стаўленне да неабгрунтаваных запазычанняў, вызначаны задачы айчыннага мовазнаўства. Асобнае месца адведзена аргументацыі называння нашай Радзімы Крывіяй, а народа крывічамі. Слоўнік быў сустрэты грамадскасцю неадназначна. Гэта тлумачыцца тым, што калі ў “здоровай народнай стыхіі” не знаходзілася адпаведнікаў, В. Ластоўскі прапаноўваў шмат вузкадыялектных лексічных адзінак ці ўласныя наватворы, нярэдка малазразумелыя. Безумоўна, на структуру слоўнікавых артыкулаў паўплываў недахоп спецыяльных філа-

лагічных ведаў, адпаведнай прафесійнай адукацыі. Але грунтуючыся на сучаснай лексікаграфічнай тэорыі, ковенскі даведнік можна разглядаць не толькі як перакладны, але і як тэрміналагічны, этымалагічны слоўнік. Так, пасля асноўнага лексічнага матэрыялу пададзены руска-беларускі слоўнік асабовых імён – “Крыўскі (беларускі) іменнік”, першая спроба апісання беларускай антрапаніміі; слоўнікі арніталагічных і батанічных тэрмінаў (“Назовы птахуў” і “Іменнік расьцін”); слоўнік беларускай вайскавай тэрміналогіі “Вайсковая каманда”. Гэтым “падручным” слоўнікам В. Ластоўскі імкнуўся задаволіць надзённы попыт (больш нарматыўныя “Беларуска-расійскі слоўнік” і “Расійска-беларускі слоўнік” М. Байкова і С. Некрашэвіча з’яўцаў у БССР пазней). Як мовазнаўца В. Ластоўскі выявіў сябе і ўвосень 1926 г. падчас правядзеньня Акадэмічнай канферэнцыі па праблемах рэформы беларускага правапісу і азбукі, на якой ён выступіў катэгарычным прыхільнікам кірылічнага шрыфту, быў абраны старшынёй графічнай камісіі. Аднак найбольш яскрава талент Ластоўскага-мовазнаўцы раскрыўся ў шматлікіх крытычных і публіцыстычных артыкулах, якія, на жаль, дагэтуль амаль не даследаваны. А якраз яны маюць вялікае значэнне для мовазнаўства. З артыкулаў і зацемак паўстае сапраўдны волат “крывіцкага духу”. В. Ластоўскі паглыбіў, удакладніў Багушэвічаў тэзіс пра мову як душу народа. Ён дастаткова ясна бачыў сваю мэту – даказаць усімі магчымымі сродкамі спрадвечную самабытнасць і вялікае культурнае значэнне беларускай мовы, якую разам з пачуццём нацыянальнай еднасці, звычаямі і царквой адносіў да найгалоўнейшых маральных інстытуцыйных каштоўнасцей.

Спосаб разгляду вучоным самых разнастайных аспектаў мовы і злучанай з ёй праблематыкай, глыбіня і сіла яго аргументацыі пераконваюць у тым, што В. Ластоўскі паступова выпрацоўваў метады, пры дапамозе якога можна растлумачыць першапачатковае адзінства мовы і мыслення: “...мова ёсць вялікай нацыянальнай легендай і скарбніцай, святой спадчынай, каторая пераходзіць з пакалення ў пакаленне, з дзядоў на ўнукаў. Увесь светагляд і паэзія нашых прадзедаў замыкаліся ў мове. Кожнае слова было легендай-пагудкай, мітам, было поўнае зместу і паэзіі: бо міт асновываўся на легендзе, а легенда замыкалася ў слове. Слова ёсць творчасцю ўсяго народа, формы слова шліфаваліся многімі пакаленнямі і сталеццямі, пакуль сталіся тым, чым яны сягоння ёсць” [2, с. 360]. Да ўсяго ж, “слова – гэта не ўмоўны знак для выражэння мыслі, але мастацкі абраз...” [2, с. 360]. Адсюль вынікае, што для В. Ластоўскага мова – гэта сродак сузірання народа, яго космас. Следам за В. фон Гумбальтам, які даводзіў, што “мовы заўсёды маюць нацыянальную форму, з’яўляючыся

непасрэдна і ўласна нацыянальным тварэннем”, і суадносіў паняцці *народ* і *мова*, лічачы нацыю такой формай “індывідуалізацыі чалавечага духу”, якая валодае моўным статусам, В. Ластоўскі сцвярджаў, што “*наш век – гэта век самага ярага нацыяналізму. І пры гэтым нацыяналізму, які шукае і знаходзіць сваё выражэнне ў апафеозе нацыянальнай мовы. Гэта ёсць характэрная асобнасць нацыяналізму нашых дзён*” [2, с. 392]. Прынамсі, гэта быў не агрэсіўны, радыкальны нацыяналізм, у якім яго абвінавацяць у 1930-я гг., а спроба абароны правой роднай мовы, усяляення яе як духоўнай велічы народа, той шматстайнасці і сістэматычнасці, якія назіраюцца ў праяўленні дзейнасці мовы, абумоўлены яе лучнасцю з народам, з яго нацыянальным характарам, душой, складам мыслення. Дарэчы, вучэнне пра тоеснасць “духу народа” і яго мовы было асноўным у лінгвістычнай канцэпцыі В. Гумбальта (“мова народа ёсць яго дух і дух народа ёсць яго мова – цяжка ўявіць сабе нешта больш тоеснае”). Абапіраючыся на гэты тэзіс, В. Ластоўскі па-свойму развязваў важныя праблемы сацыяльна-філасофскага моўнага зместу: “*Мова – гэта аблічча душы народа, і гэтае аблічча народнай душы нельга брыдзіць прылепкамі і наклеякамі, а наадварот, чым яно будзе чысцейшым, тым прыгажэйшым і здаравейшым*” [2, с. 362]. Па сутнасці, В. Ластоўскі выступаў адным з першых распрацоўшчыкаў філасофіі роднай мовы, сцвярджаючы гумбальтаўскі тэзіс тоеснасці мовы і духу, мовы і душы: “*Душа без роднай мовы – гэта кветка без каранёў, гэта разбітая скрыпка, пусты дом, напоўнены трупамі*” [2, с. 280]. Даводзіў, што мы, беларусы, дзеці адной зямлі, адзін народ, што галоўны знак гэтага – “*наша пераказаная нам ад прадзедаў беларуская мова, каторую мы навінны любіць, шанавалі і стараціца, каб і нашы дзеці любілі і шанавалі... гэта апрадка яго [беларуса] душы і яго думак*” [2, с. 270].

Вучонага вельмі непакоілі непатрэбныя запазычанні, якія адрываюць літаратурную мову ад жывой народнай: “*Мова, перапоўненая чужаземскімі словамі, з’яўляецца ізалятарам культуры ад народных мас*” [2, с. 362]; “*...калі мы будзем перапаўняць свой слоўнік словамі, запазычанымі ад суседзяў, – мы ўтрацім з часам нават тыя індывідуальныя рысы, якімі цяпер абладаем, і наадварот, калі мы будзем унікаць суседскіх слоў... і заступаць іх на магчымасці яркімі, сваімі ўласнымі словамі, узятымі з вуснаў народа або са старой пісьменнасці, то перамога будзе на нашай старане: мы не толькі абаронім, але і паглыбім індывідуальнасць сваёй мовы*” [2, с. 398]. Як бачым, В. Ластоўскі стаяў на пазіцыях памяркоўнага пурызму, выступаў супраць непатрэбных запазычанняў, падтрымліваў папаўненне слоўніка мовы за кошт уласных сродкаў. Абурэнне ў душы

В. Ластоўскага выклікалі шматлікія тутэйшыя зноскі, гатовыя прадаць душу, мову, бацькоў за міску поліўкі: *“Хто ні шануе родную мову, той ні шануе сябе самога, ні свой род, ні сваіх дзядоў-бацькоў, каторыя тэй жа мовай гаварылі. А хто стыдаецца роднай мовы, варт таго, каб і яго добрыя людзі стыдаліся, як вырадка, каб ім пагарджалі, як вылюдкам. Бо стыдаючыся роднай мовы, ён крыўдзіць не толькі дзядоў-бацькоў сваіх, але і ўвесь народ”* [6, с. 8].

Вацлаў Ластоўскі не прымаў нацыянальнага рэнегацтва, слухна заўважаючы, што *“поле пус-тое, бо сыны Бацькаўшчыны нашай к чужым у найміты пайшлі, чужыя гумны і засека багацяць”* [6, с. 8]. Не падтрымліваў палітыку культуртэрагаў і апекуноў, якая асуджае беларусаў на нацыянальную смерць, вымагаючы ад іх: *“будзь маскалём, будзь палякам, але калі захочаш за-стацца беларусам – вымірай...”* [2, с. 282].

Абурэнне выклікалі ў яго спробы раздзяліць беларусаў па рэлігійнай прыналежнасці. *«Крыўджаны, бяспраўны беларус не можа нават у сваёй мове пажаліцца Богу, бо мова яго “нячыстая” і выкінута з цэркваў і касцёлаў...»* [2, с. 283]. В. Ластоўскі заклікаў суайчыннікаў дабівацца, каб родная мова гучала ў цэрквах і касцёлах, абвяргаў тэзіс пра беларускую забітасць. Яшчэ адной важнай прычынай адмоўнага стаўлення да роднай мовы, на думку вучонага, была адсутнасць школы на роднай мове. Таму ён гаварыў пра неабходнасць будаваць беларускамоўную школу: *“Наша ніўка на слаўных людзей урадліва, толькі бяда ў тым, што дагэтуль ураджай гэты збіралі і спажывалі не мы, а тыя, каторыя цяпер якраз вытыкаюць нам нашу цемнату”* [2, с. 272]. Ён разумее, што толькі з нацыянальнай мовай у святыхнях і школах можна выхаваць здаровую нацыю, здольную захаваць і абараніць свабоду і незалежнасць сваёй краіны.

Не ўхваляў бацькоў, якія вылузваюцца са скуры, каб даць адукацыю сваім дзецям, а тыя, выйшаўшы ў людзі, пагарджаюць бацькамі-мужыкамі, саромеюцца іх. І ў гэтым В. Ластоўскі бачыў віну бацькоў, якія не вучылі дзяцей шанаваць сваё, роднае змалку, ды і самі цураліся яго. Важная роля ў выхаванні дзяцей належыць сям’і, якая павінна прывучыць дзіця *“шанаваць прадзедаўскія абыхай”*, мову. Грунтуючыся на гуманістычным светапоглядзе, ён настойліва і пераканальна, аўтарытэтна і далікатна настаўляў, што *“мова – гэта найкрапчэйшы вузел, які звязвае бацькоў з дзяцьмі, людзей з людзьмі”* [2, с. 252]. Як бачым, для В. Ластоўскага мова – сродак зносін, пазнання навакольнага асяроддзя, сувязі пакаленняў, цэмент нацыі. Родная мова – гэта тое, што можа аб’яднаць беларусаў, зрабіць іх салідарнымі, самаахвярнымі.

Доўгае паднявольнае жыццё беларускага народа спрычынілася да страты нацыянальнай годнасці, скалечыла яго душу так, што ён *“мовы сваёй роднай, спрадвечнай, – той мовы, каторая песняй калыснай лілася над ім з матчыных грудзей, пачаў стыдацца...”* [2, с. 237]. Вацлаў Ластоўскі заклікаў кожнага беларускага сына выйсці на ніву бацькаўшчыны і сеяць *“зерне свядомасці нацыянальнай”*, несці сваю бацькоўскую мову ў жыццё, у свет, вучыць *“лічыць нацыянальную справу справай сваёй”* [2, с. 238]. Гаварыў пра аднабокi падыход да вывучэння нашай мовы даследчыкамі XIX ст. і папярэджваў: *“...нашаму моваведу, які прыступае да пазнання сваёй мовы, трэба дужа крытычна прымаць тыя вывады, якія падсоўваюць у сваіх працах вучоныя нашых суседзяў з Усходу і Захаду”* [2, с. 363].

Нельга не сказаць колькі слоў пра яго цікавыя этымалагічныя эцюды каранёў *гал, корс, корх*, пра *“рачнае імязоўніцтва”*, зацемкі пра аднасловы, пра ўжыванне адзінак *свет і святло, старніца, земляробства, хлебаробства*, якія друкаваліся ў часопісах *“Крывіч”, “Узвышша”*, нарэшце пра *“Слоўнік геамэтрычных і трыганамэтрычных тэрмінаў і сказаў”*, складзены сумесна з К. Дуж-Душэўскім. У натаццы *“З-пад праху вякоў”* ён прапаноўваў збіраць рэдкія словы, вытлумачаць іх значэнне і падаваў узор, як трэба гэта рабіць [2, с. 297].

Пра Вацлава Ластоўскага можна сказаць так, як ён гаварыў пра Сяргея Палуяна: *“Больш за ўсё на свеце любіў сваю Бацькаўшчыну, свой край, мову і народ, і ўсе свае сілы клаў у ахвяру роднай Беларусі, але глуха была старонка на голас шчырай душы...”* [2, с. 244]. Ён браўся за лексікаграфічную працу, за грамадска-палітычную дзейнасць, за краязнаўства і музеязнаўства, за гістарычную навуку, ва ўсім шукаў шляхоў пазбаўлення ад бяспамяцтва. Да апошніх дзён жыцця заставаўся адданым свайму выбару, свайму крэда: *“Я роднае мовы не кіну ў нядолі”*.

Спіс літаратуры

1. Цвікевич, А. Беларусь. Политический очерк / А. Цвікевич. – Берлин : Изд. Чрезвычайной Дипломатической миссии БНР, 1919.
2. Ластоўскі, В. Выбраныя творы / В. Ластоўскі; уклад., прадм. і камент. Я. Янушкевіча. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1997.
3. Скарыйніч : літ.-наук. гадзавік / укл. А. Каўка. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2002. – Вып. 5.
4. Каўка, А. Будам жыць! Пра тое самае / А. Каўка. – Мінск – М. : БГАКЦ, 1998.
5. Крывіч. – 1924. – № 2. – С. 1.
6. Ластоўскі, В. Што трэба ведаць кожнаму беларусу / В. Ластоўскі. – Менск, 1918.

Дзмітрый ПАЎЛАВЕЦ,

дацэнт кафедры беларускай культуры і фалькларыстыкі
Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта
імя Францыска Скарыны.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.

Герд ГЕНЧЭЛЬ,
Патрык ЦЭЛЕР

ЗМЕШАНАЕ МАЎЛЕННЕ, ЗМЕШАНЫ ДЫСКУРС, ТЫПЫ МОЎЦАЎ*

БЕЛАРУСКАЯ І РУСКАЯ МОВЫ І ЗМЕШАНАЕ МАЎЛЕННЕ Ў БЕЛАРУСКІХ СЕМ'ЯХ

Працяг. Пачатак у № 7.

У папярэдняй табліцы, што апублікавана ў № 7 часопіса, былі паказаны вынікі аналізу марфалагічных словаформаў падрыхтаванага корпуса. У табліцы 1 пададзены вынікі аналізу адпаведных выказванняў.

Табліца 1.

Выказванні		
	колькасць	працэнт
'беларускія'	5854	15,0
'рускія'	13 092	33,6
'агульныя'	4564	11,7
'гібрыдныя'	15 405	39,6
усяго	38 915	100,0

Як відаць з гэтай табліцы, 'гібрыдныя' выказванні пераважаюць над 'рускімі'. Увогуле ж як 'гібрыдныя', так і 'рускія' выказванні сустракаюцца ў два і тры разы часцей у параўнанні з 'беларускімі' і 'агульнымі'.

Табліца 2 паказвае колькаснае размеркаванне словаформаў у выказваннях. 'Беларускія' выказванні складаюцца толькі з 'беларускіх' і 'агульных' словаформаў, 'рускія' – толькі з 'рускіх' і 'агульных', прыблізна ў роўнай прапорцыі. У 'гібрыдных' выказваннях сустракаюцца словаформы ўсіх тыпаў, але і тут назіраецца ўраўнаважанне паміж спецыфічнымі для той або іншай мовы і 'агульнымі' словаформамі. Таксама ўраўнаважваюцца ў іх складзе часткі 'беларускіх' і 'рускіх' словаформаў. Нарэшце, 'агульныя' выказванні складаюцца толькі з 'агульных' словаформаў.

Амаль 4600 'агульных' выказванняў варта разглядаць як выпадковыя, а не як асобны 'агульны' код. Яны змяшчаюць толькі крыху больш за 10 500 словаформаў і маюць сярэдняю даўжыню прыблізна дзве словаформы, тады як сярэдняя даўжыня ў 'беларускіх' і 'рускіх' выказваннях складае амаль пяць словаформаў, у 'гібрыдных' – крыху больш за сем. Гэта стахастычная (верагоднасная) узаемасувязь: верагоднасць ужывання спецыфічнай словаформы (або адпаведнага спецыфічнага морфа) узрастае з павелічэннем даўжыні выказвання, гэта ж датычыцца і верагоднасці выкарыстання двух (ці больш) элементаў, спецыфічных для той або іншай мовы.

Ступень напоўненасці выказванняў спецыфічнымі словаформамі можа быць вельмі рознай, што можна праілюстраваць наступнымі прыкладамі. Рознае фанетычнае афармленне словаформаў тут будзе згадана толькі між іншым, а дэталёва прааналізавана будзе ў Г. Генчэля і П. Цэлера [Hentschel G., Zeller P. i.Vb.]***.

(1) 'Гібрыдныя' выказванні

Высокая ступень гібрыднасці; ураўнаважанне паміж 'беларускім' і 'рускім'.

(1a) <Ja**** daže *nejak* i ni prydstaŭljaju *jak hëta jich* s saboj vabščë *nada*.>

Бел. Ja navat *nejak* i ne ŭjaŭljaju, jak hëta ich z saboj uvohule trëba.

Рус. Ja *daže* kak-to i ne predstavljaju, kak èto ich s soboj voobščë nado.

Табліца 2.

выказванні	Размеркаванне словаформаў (у працэнтах)				агульная колькасць	працэнт ад агульнай колькасці
	'беларускія'	'рускія'	'агульныя'	'гібрыдныя'		
'беларускія'	43,8%	–	55,4%	–	25 704	12,1%
'рускія'	–	47,3%	52,1%	–	62 648	29,5%
'агульныя'	–	–	98,6%**	–	10 527	5,0%
'гібрыдныя'	24,7%	27,2%	43,8%	3,8%	113 400	53,4%

Нізкая ступень гібрыднасці.

(1b) *Nejkaja butylka vina na stale i paru mandarynaŭ.*

Бел. *Nejkaja butël'ka vina na stale i paru mandarynaŭ.*

Рус. *Kakaja-to butylka vina na stole i paru mandarinov.*

* У першай частцы артыкула ў назве гаварылася пра моўныя тыпы, аднак больш правільна і лагічна будзе тыпы моўцаў. – Заўвага перакладчыкаў.

** Працэнтная неадпаведнасць да 100% тлумачыцца няўлічваннем так званых 'іншых' словаформаў, якія не класіфікуюцца.

*** Спіс літаратуры змешчаны ў № 7.

**** Адзначаныя словаформы ў пранумараваных прыкладах даюцца як *беларускія*, *рускія*, *агульныя*. 'Гібрыдныя' словаформы ў дадзеных прыкладах не сустракаюцца.

(2) 'Рускія' выказванні

Марфалагічна моцныя 'рускія' – з моцнай беларускай інтэрферэнцыяй.

(2a) <Pryhlasili écich svaich prypadavacilej, kafedru pravavedzinja.>

Бел. Zaprasili hêtých svaich vykladčykaŭ, kafedru pravaznaŭstva.

Рус. Priglasili êtich svoich prepodavatelej, kafedru pravovedenija.

Марфалагічна слабыя 'рускія' – з моцнай беларускай інтэрферэнцыяй.

(2b) Budzem cvjatočki sušyc' i čaj budzem pic'.

Бел. Budzem kvetački sušyc' i čaj budzem pic'.

Рус. Budem cvetočki sušit' i čaj budem pit'.

З амаль* выдатным рускім вымаўленнем.

(2c) <Nu očin takoј umnyj mužčina byl.>

Бел. Nu vełmi taki razumny mužčyna byŭ.

Рус. Nu očen' takoj umnyj mužčina byl.

(3) 'Беларускія' выказванні

Марфалагічна моцныя 'беларускія'.

(3a) <Jaščè ŭ verandzi trèba trochi.>

Рус. Eščè v verande nado nemnogo.

Марфалагічна слабыя 'беларускія'.

(3b) <Pa sto raz jaje čysci.>

Рус. Po sto raz jejo čisti.

(4) 'Агульныя'

(марфалагічна неспецыфічныя) выказванні

Хутчэй з беларускім вымаўленнем.

(4a) <Сjaper ža ž na avtobusach doraha jez'dzic'.>

Рус. (фан.): [t'ip'er' žə ž nɫ ɫftobusəch dorɫəgə jez'dit'.]

Хутчэй з рускім вымаўленнем.

(4b) <A što budim varit'?'>

Бел. A što budzem varyc'?

Хутчэй з неспецыфічным вымаўленнем, але падобным вымаўленнем у абедзвюх мовах.

(4c) <Leta, a to ja dumaju pad dubam zimoj.>

У корпусе назіраецца чаргаванне такіх тыпаў выказванняў у маўленні адных і тых жа моўцаў. Гэтая праблема будзе разгледжана ў асобнай частцы артыкула. Зразумела, што структурную характарыстыку беларуска-рускага змешана-

га маўлення (далей БРЗМ) неабходна шукаць у гібрыдных выказваннях (з "унутрысказавым" чаргаваннем 'беларускіх', 'рускіх' і 'гібрыдных' элементаў і канструкцый).

Адносна сінтаксічнай характарыстыкі выказванняў у корпусе можна адзначыць, што амаль 70% (прыблізна 27 000) выказванняў з'яўляюцца "простымі": сказы або з прэдыкатам ці без прэдыката**, або тым ці іншым спосабам структурна скарачаныя, ці дэфектныя.

У гэтым выпадку гаворка ідзе толькі аб простым сказе або аб частцы складанага сказа. Астатнія 22% (прыкладна 8500) выказванняў – складаныя сказы з дзвюма часткамі. Гэта паратаксічныя рады выказванняў, часам са злучнікамі і без іх, аб'яднаныя інтанацыяй, або сказы / часткі сказаў з развітымі падпарадкавальнымі і інфінітыўнымі канструкцыямі, радзей іншыя гіпатаксічныя канструкцыі, а таксама часткова дэфектыўныя. Такія кароткія, сінтаксічна пераважна простыя структуры выказванняў – характарыстыка вуснага, нефармальнага маўлення.

ТРЫ КОДЫ Ў КОРПУСЕ – ДА ПЕРАКЛЮЧЭННЯ КОДА ЎНУТРЫ СКАЗА

З'яўленне аднаго асобнага 'беларускага' або 'рускага' морфа, а магчыма і гібрыднага морфа, у дыскурсе можа быць выпадковым. Значыць, што ўжыванне гэтага морфа або адпаведнай словаформы ў выказванні моўцы можа адбывацца без функцыянальнай матывацыі. А паколькі ў адпаведнасці з вызначанымі правіламі класіфікацыі сказ або выказванне могуць быць ахарактарызаваны як 'беларускі(-ае)' або 'рускі(-ае)', калі толькі адзін асобны морф вызначаецца як 'беларускі' ці 'рускі', а ўсе іншыя морфы паводле гэтых жа правіл неабходна разглядаць як 'агульныя', – таксама і з'яўленне адзінага 'беларускага', 'рускага' або гібрыднага выказвання можа разглядацца як выпадковае. Аднак верагоднасць таго, што з'яўленне ў тэксце 'беларускіх' або толькі 'рускіх' морфаў выпадковае, змяншаецца з павелічэннем дыскурсу, у якім побач з 'агульнымі' сустракаюцца толькі 'беларускія' або толькі 'рускія' морфы і, адпаведна, не назіраецца морфаў іншай мовы, гэта значыць калі ў наяўнасці даўнія моналінгвальныя або, дакладней, монакодавыя блокі выказванняў, тады можна зыходзіць з таго, што моўцы хочуць выкарыстоўваць адпаведны код, незалежна ад ступені свядомасці выбару. Калі моўцы здольныя прадукаваць такія моналінгвальныя 'беларускія' або моналінгваль-

* Абмежаванне "амаль" тут і далей абумоўлена тым, што, напрыклад, ненаціскныя рэалізацыі /a/ (у *takoј* і *mužčina*), як правіла, больш адкрытыя параўнальна з аканнем у рускай мове. Больш за тое, такое адкрытае аканне, якое адпавядае беларускай норме, часцей сустракаецца ў БРЗМ. Аднак такія адрозненні ў транскрыпцыі не адлюстроўваюцца.

** Прыкладна 39 000 выказванням сямейнага корпуса адпавядае крыху больш як 55 000 простых сказаў (прыкладна 27 000) або частак складаных сказаў (таксама прыкладна столькі ж), якія, як было згадана раней, звязаныя паратаксічна або гіпатаксічна ў больш значныя па велічыні выказванні.

ныя ‘рускія’ блокі выказванняў і пры тым тых ж моўцы ў іншых частках дыскурсу выкарыстоўваюць ‘гібрыдны’ адпаведны код, незалежна ад ступені свядомасці выбару ‘беларускія’ і ‘рускія’ морфы, то можна канстатаваць, што моўцы могуць (у значнай ступені) свабодна выбіраць паміж “чыста” ‘беларускім’, “чыста” ‘рускім’ або ‘гібрыдным’ афармленнем выказвання. У табліцы 3 адлюстраваны падлікі выказванняў у адным з трох кодаў. (Амаль 4600 ‘агульных’ выказванняў, якія ўтрымліваюць прыблізна 10 500 словаформаў, або амаль 5% словаформаў у корпусе, у табліцы не адлюстраваны.) Яны згрупаваны ў “монакадавыя” блокі, ‘беларускія’, ‘рускія’, ‘гібрыдныя’. У аднаго і таго ж моўцы падлічваецца колькасць словаформаў у кожным асобным монакадавым блоку, які складаецца мінімальна з аднаго і максімальна з 25 выказванняў*.

Табліца 3.

Аб’ём і частотнасць монакадавых дыскурсных блокаў моўцаў						
словаформы ў блоку		коды блока			блокі	словаформы
мін.	макс.	гбр.	рус.	бел.	агульн.	колькасць
101	255	37	11	0	48	6439
51	100	195	76	0	271	17 652
31	50	477	158	20	655	25 022
21	30	766	307	56	1129	27 794
16	20	817	405	106	1328	23 499
11	15	1326	814	297	2437	30 982
6	10	2518	1855	1216	5589	42 864
1	5	1945	3531	2731	8207	27 496
разам:		8081	7157	4426	19 664	201 748

Усяго налічваецца амаль 20 000 такіх блокаў. Гэта значыць, прыкладна 20 000 разоў мяняецца код паміж выказваннямі. Пры велічыні корпуса ў прыблізна 39 000 выказванняў змена кода адбываецца ў сярэднім пасля кожных двух выказванняў. Прыкладна 14 000 змен адбываецца пасля выказванняў з даўжынёй да 10 словаформаў. Гэта ў сярэднім складае ад 1 да 2 выказванняў. Аднак было б памылкай меркаваць, што частая змена кодаў, асабліва пасля кароткіх “блокаў”, з’яўляецца функцыянальнай. Чым даўжэйшы блок, тым большая верагоднасць функцыянальнай змены кода або функцыянальнага, сапраўднага выбару адпаведнага кода. Зразумела, што ўвогуле і адно асобнае выказванне (а таксама меншыя выразы як, напрыклад, часткі сказаў, фразы, асобныя словаформы) можа быць свядома аформлена ў адным з кодаў. Больш доўгія блокі, як выразна сведчыць табліца 3, у асноўным ‘гібрыдныя’, а таксама ‘рускія’. Характэр-

* Гэта эмпірычна ўстаноўленая максімальная велічыня ў корпусе: блок з 25 ‘рускіх’ выказванняў аднаго моўцы, нягледзячы на тое, што яны (неаднаразова) перабіваліся выказваннямі іншых удзельнікаў дыялогу.

на, што толькі 20, г. зн. толькі 3% ад прыкладна 650 даўжэйшых блокаў (ад 31 да 50 словаформаў), з’яўляюцца ‘беларускімі’, сярод блокаў, што змяшчаюць больш як 50 словаформаў, ‘беларускія’ адсутнічаюць увогуле. І наадварот, прыкладна чвэрць блокаў з мінімальным наборам у 31 словаформу можна кваліфікаваць як ‘рускія’. Пераважная частка гэтых дыскурсных блокаў належыць да БРЗМ у вузкім значэнні: гэта амаль тры чвэрці. Можна зрабіць выснову, што ў запісаных сямейных размовах беларуская мова ў “чыстай форме” адыгрывае толькі перыферыйную ролю, паколькі вымаўленне больш доўгіх дыскурсных блокаў толькі на беларускай мове – абсалютная рэдкасць. Такім чынам, ‘беларускія’ словаформы знаходзяцца пераважна або ў ‘гібрыдных’ выказваннях, побач з ‘рускімі’ словаформамі, або ў асобных (адно ці два) ‘беларускіх’ выказваннях асобных моўцаў, якія ўключаны ў ‘гібрыдны’ або ‘рускі’ кантэкст.

КОДЫ І ТЫПЫ МОЎЦАЎ

Зразумела, не трэба меркаваць, што дыскурсныя “паводзіны” ўсіх моўцаў аднолькавыя. Таму спачатку неабходна паспрабаваць пры дапамозе кластарнага аналізу на аснове адпаведнай адноснай частотнасці ‘беларускіх’, ‘рускіх’ і ‘гібрыдных’ выказванняў у асобных моўцаў (зноў жа будучь разглядацца 70 цэнтральных рэспандэнтаў)** вызначыць тыпы моўцаў адносна дыскурснага афармлення. Выразна вылучаюцца 4 падгрупы цэнтральных рэспандэнтаў.

Табліца 4.

Тыпы моўцаў і кодавыя тэндэнцыі		
тыпы моўцаў	кодавыя тэндэнцыі	колькасць моўцаў
ГБ	Высокая частотнасць як ‘гібрыдных’, так і ‘беларускіх’ выказванняў, нізкая частотнасць ‘рускіх’ выказванняў	10
Г	Выразная перавага ‘гібрыдных’ выказванняў над ‘рускімі’ і ‘беларускімі’	23
ГР	Высокая частотнасць найперш ‘гібрыдных’ выказванняў, а таксама ‘рускіх’; нізкая частотнасць ‘беларускіх’ выказванняў	25
Р	Выразная перавага ‘рускіх’ выказванняў як над ‘гібрыднымі’, так і над ‘беларускімі’ выказваннямі	12

У табліцы 5 прадстаўлены кластарныя цэнтры для гэтых тыпаў моўцаў на аснове адноснай

** Размова ідзе пра так званы аналіз кластарных цэнтраў (параўн. Bühl, Achim, 2012: SPSS 20. Einführung in die Datenanalyse. 13., aktualisierte Aufl. München (u. a): Pearson. S. 650 – 656), пры якім колькасць вызначаных кластараў у дадзеным выпадку раўняецца чатыром. Гэта матывуецца зместам: разгляданы спектр адлюстроўвае дыскурснае афармленне ад пераважна беларускага да пераважна рускага. Пяты прынцыпова магчымы кластар Б (моўцы з пераважна беларускамоўным дыскурсным афармленнем) у аналізаваным корпусе не прадстаўлены.

частотнасці ‘беларускіх’, ‘рускіх’ і ‘гібрыдных’ выказванняў.

Табліца 5.

Кластарныя цэнтры тыпаў моўцаў				
адносна частотнасць выказванняў	тып моўцаў			
	ГБ	Г	ГР	Р
‘беларускія’	32,3%	14,4%	11,1%	5,3%
‘рускія’	12,3%	22,7%	39,5%	62,1%
‘гібрыдныя’	44,9%	55,7%	34,4%	23,7%

Акрамя таго, прадстаўнікі чатырох груп адрозніваюцца схільнасцю афармляць доўгія блокі выказванняў у адным ці другім кодзе, што адлюстравана ў табліцы 6.

Табліца 6.

Тып моўцаў і код доўгіх тэкставых блокаў (больш як 30 словаформаў)				
тып моўцаў	коды			
	беларускі	гібрыдны	рускі	разам
ГБ	15,7%	84,3%	0,0%	70
Г	0,2%	95,1%	4,7%	513
ГР	1,2%	62,0%	36,7%	166
Р	2,1%	21,0%	76,9%	195
разам	1,9%	73,2%	24,9%	944

Тут таксама ідзе размова пра блокі выказванняў памерам не менш як 31 словаформа, у аснове якіх знаходзяцца ‘беларускія’, ‘рускія’ або ‘гібрыдныя’ выказванні. Доўгія блокі групы *ГБ* прадстаўлены пераважна ‘гібрыднымі’ блокамі. У адным з васьмі выпадкаў у іх дыскурсе сустракаюцца таксама і дастаткова доўгія ‘беларускія’ блокі. Наадварот, доўгія ‘рускія’ блокі ў дыскурсе гэтай групы ўвогуле не фіксуюцца. Рэспандэнты групы *Г* афармляюць доўгія дыкурсныя блокі амаль выключна ў ‘гібрыдным’ кодзе, г. зн. ‘беларускія’ або ‘рускія’ выказванні сустракаюцца ў іх толькі спарадычна, у адзінкавых выпадках, паміж блокамі з ‘гібрыдных’ выказванняў. Доўгія дыкурсныя блокі ў рэспандэнтаў групы *ГР* таксама пераважна ‘гібрыдныя’, аднак і частка доўгіх ‘рускіх’ блокаў складае ў іх дыскурсе

больш за чвэрць. Адваротныя суадносіны характэрны для рэспандэнтаў групы *Р*, у якой кожны чацвёрты доўгі блок – ‘гібрыдны’, астатнія – рускія. Апошняя група *Р* вельмі выразна адрозніваецца ад трох іншых, г. зн. груп *ГР*, *Г* і *ГБ*. У той час як дыкурс моўцаў адзначаных трох груп у сямейных гутарках пераважна ‘гібрыдны’ (пры наяўнасці пэўных адрозненняў паміж групамі), рэспандэнты групы *Р* таксама і ў сямейным кантэксце імкнуцца да рускага афармлення. Аднак і яны здольныя ў большасці выпадкаў, як сведчаць дадзеныя, прадумаваць доўгія часткі дыскурсу на ‘гібрыдным’ кодзе. У аснове выразных адрозненняў у выбары кода паміж групай *Р*, з аднаго боку, і групамі *ГБ*, *Г*, *ГР*, з другога боку (і вялікім падабенстве паміж гэтымі групамі), апошнія тры групы будуць пры некаторых наступных падліках разглядацца разам, як група “Г-гіпер” і проціпастаўляцца моўцам тыпу *Р*.

Апошні аналіз з’яўляецца паказальным таксама з пункту погляду так званага лінгвістычнага статусу БРЗМ. Той факт, што моўцы як групы *ГР*, так і групы *Р* здольныя прадумаваць доўгія блокі тэкстаў і на ‘змешаным’, і на ‘рускім’ кодах, сведчыць, вядома, супраць таго, што змешанае маўленне варта лічыць “не да канца вывучанай рускай мовай”, або “інтэрмовай”, як гэта лічыць І. Ліскавец [Ліскавец І. 2003], канчатковай мэтай якой выступае руская мова. Калі не прымаць да ўвагі розныя стабільныя фанетычныя інтэрферэнцыі аўтахтоннага беларускага фону [параўн. Hentschel G., Zeller P. i.Vb.], многія рэспандэнты здольныя свабодна гаварыць па-руску (у беларускім варыянце рускай мовы, які можна параўнаць з аўстрыйскім ці швейцарскім варыянтамі нямецкай літаратурнай мовы [параўн. Хентшель Г. 2013, 69 – 71], аднак часцей за ўсё гэтага не робяць, па меншай меры ў сямейным кантэксце.

Працяг будзе.

*Аўтарызаваны пераклад з нямецкай мовы
М. Прыгодзіча і А. Прыгодзіч.*

Аўтары ахвяруюць ганарар на развіццё часопіса.

УДАКЛАДНЕННІ

Перакладчыкі перапрашаюць чытачоў за не зусім дакладную перадачу асобных фрагментаў першай часткі артыкула “Змешанае маўленне, змешаны дыкурс, моўныя тыпы: Беларуская і руская мовы і змешанае маўленне ў беларускіх сем’ях” Г. Генчэля, П. Цэлера (Роднае слова, 2013, № 7):

– с. 37, правая калонка, абзац 1, радок 13; трэба чытаць: «з’яўляецца “інтрасентэнцыяльная” змена кода, г. зн. ужыванне ў межах аднаго выказвання элементаў, канструкцый або прымет абедзвюх моў»;

– с. 37, правая калонка, абзац 1, радок 21; трэба чытаць: «гэтыя “інтэрсентэнцыяльныя” (на стыку выказванняў) змены кода»;

– с. 38, правая калонка, абзац 3, радок 29; трэба чытаць: “у значэнні дадзенай класіфікацыі”;

– с. 39, левая калонка, абзац 1, радок 1; трэба чытаць: “tertium comparationis”;

– с. 39, спасылка ***; трэба чытаць: “Фанетычныя крытэрыі ўлічваюцца толькі тады, калі на вымаўленне звяртаецца асобная ўвага”;

– с. 40, левая калонка, абзац 2, радок 3; трэба чытаць: “не супрацьпастаўляюцца спецыфічным, г. зн. беларускім або рускім”;

– с. 40, левая калонка, абзац 2, радок 5; трэба чытаць: “беларускае тут, якое ў беларускай мове выконвае функцыю рускіх тут і здесь і такім чынам чаргуецца ў БРЗМ у якасці ‘агульнага’ элемента з ‘рускім’ здесь”.

КАТЭГОРЫЯ ПРАЦЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

Праца адыграла вырашальную ролю ў фарміраванні і развіцці чалавека, гэта адзін з найважнейшых відаў дзейнасці, накіраванай на стварэнне матэрыяльных і культурных каштоўнасцей. Менавіта працавітасць, працаздольнасць лічацца характэрнымі рысамі беларусаў, у сувязі з чым цікава вызначыць нацыянальную спецыфіку вербальнай катэгарызацыі абранага аб'екта рэчаіснасці.

У мове ёсць шмат сродкаў і спосабаў для адлюстравання працоўнай дзейнасці чалавека, усе разам яны складаюць працоўную карціну свету (ПКС). Аднак з улікам таго, што фразеалагічныя адзінкі (ФА) сёння разумеюцца найперш як адзінкі, якія захоўваюць вопыт і гістарычнае светаразумеце народа, аб'ектам даследавання ў межах артыкула абраны толькі ФА беларускай мовы. Усяго было выяўлена каля 350 ФА, аб'яднаных агульным значэннем 'праца' [1], што выступае важкім аргументам актуальнасці і значнасці катэгорыі працы ў жыцці беларусаў. На карысць значнасці катэгорыі працы ў ментальнасці беларусаў сведчыць і тое, што ў фразеалогіі адлюстроўваецца не ўсё, у адрозненне, напрыклад, ад лексікі, а толькі найбольш значнае ў жыцці народа.

Наяўнасць ФА, што рэпрэзентуюць катэгорыю працы ў беларускай фразеалогіі, дазваляе разглядаць іх як адну з асноў рэканструкцыі фрагмента ПКС беларуса і дае магчымасць выявіць іх культурна-нацыянальную інфармацыю, тую каштоўнасца-арыентаваную адзнаку менталітэту народа, што і стала мэтай даследавання абраных ФА. Асноўным метадам дасягнення пастаўленай мэты абраны лінгвакультуралагічны аналіз ФА, сутнасць якога ў выяўленні і апісанні культурна-нацыянальных канатацый, што "ўзуальна суправаджаюць значэнне ў форме вобразных асацыяцый з эталонамі, стэрэатыпамі і іншымі культурнымі знакамі (звычаймі, павер'ямі і да т. п.) і суадносных адзін з другім сродкамі кагнітыўных працэдур, што надаюць гэтым канатацыям асэнсаванне" [2, с. 319].

Культурная маркіраванасць ФА існуе на кампанентным і семантычным узроўнях. У першым выпадку выразны паказчык нацыянальнай культуры – сімвалічна матываваныя словы, бо яны захоўваюць у сваім вобразе пэўныя ўспаміны пра звычаі, паняцці, уяўленні. Кампаненты-сімвалы складаюць вобразна-сэнсавы цэнтр ФА. У другім выпадку нацыянальная маркіраванасць закладава на ўнутранай форме ФА, якая вызначае культур-

на-нацыянальную спецыфіку ўсёй адзінкі, яе культурны параметр, што злучаны "з пэўным бачаннем карціны свету носьбітамі мовы, з этнаграфіяй, са звычаямі і вераваннямі, а таксама з жыццёвымі сітуацыямі, якія звязаны з тыпам мыслення, вобразам жыцця і г. д." [3, с. 97]. Культурна-нацыянальная спецыфіка ФА цесна звязана з ацэначным аспектам іх значэння, бо ацэнка – неад'емны атрыбут дзейнасці чалавека, і "само ідыёмаўтварэнне, як агульнае правіла, суправаджаецца кваліфікацыйнай абазначанай <>. Усякая кваліфікацыя – гэта ўжо ацэньванне" [4, с. 181].

А тое, што ФА выступаюць сродкамі ацэнкі, па-рознаму кваліфікуюць працу, яе выкананне, адносіны чалавека да яе, абумоўлена самой сутнасцю ФА, якія не столькі называюць, колькі ажыццяўляюць магчымасць чалавека з іх дапамогай "раскрыць сваю культурную пазіцыю" [5, с. 42]. У большай ступені ФА выражаюць каштоўнасца-эмацыянальныя адносіны. У прыватнасці, лексікаграфічныя дэфініцыі дзеяслоўных ФА, акрамя семы 'рабіць', 'працаваць', уключаюць дадатковыя семы, якія па-рознаму характарызуюць працоўную дзейнасць чалавека. А вобраз кожнай ФА, унутраная форма, кампанентны склад дазваляюць выявіць ацэнку, адносіны, якія вызначаны культурна-этнічным суб'ектам.

Як правіла, працоўная дзейнасць чалавека ФА рэпрэзентуецца ў супрацьлегласці – са станоўчай ці адмоўнай ацэнкай, радзей без яе ці ў залежнасці ад кантэксту то з адмоўнай, то са станоўчай ацэнкай. Праўда, насуперак імкненню "да адмоўнага полюса ацэначнай шкалы і да негатыўнага спектра пачуццяў-адносін" як характэрнай адзнакі фразеалогіі [2, с. 310], найбольш колькасна прадстаўлены ФА, якія даюць станоўчую ацэнку, тым самым выяўляючы своеасаблівыя правілы, як можа працаваць і звычайна працуе беларус.

Так, паводле вобразаў, унутранай формы і значэння ФА, беларусы працуюць многа, напружана (*браць на туп, браць на ўсе жылы, варочаць горы, гнуць спіну / горб, ліць / праліваць пот, мазоліць рукі, сем патоў выліць* і інш.), доўга, прыкладаючы ўсе намаганні і аж да знясілівання (*сушыць галаву / мазгі, цягнуць воз / лямку / ярмо, легчы касцямі / крыжам*), старанна, якасна (*не разгінаць спіны, гарыць у руках*). Даецца станоўчая ацэнка працы паводле ўзору (*ісіці дарогай*), ухваляецца дапамога (*браць на буксір*), набыццё вопыту (*набіваць руку*), жаданне пачынаць працу (*брацца за гуж, прыкласці рукі, зача-*

ніць рукі) і інш. Як вынік цяжкай працы – стома, знямога (*валіцца з ног, выбівацца з сіл, заставацца без рук, не чуць ні рук ні ног, не чуць ног, не чуць рук, сем патоў сагнаць* і інш.).

Культурная інфармацыя кожнай з ФА выяўляецца, па-першае, тым, што гэта другасныя адзінкі паводле свайго ўтварэння, і ў іх адлюстраваны тыя вобразы, прататыпы, якія ўжо “прайшлі” культурны адбор, ці ФА з’яўляюцца знакамі не толькі мовы, але і культуры, якія выконваюць культурную знакавую функцыю. Па-другое, гэтая функцыя выяўляецца праз трапеічны характар, што ляжыць у аснове ўнутранай формы кожнай ФА. А вобраз ФА “становіцца тым своеасаблівым правадніком культуры, дзякуючы якому ажыццяўляецца ўзаемапранікненне двюх семіятычных сістэм – культуры і мовы. Адбываецца наступнае: вобразна-матывацыйны кампанент фразеалагізма ў працэсе яго інтэрпрэтацыі ў прасторы культуры нараджае культурную канатацыю фразеалагізма” [5, с. 70]. Праілюструем гэта на прыкладзе.

ФА *мазолиць рукі* ўтворана на аснове ўяўлення чалавека пра вынікі цяжкай ручной працы. Выбар кампанента *рукі* – гэта ўжо культурны “адбор” кампанента як сродку, “інструмента” чалавека ў выкананні працы. І тлумачыцца гэта тым, што ўся праца чалавека ў мінулым выконвалася ў асноўным рукамі, была ручной, а кожны носьбіт пры ўспрыманні ФА ўзгадвае мноства ўстойлівых выразаў з кампанентам *рукі*, у якіх даецца станоўчая ацэнка і чалавека, і яго працы (*залатыя рукі, на ўсе рукі, гарыць у руках, рука набіта, пахадзіла рука* і інш.) ці, наадварот, адмоўная (*рукі як граблі, не адтуль растуць рукі* і інш.).

Як відаць, утварэнне ФА, успрыманне і яе выкарыстанне – гэта зусім не аўтаматычны працэс, наадварот, ён абумоўлены моўнай і культурнай семантыкай. Моўная семантыка – ‘многа працаваць фізічна’, а культурная – гэта веды, уяўленні, асацыяцыі, якія вобраз ФА выклікае ў слухача / чытача: у вобразе ФА *мазолиць рукі* “прачытваецца” стэрэатыпнае ўяўленне пра вялікую і цяжкую фізічную працу чалавека. І менавіта гэтыя ўяўленні робяць значэнне ФА асэнсаваным, вобраз – не выпадковым, празрыстым, зразумелым, а культурная інфармацыя становіцца здабыткам кожнага носьбіта мовы.

Зафіксаваныя дзеяслоўныя ФА дазваляюць канстатаваць, што ў іх адлюстраваны ўяўленні нашых продкаў пра цяжкую і няспынную працу, без якой нельга было б выжыць і з-за якой нярэдка беларус *не бачыць <белага> свету*. І хоць даводзіцца цяжка і многа працаваць, часам адразу рабіць некалькі спраў (*разрывацца на часткі, хоць разарвіся*), працаваць трэба добра, старанна. Гэтая культурная інфармацыя ўзнікае ў вы-

ніку актуалізацыі стэрэатыпаў і эталонаў, што сфарміраваліся ў беларускім народным уяўленні. У прыватнасці, кампаненты *галава / мазгі, жылы, кішкі, лоб, пуп* у межах ФА набылі квазісімвальнае значэнне ‘мера фізічнага стану і лакацыя цэнтра актыўных дзеянняў’, *рукі* – ‘сродак дзеяння, працы, індыкатар унутранага эмацыянальнага стану, лакацыя адчування і слабасці чалавека’, *спіна / горб* – ‘эталон нормы размяшчэння ў прасторы’, *пот* – ‘мяжа фізічных магчымасцей’, *ногі* – ‘від апоры’, *горы, воз, лямка, ярмо* – ‘сродак дзеяння’, *рукавы* – ‘від перашкоды’ і інш.

Менш дзеяслоўных ФА з адмоўнай ацэнкай, якая найперш выяўляецца праз кваліфікацыйны паказчык, прадстаўлены выразна і вобразна. Гэта ФА, у якіх перадаецца адмоўнае стаўленне беларусаў да выканання працы марудна, без старання (*адрабляць шарварку, валаводзіць валаводы, цягнуць ката за хвост*), дрэнна і няўмела (*валіць цераз пень калоду, скакаць не з той нагі*), безвынікова ці бязмэтна (*гуляць у бірулькі, насіць ваду рэшатам, пераліваць з пустога ў парожняе, таўчы ваду ў ступе*), недарэчна ці не разабраўшыся (*не зірнуўшы ў свяціцы біць у званы*). Не ўхваляецца пасіўнасць і апатыя ў працы (*апускаць крылы, апускаць рукі*), праца без уліку вопыту іншых (*варыцца ў сваім саку*), жаданне ўхіліцца ад працы, адказнасці (*азірацца на кусты, глядзець у кусты*), дасягаць сваёй мэты за кошт чужой працы (*на чужым гарбу / карку / спіне ў рай ехаць*), мучыць каго-н. цяжкай працай ці празмернымі патрабаваннямі (*цягнуць жылы, цягнуць кішкі / вантробы, уганяць у пот*), самому нічога не рабіць (<*i*> *пальцам не варухнуць, палец аб палец не ўдарыць*) ці пачаць рабіць што-н. рызыкаўнае, асуджанае на няўдачу (*палезці на ражон*). У некаторых ФА ў залежнасці ад сітуацыі па-рознаму ацэньваецца выкананне працы (*сваё права правіць, рукі кароткія, рукі не адваляцца* і інш.), яны могуць выражаць як станоўчую, так і адмоўную ацэнку ў залежнасці ад эмпатыі таго, хто гаворыць, і той сітуацыі, пра якую ідзе гаворка.

Выразна і разнастайна перадаюць ацэнку і выяўляюць культурную інфармацыю прыслоўныя ФА, якія надзвычай прадуктыўныя ў абазначэнні спосабаў кваліфікацыі працы, прыкмет паводзін выканаўцы дзеяння. У большасці з іх, акрамя інтэнсіфікацыйнай прыкметы (*вельмі, звыш*), утрымліваюцца і кваліфікацыйныя прыкметы, на аснове чаго можна гаварыць пра станоўчую ацэнку. Так, рабіць што-небудзь можна з вялікім напружаннем (*аж пуп трашчыць, з апошніх сіл, з усёй сілы / моцы, што ёсць сілы, як закляты і інш.*), умела, як трэба (*на поўную сілу, на ўсе сто, як мае быць, як належыць, як след* і інш.), добра, прыстойна (*з бляскам, на пяць з плюсам, на славу, на ўсе сто* і інш.), шчыра, добрасумленна,

старанна, ахвотна (*ад душы, ад чыстага сэрца / душы, душы паслухаючы, з адкрытай душой / сэрцам, з дарагой душой, закасаўшы рукавы, з усёй душой, з чыстай душой, з чыстым сумленнем, не пакладаючы рук і інш.*), дружна, разам, узгоднена, зладжана (*ва ўнісон, плячо ў плячо, рука аб руку, рука ў руку, як адзін, як па камандзе*), хутка, парывіста, імкліва (*адным духам, адным махам, на адным дыханні, у адзін міг, у <адзін> момант, у імгненне вока, як бачыш, як стой і інш.*). Якасная і колькасная ацэнка ў значэнні такіх ФА асабліва выразна выяўляе нацыянальна-культурную інфармацыю – што і як ацэньвае беларус у працоўнай дзейнасці.

У некаторых прыслоўных ФА даецца толькі якасная характарыстыка са станоўчай ацэнкай выканання працы: з лёгкасцю, без намаганняў (*на бягу, як босаму разуцца*), абдуманая, разумная, абачліва (*з аглядак, з адкрытымі вачамі, з галавой*), заадно, адначасова з чым-, кім-н. яшчэ ці мімаходам (*за адным махам, за адным разам, на хаду*), не адрываючыся (*за адзін прысест*), да знямогі (*да ўпаду*), часта ці бесперапынна (*сюд-туд / туд-сюд*), рашуча, не вагаючыся (*без аглядкі, доўга не думаючы*), адразу ж, неадкладна (*з месца ў кар’ер*), адкрыта (*з адкрытым / паднятым забралам*), працягла, доўга паводле часу выканання працы (*ад цямна да цямна, без упынку*), дарэчы (*да месца*) і інш. Названыя кваліфікацыйныя характарыстыкі выканання працы дапаўняюць пералік тых ацэнак, якія народ лічыць станоўчымі, а іх выразнікамі выступаюць кампаненты, што ў межах ФА набываюць эталонныя, сімвальныя і стэрэатыпныя значэнні. У прыватнасці, эталонам дружнага выканання працы выступае рука ці плячо, шчырасці – сэрца і душа, хуткасці – вока, міг, імкненне і інш. Значнасць ацэнкі ФА выяўляецца праз унутраную форму, вобраз ФА. Так, напрыклад, значэнне і празрыстая матывацыя ФА *на пяць з плюсам* даводзіць, што хтосьці бездакорна і паспяхова выконвае сваю работу. Вобраз ФА ствараецца метафарычным прыпадабненнем любога дзеяння да ацэнкі на пяць з плюсам па аналогіі з ацэнкай вучнёўскай работы ў недалёкім мінулым. У выніку разам з выражэннем канкрэтнага значэння такая ацэнка набыла эталоннасць і сама ФА *на пяць з плюсам* стала выконваць функцыю эталона.

Не менш выразна выяўляецца культурная інфармацыя ў ФА, што не так колькасна, але надзвычай разнастайна кваліфікуюць і даюць адмоўную ацэнку выканання працы. Адны з іх утрымліваюць самыя розныя кваліфікацыйныя прыкметы адмоўнага стаўлення: абыякава, без ахвоты і старання, не так, як трэба (*абы дзень адбыць, абы дзень да вечара, абы з рук, з пятага на дзясятае, з рук вон, спусціўшы рукавы, як-*

так / так-сяк, цераз пень калоду, цяп-ляп), не раздумваючы, неабачліва (*з налёту, з наскоку, на зламнанне карка, на злом галавы, проста з моста*), тайком, употай (*пад шумок, цяхай сапай*), бесталкова, бязладна (*ні складу ні ладу*), марудна (*з халадком, як сонная муха*), пад прымусам (*з-пад палкі*), несамастойна (*чужымі рукамі*) і інш. Другія, акрамя адмоўнай кваліфікацыйнай прыкметы, утрымліваюць яшчэ і прыкмету інтэнсіфікацыі (*вельмі*): абы-як (*пусці павалюся*), хутка і абыякава (*цяпом-лапом, цяпу-лапу*), марудна і з вялікай цяжкасцю (*са скрыпам, як мокрае гарыць*), аднолькава, падобна (*на адзін капыл, на адзін манер*).

Аднак кожная з такіх ФА зафіксавала, захоўвае і даносіць культурную інфармацыю, якой чалавек кіруецца ў ацэнцы і адносінах да працы як галоўнай уласцівасці свайго жыцця. У прыватнасці, ФА *цяпам-лапам / цяпом-лапом, цяпу-лапу і цяп ды ляп / цяп-ляп* са значэннем ‘абы-як, нядбала, спехам (рабіць што-н.)’ даводзіць, што хтосьці што-небудзь робіць, парушаючы правілы пра стараннасць, адказнасць, бо неабгрунтавана лічыць, што перад ім лёгкая для выканання праца. Вобразы ФА заснаваны найбольш на гукавой сімвалізацыі (параўн. *цяпаць, цяпнуць, цяп, цяпаць* ‘сячы’, выклічнік *цяп* для абазначэння рэзкіх удараў па чым-н. цвёрдым пры сячэнні) [6, т. 5, кн. 2, с. 227, 282]). Разуменне ФА дапаўняецца іх культурнай канатацыяй, якая ўзбагачаецца ў выніку актуалізацыі стэрэатыпаў і эталонаў, сфарміраваных у народным светаўяўленні і адлюстраваных у прыказках пра грубую работу, што не патрабуе майстэрства і выконваецца спехам (*Паспех – людзям на смех*). А сапраўдная праца, паводле стэрэатыпаў уяўлення народа, патрабуе вялікіх фізічных намаганняў, сілы, цярпення, умення і таленту, і таму ФА накшталт *цяп-ляп* суправаджаюцца выразнай культурнай канатацыяй з ацэнкай няўхвальнасці, знявагі ў спалучэнні з насмешкай да таго, хто так выконвае працу.

Многія прыслоўныя ФА выступаюць амбівалентнымі адзінкамі, бо маюць у сваім значэнні нефіксаваную ацэнку, якая можа мяняцца ў залежнасці ад эмпатыі таго, хто іх ужывае ці ўспрымае. Гэта, напрыклад, ФА з агульным значэннем (рабіць, зрабіць што-н.) дарам (*за дзякуй, за так, за прыгожыя вочы, на дурніцу*), машынальна, аднастайна (*як заведзены*), адразу, неадкладна (*не доўга думаючы, не зміргнуўшы вокам*), наўдачу (*на авось*), цяжка, не па здольнасці (*не па каню воз*).

Асобныя прыслоўныя ФА зусім не маюць ацэнкі, але тым не менш фіксуюць, захоўваюць і даводзіць сваю культурную інфармацыю. Так, некаторыя ФА абазначаюць мноства працы (*вышэй галавы, па <самыя> вушы*), ступень заня-

тасці чалавека ў рабоце (*па <самае> горла, па самую шыю*), дзе спалучэнні прыназоўніка *па* са значэннем прасторавага вымярэння ці прыслоўя *вышэй* з кампанентамі *вушы, галава, горла, шыя* суадносяцца з прасторавым, вымяральным і саматычным кодам культуры. Вобразы ФА абуджаюць у свядомасці носьбітаў гэтых адзінак зыходную апазіцыю “верх – ніз” вымярэння паводле вертыкалі цела чалавека, а ў выніку названыя кампаненты ФА выконваюць функцыі эталонаў мяжы.

Як відаць, катэгорыя працы рэпрэзентавана ў беларускай фразеалогіі надзвычай колькасна і ацэньваецца па-рознаму праз таксон *добра – дрэнна* з перавагай першага яго складніка. ФА выяўляюць найбольш значнае і важнае ў адносінах беларусаў да працы, перадаючы такім чынам ад пакалення да пакалення ўстаноўкі і правілы пра станоўчае і адмоўнае ў характарыстыцы працы, асобу выканаўцы, выяўляюць і даносяць культурна-нацыянальную інфармацыю. Выразнікамі культурна-нацыянальнай інфармацыі выступаюць вобразы, унутраная форма ФА, іх кампаненты, паколькі менавіта яны абуджаюць веды, выклікаюць асацыяцыі, нясуць пэўную канатацыю, уплываюць на месца і час выкарыстання ў маўленчай дзейнасці чалавека і разам з тым прадстаўляюць і характарызуюць беларуса як вялікага працаўніка, працалюбівага чалавека. Беларус, паводле ФА, аб’яднаных агульным значэннем ‘праца’, прадстаўлены працавітым, цягавітым (да месца ўзгадаць пра “жылаватасць, фізічнае і духоўнае здароўе” беларусаў, адзначаныя У. Караткевічам), руплівым, дружным, старанным, адказным у выкананні

працы, ён адмоўна ставіцца да абыякавасці, неахайнасці, ухілення ад работы, неабачлівасці і інш. Сапраўды, ФА не толькі называюць працэсы выканання працы, абазначаюць прыкметы і выражаюць пэўную класіфікацыю выканання працы, адносіна да яе, але даюць ацэнку, характарыстыку чалавека працы, захоўваюць выпрацаваныя чалавекам правілы і антыправілы адносна катэгорыі працы. І ў выніку можна сцвярджаць, што самі фразеалагізмы са значэннем ‘праца’ выконваюць не толькі моўную функцыю, але і функцыю эталона, яны з’яўляюцца знакамі культуры.

Спіс літаратуры

1. **Лепшаў, І.** Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Лепшаў. – Мінск : БелЭн, 2008.
2. **Телия, В.** Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) / В. Телия // Славянское языкознание. XI Межд. съезд славистов. Доклады российской делегации : сб. докладов (Отделение литературы и языка РАН); отв. ред. Н. Толстой. – М. : Наука, 1993.
3. **Георгиева, С.** Способы кодирования культур во фразеологических единицах / С. Георгиева // Фразеология и когнитивистика : матер. 1-й Междунар. науч. конф. (Белгород, 4 – 6 мая 2008 г.) / отв. ред. проф. Н. Алефиренко. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2008. – Т. 1 : Идиоматика и познание.
4. **Телия, В.** Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Телия. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1996.
5. **Ковшова, М.** Лингвокультурологический метод во фразеологии : Коды культуры / М. Ковшова. – М. : Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2012.
6. **Глумачальны слоўнік беларускай мовы** : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1984. – Т. 5, кн. 2.

Вольга ЛЯШЧЫНСКАЯ,
доктар філалагічных навук.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса

Лінгвістычны досвед

МАЯТНІК, КІВАЧ

Ківач гэтага тыдня кідаў яго то ў блакітнае неба радасці, то на чорную зямлю пакут (Маладосць, 2011, № 9, с. 76). Сучасныя акадэмічныя слоўнікі падаюць толькі слова **маятнік** як кампанент лексічнай сістэмы літаратурнай мовы з семантыкай “стрыжань з цяжарам на ніжнім канцы, які мерна вагаецца з боку ў бок у падвешаным стане”, а таксама “рухомае кольца ў ручным ці кішэнным гадзінніку, якое рэгулюе ход”. Між тым беларускія слоўнікі 1920-х гг. падавалі з гэтым значэннем слова **ківач**: “**Маятнік**, м. махавік у сыянных гадзінніках; **ківач**” [В. Ластоўскі. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Коўна, 1924, с. 320]. Змяшчае слова **ківач** як адпаведнік рус. *маятник* і “Матэматычная энцыклапедыя” (Мінск, 2001).

Слова ўтворана ад дзеяслова *ківацца* з удзелам суфікса *-ач*: *ківач*. Дэрываты складаюць прадукцыйны тып аддзяяслоўных назоўнікаў. У тэрміналагічных слоўніках 1920 і 1980-х гг. яно фіксуецца як адэкват рус. *маятник*. Дарэчы будзе нагадаць: у чэшскай і славацкай мовах у найменні гэтай рэаліі тоесны дзеяслоўны корань, да якога далучаны суфікс *-dlo*: *kivadlo*.

Лексема *ківач* (з разгледжаным значэннем) фіксуецца ў “Арфаграфічным слоўніку беларускай мовы” А. Баршчэўскай, Л. Баршчэўскага (Мінск, 2010, с. 220) і ў “Вялікім слоўніку беларускай мовы” Ф. Піскунова (Мінск, 2012, с. 436).

Павел СЦЯЦКО.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.

ПЕРАКЛАД АНГЛІЙСКІХ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК НА РУСКУЮ І БЕЛАРУСКУЮ МОВЫ

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫ КАМПАНЕНТ

УДК 811.111.25:811.161.1:811.161.3

У артыкуле разглядаюцца праблемы перакладу англійскіх фразеалагічных адзінак на рускую і беларускую мовы. Фразеалагічны пласт мовы найбольш ярка выражае нацыянальна-культурнае светабачанне, але разам з гэтым ён найбольш цяжкі для перакладу. Праблема ўліку нацыянальна-культурнага кампанента пры перакладзе англійскіх фразеалагізмаў вывучана яшчэ недастаткова, што і вызначае актуальнасць даследавання. У даследаванні акрэслены асноўныя спосабы перакладу англійскіх фразеалагізмаў на рускую і беларускую мовы з улікам нацыянальна-культурнага кампанента, паказана метадычная мэтазгоднасць выкарыстання таго ці іншага спосабу перакладу.

Ключавыя словы: *фразеалагічная адзінка, нацыянальна-культурны кампанент, пераклад, спосабы перакладу, безэквівалентныя фразеалагічныя адзінкі.*

The problems of translation of English phraseological units on the Russian and Belarusian languages are considered in the article. Phraseological layer of language expresses national-cultural peculiarities, but at the same time this layer of lexicon presents the greatest difficulties for translation. The problem of the accounting of national-cultural component in translation of English phraseological units is studied not enough, that is why it is actual. In the research the main ways of translation of English phraseological units on the Russian and Belarusian languages taking into account national-cultural component are defined, methodical expediency of application of this or that way of translation is shown.

Культура заўсёды багацейшая за мову, але менавіта праз мову культура рэалізуецца, вербалізуецца, захоўваецца і перадаецца з пакалення ў пакаленне. Немалаважная роля ў гэтым працэсе адводзіцца фразеалогіі. У вобразным змесце фразеалагічнага складу мовы ўвасоблена нацыянальна-культурнае светабачанне. У мове замацаваліся і фразеалагізаваліся тыя звароты, якія асацыююцца з культурна-нацыянальнымі эталонамі [4, с. 8]. Але далёка не кожны ўнікальны моўны факт культурна значны. Таму для выяўлення менавіта культурна значнага моўнага факта мы выкарыстаем крытэрыі, прапанаваны Д. Дабравольскім: “Калі наяўнасць дадзенага факта мае пэўнае значэнне для асэнсавання іншых знакавых сістэм, якія стандартна адносяцца да народнай культуры, ці калі ён успрымаецца як абумоўлены функцыянаваннем падобных знакавых сістэм, гэты факт мовы прызнаецца культурна рэlevantным” [1, с. 37].

Нацыянальна-культурныя складнікі фразеалагізмаў грунтуюцца на адметных рэаліях, вядомых толькі пэўнаму народу, пэўнай нацыі. Гэтыя рэаліі ў фразеалогіі рэалізуюцца і захоўваюцца з дапамогай нацыянальна-культурных вобразаў. Напрыклад, фразеалагізмы з агульным значэннем мадэлі ‘нешта непатрэбнае, нічога не вартае’ (пра прадмет): у рускай мове – *не стоит выеденного яйца*; у беларускай мове – *выедзенага яйка не варта* (*ломанага гроша не варта*); у англійскай мове – *not worth the candle*. Названыя фразеалагізмы адрозніваюцца вобразамі.

Пры перакладзе фразеалагізмаў з адной мовы на іншую часта ўзнікаюць пытанні. Абсалютна дакладны пераклад немагчымы з-за розных карцін свету, што ствараюцца рознымі мовамі. Найбольш часты выпадак такой моўнай неад-

паведнасці – адсутнасць дакладнага эквіваленту для выражэння таго ці іншага паняцця аб прадмеце. Гэта звязана з тым, што паняцці і прадметы, якія абазначаюцца словамі, з’яўляюцца ўнікальнымі для адной культуры, а ў іншых культурах адсутнічаюць і, такім чынам, там няма адпаведных слоў для іх выражэння. У выпадку неабходнасці гэтыя паняцці выяўляюцца з дапамогай запазычанняў.

Больш складаная сітуацыя ствараецца, калі адно і тое ж паняцце па-рознаму – залішне або недастаткова – выяўляецца ў розных мовах. Гэта залежыць ад нацыянальна-культурных асаблівасцей мовы. Менавіта таму немагчыма перакладаць словы толькі з дапамогай слоўніка, а фразеалагізмы “па аналогіі” з роднай мовай. Так, па-беларуску мы кажам *моцны дождж*, па-руску – *сильный дождь*, а па-англійску – *heavy rain* (даслоўна “цяжкі дождж”).

З пункту гледжання перакладчыка фразеалагічныя адзінкі можна падзяліць на дзве групы: фразеалагізмы, якія маюць эквіваленты ў мове перакладу, і безэквівалентныя фразеалагізмы. Вылучаюць поўныя і частковыя эквіваленты. Поўныя эквіваленты супадаюць з англійскімі фразеалагізмамі па значэнні, па лексічным складзе, вобразнасці, стылістычнай скіраванасці і граматычнай структуры. Колькасць падобных адпаведнікаў невялікая. Да гэтай групы адносяцца фразеалагізмы інтэрнацыянальнага характару, заснаваныя на міфалагічных паданнях, біблейскіх легендах і гістарычных фактах. Напрыклад: *rest on one’s laurels* “почить (почивать) на лаврах” (“спачываць на лаўрах”); *the salt of the earth* “соль земли” (“соль зямлі”).

Частковыя фразеалагічныя эквіваленты можна падзяліць на тры групы.

1. Фразеалагізмы, якія супадаюць па значэнні, стылістычнай афарбоўцы і блізкія па вобразнасці, але разыходзяцца па лексічным складзе: *to promise wonders* “сулить золотыя горы”, *East or West, home is the best* “в гостях хорошо, а дома лучше”, *to buy pig in a poke* “купить кота в мешке” (“кот у мяшку”), *the game is not worth the candle* “овчинка выделки не стоит”.

2. Фразеалагізмы, якія супадаюць па значэнні, вобразнасці, лексічным складзе і стылістычнай афарбоўцы, але адрозніваюцца па такіх фармальных прыкметах, як лік і парадак слоў. Напрыклад: *to play into smb's hands* “играть на руку кому-л.” – тут разыходжанні ў ліку; *all is not gold that glitters* “не все то золото, что блестит” (“не ўсё тое золата, што блішчыць”) – разыходжанні ў парадку слоў.

3. Фразеалагізмы, якія супадаюць па ўсіх прыкметах, за выключэннем вобразнасці. Паруску мы кажам *отправиться на боковую*, тады як англійскім эквівалентам будзе звычайнае *to go to bed*. У рускай мове ёсць зварот *быть как на ладони* (быць як на далоні ў беларускай мове), у англійскай мове ў такіх выпадках кажуць *to spread before the eyes, to be an open book*. Паруску мы кажам *старо, как мир*, а па-англійску тая ж думка перадаецца зваротам *as old as the hills*.

Для дасягнення максімальнай адэкватнасці пры перакладзе фразеалагізмаў з англійскай на рускую і беларускую мовы перакладчык павінен валодаць рознымі спосабамі перакладу:

1. Эквівалентны – калі ў рускай і беларускай мовах ёсць адэкватны фразеалагічны зварот, які супадае з англійскім зваротам па сэнсе і па вобразнай аснове. Напрыклад: *to pull chestnuts out of the fire for smb.* “таскаць каштаны из огня для кого-л.” (“вымаць каштаны з агню”); *to play with fire* “играть с огнем” (“гуляць з агнём”); *to read between lines* “читать между строк” (“чытаць паміж радкоў”).

2. Аналагічны – такі ўстойлівы зварот, які па значэнні адэкватны англійскаму, але па вобразнай аснове адрозніваецца ад яго поўнасцю або часткова. Напрыклад: *a drop in the bucket* “капля в море” (“капля ў моры”); *a fly in the ointment* “ложка дёгтя в бочке мёда” (“ложка дзэгцю ў бочцы мёду”); *it is raining cats and dogs* “льёт как из ведра”; *cry on smb's shoulder* “плакаться кому-л. в жилетку” (“плакаць у камізэльку”).

3. Апісальны пераклад – пераклад шляхам перадачы сэнсу англійскага звароту свабодным словазлучэннем. Апісальны пераклад саступае арыгіналу па яркасці, хоць і дакладна перадае яго значэнне. Апісальны пераклад ужываецца тады, калі ў мове перакладу адсутнічаюць эквіваленты і аналагі. Напрыклад: *to rob Peter to pay Paul* ‘отдать одни долги сделав новые’ (‘взяты у

одного, чтобы отдать другому’); *to burn the candle on both ends* ‘работать с раннего утра и до позднего вечера’; *a skeleton in the cupboard* ‘семейная тайна; неприятность, скрываема от посторонних’. Беларускае *над гаршчок падстрыгаць* ‘роўнай лініяй вакол галавы’ адпавядае англійскаму *(cut) one's hair round* (літаральна ‘падстрыгаць валасы кругам вакол галавы’).

4. Камбінаваны пераклад – у тых выпадках, калі аналаг мовы перакладу не цалкам перадае значэнне англійскага фразеалагізма ці мае іншы спецыфічны каларыт месца і часу, даецца калькаваны пераклад, а потым ідзе апісальны пераклад. Напрыклад: *carry coals to Newcastle* ‘возить уголь в Ньюкасл, г. зн. вазіць што-н. туды, дзе гэтага і так дастаткова (у рускім варыянце – *ехать в Тулу со своим самоваром*); *have swallowed a (the) dictionary* ‘праглынуць слоўнік’, г. зн. гаварыць вучонымі словамі.

5. Антанімічны пераклад – перадача негатыўнага значэння з дапамогай сцвярдзальнай канструкцыі ці наадварот. Напрыклад: *to keep one's head* “не терять головы”; *to keep one's head above water* ‘не влезать в долги’; *to keep one's pecker up* “не падать духом” (“не апускаць галаву”).

6. Спосаб калькавання ўжываецца ў тых выпадках, калі перакладчык імкнецца падкрэсліць вобразную аснову фразеалагізма ці калі англійскі зварот не можа быць перададзены пры дапамозе іншых відаў перакладу. Напрыклад: *put the cart before the horse* “поставить телегу впереди лошади”; *keep a dog and bark oneself* “держат собаку, а лаять самому” [2, с. 9 – 11]. Беларускі фразеалагізм *куды ногі нясуць* на англійскую мову перакладаецца пры дапамозе фразеалагічнага калькавання *where one's feet (legs) carry one*.

Сітуацыя, пры якой адно і тое ж паняцце залішне або недастаткова выяўляецца ў розных мовах, сустракаецца даволі часта. Крайні выпадак моўнай недастатковасці ў сферы фразеалогіі – адсутнасць эквіваленту для перадачы аднаго і таго ж паняцця. Такія выпадкі адносяцца да безэквівалентнай фразеалогіі.

Нацыянальная спецыфіка фразеалагічных адзінак англійскай мовы заключаецца ў тым, што фразеалагічны вобраз адлюстроўвае традыцыі, звычаі, рэаліі, якія адсутнічаюць у рускай і беларускай мовах. У дадзенай сітуацыі назіраецца безэквівалентнасць фразеалагічных адзінак. Напрыклад: *blue stocking* ‘жанчына, цалкам паглынутае кніжнымі, навуковымі інтарэсамі’; *Baker's dozen* “чортаў тузін” (па старадаўнім звычаі, гандляры хлебам атрымлівалі ад булачніка 13 боханаў замест 12, прычым 13-ы ішоў у кошт прыбытку гандляроў).

Руская і беларуская мовы таксама характарызуюцца вялікай колькасцю безэквівалентных

фразеалагічных адзінак. Напрыклад, рускія фразеалагізмы: *отставной козы барабанищик* ‘чалавек, які займае невысокае становішча ў грамадстве; такі, з якім не лічацца’; *как на маланьину свадьбу* ‘ў багацці, у вельмі вялікай колькасці, вельмі шмат’ (рыхтаваць, наварыць і да т. п.); беларускія: *зарабіць, як Заблоцкі на мыле* ‘пагарэць, застацца ні з чым’ (звычайна ўжываецца пры размове пра няўдачы і страты, звязаныя з гандлем); *фількава грамата* ‘неспраўдны, нічога не варта дакумент’.

Пры перакладзе безэквівалентных фразеалагізмаў англійскай мовы часта выкарыстоўваюцца калькаванне і апісальны пераклад. Свабоднае нявобразнае словазлучэнне, якое тлумачыць значэнне некаторых безэквівалентных фразеалагізмаў, не дае магчымасці данесці жывы вобраз, таму ў дадзеным выпадку лепш за ўсё выкарыстоўваць спосаб калькавання. Напрыклад: *the old lady of Threadneedle Street* ‘старая лэдзі з Трэднідл-стрыт’ (англійскі банк; Трэднідл-стрыт – вуліца, на якой ён знаходзіцца). Пераклад ‘англійскі банк’ не перадае спецыфікі дадзенага фразеалагізма.

Акрамя калькавання, выкарыстоўваецца апісальны пераклад. Апісальны пераклад – пераклад фразеалагізма пры дапамозе свабоднага спалучэння слоў. Англійскі фразеалагізм *dine with Duke Humphrey* ‘застацца без абеду’ ўзнік у сувязі з тым, што жабракі прасілі міласціну на дзядзінцы адной з лонданскіх цэркваў, дзе быў пахаваны нейкі герцаг Гемфры. У рускай і беларускай мовах у яго няма прамых адпаведнікаў, а калька ‘абедаць з герцагам Гемфры’ не дае ўяўлення пра яго пераноснае значэнне. Таму перакладаць варта як ‘хадзіць галодным, застацца без абеду’.

Такім чынам, калькаванне і апісальны спосаб перакладу найбольш прадуктыўныя пры перакладзе безэквівалентных фразеалагізмаў англійскай мовы.

Безумоўна, ад нацыянальна-культурнага кампанента англійскай мовы залежыць выбар прыёмаў перакладу фразеалагічных адзінак на іншыя (у прыватнасці рускую і беларускую) мовы. Пры перакладзе варта максімальна поўна ўлічваць на-

цыянальна-культурную афарбоўку фразеалагізмаў. Прычым нацыянальна-культурны кампанент можа быць абумоўлены як спецыфічнай афарбоўкай асобнай рэаліі, так і асаблівасцю ўсёй фразеалагічнай адзінкі. Гэтая асаблівасць непасрэдна дыктуецца гісторыяй, традыцыямі народа.

Праведзены аналіз дазваляе зрабіць наступныя высновы. Абсалютна дакладны пераклад усіх англійскіх фразеалагічных адзінак на рускую і беларускую мовы немагчымы. Таму не варта перадаваць значэнне англійскіх фразеалагізмаў толькі з дапамогай эквівалентаў рускай і беларускай моў, бо будзе парушана ідэнтычнасць і гэта прывядзе да скажэння сэнсу фразеалагізма. На наш погляд, перакладаць англійскія фразеалагічныя адзінкі варта зыходзячы з культурна значных асацыяцый мовы.

Спіс літаратуры

1. Добровольский, Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии / Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1997. – № 6. – С. 37 – 38.
2. Дядюшко, Ю. В. Национальная семантика в переводе английских фразеологизмов на русский и белорусский языки / Ю. В. Дядюшко : автореф. дис. ... магистра филол. наук. – Гродно : ГрГУ, 2010. – 18 с.
3. Кунин, А. В. Курс фразеологии современного английского языка : учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. / А. В. Кунин. – М. : Феникс, 1996. – 381 с.
4. Постовалова, В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира; под ред. Б. А. Серебрянникова. – М. : Просвещение, 1988. – 160 с.
5. Телия, В. Н. Фразеология в контексте культуры. Научное издание / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 237 с.
6. Кунин, А. В. Англо-русский фразеологический словарь / А. В. Кунин. – 8-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 2007. – 571 с.
7. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 1993.
8. Ammer, C. The American Heritage Dictionary of Idioms / C. Ammer. – Boston, New York : Houghton Mifflin Company, 1997. – 729 p.

Юлія ПАЎЛЕЧКА,
аспірант кафедры беларускага
і тэарэтычнага мовазнаўства
Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта
імя Янкі Купалы.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 10.07.2013 г.

УВАГА! КОНКУРС!

Грамадскае аб'яднанне “Саюз пісьменнікаў Беларусі” і ўстанова «Рэдакцыя часопіса “Роднае слова»» абвешчаюць конкурс творчых вучнёўскіх работ, прымеркаваны да 70-годдзя вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Удзельнікамі конкурсу і аўтарамі творчых работ могуць быць вучні IX – XI класаў агульнаадукацыйных устаноў краіны. Матэрыялы дасылаць на адрас ГА “Саюз пісьменнікаў Беларусі”: 220034, г. Мінск, вул. Фрунзэ, 5.

Конкурс праводзіцца з 1 лістапада 2013 г. да 1 красавіка 2014 г.; падвядзенне вынікаў – 15 мая 2014 г. Тэматычныя накірункі конкурсу: 70-годдзе з дня вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў; “Іх імёнамі названы...”; Мае родзічы – удзельнікі Вялікай Айчыннай вайны; “Люблю цябе, чыстая Белая Русь”. Палажэнне аб конкурсе – на сайце www.rs.unibel.by.

СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫ СКАЗ З ДАДАНЫМІ АТРЫБУТЫЎНЫМІ ЧАСТКАМІ

НА МАТЭРЫЯЛЕ ПРАДМОЎНА-ПАСЛЯСЛОЎНАГА КОМПЛЕКСУ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ І ЯГО ПАСЛЯДОЎНІКАЎ

У артыкуле аналізуюцца сродкі сінтаксічнага падпарадкавання даданых атрыбутыўных частак у структуры складаназалежнага сказа, сярод якіх вылучаюцца архаічныя злучнікі *иже, еже, яже* (генетычна ўзыходзяць да адпаведных займеннікаў), што пачыналі суіснаваць з іншымі злучнікамі і злучальнымі словамі і паступова замяняцца імі ў сувязі з уніфікацыйнымі працэсамі і разнамоўнымі ўплывамі ўнутры складаных сінтаксічных адзінак.

Ключавыя словы: *сказ, даданая частка, складаны сказ, складаназалежны сказ, падпарадкаванне, мадальнасць, злучнік, злучальнае слова, займеннік, азначэнне, словазлучэнне.*

The article analyzes the syntactic means subordination of subordinate units in the structure of attributive compound sentence among which are archaic unions *ilk, hedgehog*, which is shed (genetically traced to the appropriate pronouns) that are beginning to co-exist and are gradually replaced by other unions and connecting words in relation to the processes and multilingual unificational influence inside the complex syntactic units.

У сінтаксічным ладзе прадмоў і пасляслоўяў Францыска Скарыны і яго паслядоўнікаў уяўляюць цікавасць складаназалежныя сказы. Менавіта ў гэтых канструкцыях знаходзім тыя віды падпарадкавальнай сувязі, якія прысутнічаюць і ў сучаснай беларускай мове, хоць іх фармальнае выражэнне ў многіх выпадках не супадае з сучасным.

Падпарадкаванне ў межах складаназалежнага сказа вылучаецца шляхам парнага аб'яднання даданых частак, прычым звычайна ролю даданай выконвае частка, якая мае ўскосную мадальнасць. Гэта дае падставу меркаваць пра самастойнасць паходжання падпарадкавальнай сувязі ў межах складаназалежных сказаў. Больш за тое, пра гэта сведчаць злучальныя словы і злучнікі, якія фармальна ўказваюць на наяўнасць падпарадкавання і маюць незалежнае паходжанне і функцыянаванне ў належных структурах, нягледзячы на адпаведнасць пэўным злучнікам складаназлучаных сказаў [1, с. 488; 2, с. 121]. Дамінавальнае становішча сярод складаных сказаў у прадмовах і пасляслоўях Ф. Скарыны і яго паслядоўнікаў займаюць складаназалежныя сказы з даданымі атрыбутыўнымі часткамі. Галоўнае месца належыць канструкцыям, якія ўяўляюць сабой дакладна аформлены складаназалежны сказ. Аднак, як паказвае ілюстрацыйны матэрыял, побач з гэтымі канструкцыямі існуюць і такія, дзе разгорнутае азначэнне, якое ў сучаснай беларускай літаратурнай мове мае форму даданай часткі з адносным займеннікам у якасці падпарадкавальнага злучніка, у XVI – 1-й палове XVII ст. магло мець іншае афармленне. Часта азначаемае слова адзелена ад залежнай часткі азначэннем-прыметнікам або словазлучэннем, якое выступае як азначэнне да гэтага слова. Але такое аддаленне не парушае цеснай сувязі па-

між словам і так званым азначальным сказам, які таксама выступае ў якасці своеасаблівага азначэння да яго [3, с. 29].

Асноўныя сродкі сінтаксічнага падпарадкавання ў сказах з атрыбутыўнымі даданымі часткамі – архаічныя злучнікі *иже, еже, яже*, якія захаваліся ў помніках беларускай пісьменства да XVII ст., пры гэтым яны заставаліся пераважна кніжнай асаблівасцю, мала ўласцівай дзелавой мове і тым больш жывому народнаму маўленню [4, с. 12]. Разам з тым гэтыя словы выступаюць у якасці асноўнай нормы ў даданых азначальных частках у прадмовах Ф. Скарыны: *Ту[т] знайдеш о церковной науце, еже вся обща христианом имети* [5, с. 183]; *Павел же правдивое и прѣславное воспоминаеть видение, иже восхищен бѣ до трѣтего неба, потом до раю и там слышал тайны божия, еже суть над разум человекій* [5, с. 199]; *Доканана ест сия книга, зовемая Апостал, еже замыкает в себе наипервей Деания апостольская, потом Посланией святых апостол соборных седм, таж Епистол святого Павла 14, лѣта по нароженіи нашего спасителя Исуса Христа...* [5, с. 216].

Зрэдку такія канструкцыі сустракаюцца ў прадмоўна-пасляслоўным комплексе паслядоўнікаў Ф. Скарыны: *Уже вы чысти есте за слово, еже глаголах вам* [6, с. 52]. Акрамя згаданых вышэй, у прадмовах да твораў Ф. Скарыны ўжываюцца даданыя азначальныя часткі з займеннікамі *иже, еже*, ужытымі ў формах ускосных, за выключэннем вінавальнага, склонаў. Але ў той час калі словы *иже, еже* ў назоўным і вінавальным склонах страцілі свае займенныя рысы, сталі падпарадкавальнымі злучнікамі, астатнія формы ўскосных склонаў адзначаных лексем яшчэ захоўвалі сваю займеннікавую прыроду, а сказы з імі набывалі пэўную самастойнасць

[7, с. 127]: Потом кажетъ, иже прїидуть ильжи учителя, хотяще некия прельстити, *их же* не имамы послухати, яко бог отмститель ест злым [5, с. 187]; И на тое дело послал к ним Тїта и иного брата, *его же* похвалу кажетъ быти во Евангелїи Христове [5, с. 199]; В нем же светый апостол Павел поставил архиепископом Тїта, возлюблѣннаго ученика своего, *его же* имееше вмѣсто сына для превеликое доброты, иже бѣ в нѣм [5, с. 213].

Згаданыя канструкцыі таксама сустракаюцца ў прадмовах паслядоўнікаў першадрукара: Многочастие и многообразне древле глагола бог отцем пророки, напоследок днїи сих глаголет нам, сыном своим, *его же* положи наслѣдника всѣм им же и вѣки сѣтвори [6, с. 30]. Параўнаем таксама ў прадмове да кнїгі “Нового Завѣта” (1611): Се же есть живот вечный да знают тебе единого и истинного бога и *его же* посла Исуса Христа [6, с. 52].

Наяўнасць на пазіцыі займеннікаў *иже, еже* спалучэння *он же* сведчыць пра сказы з апавядальнай мадальнасцю і як вынік – пра самастойнасць такіх структур. Але, нягледзячы на гэта, паміж часткамі падобнага бяззлучнікавага сказа існуе атрыбутыўна-ўказальная суаднеснасць, якая пры адпаведнай змене злучнікаў набывае значэнне адноснасці. Канструкцыі такога тыпу таксама прадстаўлены ў прадмоўна-пасляслоўным комплексе Ф. Скарыны: Та[м] же описание исказуетъ вышшего первосвященника быти Христа, сына божия, *он же* сам себе единова на кресте за всех богу отцу принесе и кровию своею очисти все грехы, по чину Мелхиседекову воступив на небеса, бысть ерей о нас вовеки, нежели Аарон и инїи первосвященници [5, с. 215].

Больш за тое, указальныя займеннікі *иже, еже, яже* ўжо з XIII ст. у помніках, якія былі бліжэйшымі да жывой мовы, пачалі саступаць месца займеннікам *кто, што, которыи* [4, с. 45]. Гэты працэс выразна відаць у прадмовах і пасляслоўях паслядоўнікаў першадрукара, у тым ліку ў прадмове да “Катэхізіса” С. Буднага: Нехай то был час гнѣва божиего за грѣхы предков наших, *которыи* ся за преданїа, або лепей за сны и стареческие басни взявши, слово божїе были опустили [6, с. 28]; Упадет всяк, *кто* ся слепому водити допущаетъ [тамсама]. Параўнаем таксама ў прадмове да “Евангелїя” В. Цяпінскага (1570-я гг.): А, наостаток, *што* может быти жалоснейшая, што шкарадша, иж и тые, што се межи ними зовут духовными и учителя, смѣле мовлю, намней его не вмеют, намней его вырозумения не знают, а ни се в нем цвичат, але и а ни школы ку науце его нигде

не мают, за чим в полскїе, або в иные писма за такою неволею, немало и у себе, и дети не без встыду своего, бы се одно почули, немало го запрауют [6, с. 34]. У прадмове да “Апокриси-са” (1597): Были тыи, *што* тое выдаваньем туркови христианства называли [6, с. 45]; Были тые, *што* за тым озяблым кафоликом звали [тамсама]; В выписованю тых трактатов и тоеи унѣи, а особливе в оборонѣ еи, сила речїи вносит, *которыи* старожитной релѣи греческойи челоуѣка уражати мусят и *которыи* от свѣдомого студна признаны быти могут [6, с. 47]; Довѣдуемо у тых велебных свѣта того мудрѣвцев с тою певною надѣею, же тыи пытания наши, *которыи* ся тут по просту подають, не толко от них потоптаны будут, але теж, дасть пан бог, завстыженем их трутизну под медом или закритую и яд под языком, лагодне мовячи, утаеный латве здоровья душного прагнучим окажут [6, с. 49]. У прадмове да кнїгі “Нового Завѣта” (1611): Неижбы сама през се, *што* скорбного и смутного в собѣ замыкала? [6, с. 54]. У прадмове да “Евангелїя учителного” Калїста (1616): Были з поган многїи, *которыи* слушнѣи в славу, ниж в скарбы богатѣти розумѣючи, маетности и всѣ доживотныи достатки для славы садили [6, с. 65]; Были и з инших всѣх под солнцем найдуючихся народов незличоныи обоого полу и вшелякого стану и взросту люде, *которыи* под окрутныи утиски, бѣды и муки дочасный живот свой добровольно давши [тамсама]. У прадмове да “Новага Завѣта...” (1641): До рук своих оную принявши, за годный подарок маестатови своему быти осудил и для тогож в ней книги Гомеровыи, *которыи* он рад читал и за найпреднѣишого вожа житїю своему и в речах военных поспѣху, ховал [6, с. 94].

Прадмовы Ф. Скарыны не абмяжоўваюцца выкарыстаннем вышэйзгаданных займеннікаў у ролі граматычных сродкаў адноснага падпарадкавання частак складаназалежнага сказа. Уніфікацыйныя працэсы, узаемадзеянне і разнамоўныя ўплывы сталі ў свой час прычынай з’яўлення шырокага спектра фармальных паказчыкаў атрыбутыўнай залежнасці ўнутры складаных сінтаксічных адзінак. Пранікненне іншых злучнікаў і злучальных слоў прыўнесла ў адпаведныя канструкцыі побач з новымі функцыянальнымі адцненнямі і часткова зменены граматычны сэнс на ўзроўні ўскаснай мадальнасці даданных частак [7, с. 128].

Атрыбутыўнае значэнне постпазіцыйнай даданай часткі можа ўскладняцца мадальным адценнем павіннасці, рэальнага і ірэальнага параўнання. У прадмовах і пасляслоўях першадрукара для падпарадкавання такой даданай часткі

ўжываецца злучнік *яко*: На концы поведаеть о добрых обычаех хрестианских, *яко* ся имають заховати ко своим ближним, сами ку собѣ и к своим старшим [5, с. 215].

Адзінкавыя выпадкі ўжывання злучальнага слова *якии* (*якія*) назіраюцца ў прадмовах паслядоўнікаў Ф. Скарыны, у тым ліку ў прадмове да выдання “Польустав, или Требник” (1622): Присмотрѣвшися зацнотом и побожностям твоим о тых, *якии* бы были, иж тая малая предмова не вмѣстит, инквизитором справ и житла чужого в тамтѣи краи укажем дорогу: як о них богат и убог, мал и велик од нанижших до вышших станов славят [6, с. 81].

На фоне разгледжаных сродкаў, якія злучаюць даданую азначальную частку з галоўнай, у прадмовах паслядоўнікаў Ф. Скарыны назіраюцца рэдкія выпадкі канструкцый, дзе ўжываецца злучальнае слова – паходжанні ўказальны займеннік. Параўнаем у прадмове да кнігі “Нового Завѣта” (1611): Которых то книг, *иж* нашим словенским языком друкованых, за выпроданем их давно юж в библиотеках не стало [6, с. 56].

Уплыў царкоўнаславянскіх моўных традыцый заўважны на граматычным узроўні. Відавочна, што Ф. Скарына аддаваў перавагу нарматыўным для канфесійнага жанру падпарадкавальным злучнікам *иже, еже, яже*. Прыкрытэт гэтых сродкаў у сваю чаргу рэпрэзентуе адпаведную мадальнасць сказаў, што дапамагае кваліфікаваць іх як складаназалежныя з адпаведным характарам атрыбутыўных адносін. Паслядоўнікі першадрукара аддавалі перавагу самаму пашыранаму ў XVI ст. злучальнаму слову *каторыи*, якое ўжывалася ў такой самай ролі і мела такія самыя ўласцівасці, як і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Розніца толькі ў тым, што злучальнае слова *каторыи* ў сучаснай беларускай літаратурнай мове ўжываецца рэдка, у гэтай ролі часцей выступае адносна займеннік *які*. Адзінкавыя выпадкі ўжывання гэтага злучніка назіраюцца ў прадмовах паслядоўнікаў першадрукара. Даданымі азначальнымі ў прадмоўна-пасляслоўным комплексе Ф. Скарыны і яго паслядоўнікаў таксама з’яўляюцца сказы з пыталым займеннікам *што* (*что*), які набывае характар злучальнага слова. У помніках беларускага пісьменства ён адзначаецца з XIV ст. У асноўным займеннік *што* (*что*) пазбаўлены роду і ліку, ужываецца для падпарадкавання постпазіцыйнай азначальнай часткі, якая адносіцца да назоўніка і стаіць адразу пасля яго. Нягледзячы на тое, што ў старажытнай мове пашыранай была прэпазіцыя даданых азначальных частак адносна

галоўнай, як сведчыць ілюстрацыйны матэрыял, у межах прадмоўна-пасляслоўнага комплексу Ф. Скарыны і яго паслядоўнікаў дамінуе постпазіцыя, пазіцыя за азначаемым словам галоўнай часткі – норма сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Канструкцыі з постпазіцыйнымі азначальнымі часткамі прадстаўлены разнастайнымі тыпамі, якія адлюстроўваюць працэс развіцця і станаўлення структуры сучасных складаназалежных сказаў. Галоўнае месца ў аналізаваных тэкстах займаюць такія канструкцыі з даданымі атрыбутыўнымі, у якіх даданая частка стаіць за азначаемым словам і не паўтарае яго, як і ў сучаснай мове. Прэпазіцыйныя азначальныя часткі знаходзім у азначальных сказах са злучальнымі словамі *каторыи* і *што*. Параўнаем у прадмове да кнігі “Нового Завѣта” (1611): *Што* иж ся в той спасителной душеполезной книзе праве все замыкает, болш о речи так ясной дишкорovati не треба [6, с. 56]; *Которие* то слова ач ся в некоторых грецких и латинских экземплярах, за спрофанованем их през геретыки секты армянское, не найдують [6, с. 57].

Аналіз сінтаксічнага падпарадкавання на матэрыяле складаназалежных сказаў з даданымі азначальнымі часткамі, вядома, не дае поўнага ўяўлення пра структурныя асаблівасці арыгінальных твораў Ф. Скарыны і яго паслядоўнікаў. Тым не менш менавіта адзінкі такога тыпу выконвалі не апошнюю ролю ў фарміраванні складаназалежных сказаў з азначальнай сувяззю частак. Акрамя таго, у прааналізаваных тэкстах гэтыя сказы вылучаюцца значнай прадуктыўнасцю.

Спіс літаратуры

1. Ломтев, Т. П. Очерки по историческому синтаксису русского языка / Т. П. Ломтев. – М., 1956.
2. Борковский, В. И. Синтаксис древнерусских грамот : сложное предложение / В. И. Борковский. – М., 1958.
3. Крамко, І. І. Сінтаксіс слоніміскіх актаў XVI ст. / І. І. Крамко. – Мінск, 1970.
4. Груца, А. П. Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове / А. П. Груца. – Мінск, 1970.
5. Францыск Скарына і яго час : Энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1988.
6. Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / склад. У. Г. Кароткі. – Мінск, 1991.
7. Рапацэвіч, С. Я. Складаназалежныя сказы з атрыбутыўнымі даданымі часткамі ў перакладных выданнях Ф. Скарыны / С. Я. Рапацэвіч // Весці Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітарных навук. – 1999. – № 1.

Таццяна РОСЛІК,

аспірант кафедры гісторыі беларускай мовы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Арттыкул паступіў у рэдакцыю 12.06.2013 г.

БЕЛАРУСКІЯ СЛОЎНІКІ ЭКАНАМІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ: ГІСТОРЫЯ І КЛАСІФІКАЦЫЯ

У артыкуле аналізуецца тэндэнцыі развіцця беларускай эканамічнай тэрміналогіі: гісторыя беларускай эканамічнай тэрмінаграфіі, класіфікацыя беларускіх слоўнікаў эканамічнай тэрміналогіі. Адзначаецца, што інтэнсіўнае развіццё беларускай эканамічнай тэрмінаграфіі абумоўлена ўзмацненнем інтэграцыйных працэсаў у свеце. Робіцца выснова, што ў гісторыі беларускай эканамічнай тэрмінаграфіі можна вылучыць тры перыяды: першая палова XX ст., канец XX ст. і пачатак XXI ст. Выданне слоўнікаў у кожны з гэтых перыядаў было абумоўлена пэўнымі фактарамі (экстра- і інтралінгвістычнымі). У беларускай лексікаграфіі можна вылучыць чатыры тыпы беларускіх эканамічных слоўнікаў.

Ключавыя словы: спецыяльная лексіка, эканамічная тэрміналогія, тэрмінаграфія, лексікаграфія, перыяд, фактары, тыпалогія слоўнікаў.

The article deals with the trends in the evolution of the Belorussian economic terminology: history of the Belorussian economic terminography, classification of the Belorussian economic dictionaries. It is pointed out that the intensive development of the Belorussian economic terminography is depended mainly on the amplification of the integrative processes in the world. It is also concluded that three periods can be identified in the development of the Belorussian economic terminography: first half of the XX century, the end of the XX century and the beginning of the XXI century. The edition of the dictionaries in these periods was determined by certain factors (extra- and interlinguistic). And four types of the belorussian economic dictionaries can be identified in the Belorussian lexicography.

Спецыяльная лексіка эканомікі выразна адлюстроўвае змены, якія адбываюцца ў соцыуме на пэўным этапе. Узнікненне, развіццё і запатрабаванасць новых відаў чалавечай дзейнасці (лагістыка, менеджмент, маркетынг) выклікаюць з'яўленне ў мове новых тэрмінаў. Беларускія слоўнікі эканамічнай тэрміналогіі рыхтуюцца з мэтай апрацоўкі адпаведных тэрмінаў. Розныя кірункі эканамічнай дзейнасці знаходзяць адлюстраванне ў слоўнікавай практыцы. Адсюль вынікае актуальнасць разгляду гісторыі ўзнікнення беларускіх даведнікаў па эканоміцы і аналіз іх тыпаў, што прадугледжвае: фарміраванне па магчымасці поўнай картатэкі беларускіх эканамічных тэрміналагічных крыніц; выяўленне актыўных перыядаў распрацоўкі беларускай эканамічнай тэрмінаграфіі; акрэсленне асноўных тыпаў беларускіх слоўнікаў эканамічнай тэрміналогіі.

У выніку праведзенай пошукава-бібліяграфічнай работы (вывучэння такіх крыніц, як “Летапіс друку Беларускай ССР”, 1932 – 1991; “Летапіс друку Беларусі. Кніжны летапіс”, 1992 – 2006 і “Кніжны летапіс Беларусі”) выяўлена 50 беларускіх слоўнікаў па эканоміцы.

На падставе вивучэння даведнікаў у гісторыі беларускай эканамічнай тэрмінаграфіі можна вылучыць тры этапы: першая палова XX ст., канец XX ст. і пачатак XXI ст., якія адрозніваюцца колькасцю створанага і якасцю апрацоўкі лексікаграфічнага матэрыялу.

Першым крокам у спробе распрацоўкі беларускай эканамічнай тэрміналогіі стаў “Слоўнік бугальтэрскае тэрмінолёгіі” (1928), калі Інстытут беларускай культуры рыхтаваў 17-ы выпуск “Беларускай навуковай тэрміналогіі”. Даведнік ствараўся з мэтай авалодання спе-

цыяльнай лексікай – тэрмінамі, “з якімі спатыкаецца рахункавод у штодзённай працы” [2, с. 3]. “Слоўнік бугальтэрскае тэрмінолёгіі” налічвае 1642 тэрміналагічныя адзінкі. Даведнік мае перакладны характар: да рускага бухгалтарскага тэрміна падаецца яго беларускі адпаведнік: *дебитование* – *дэбітаваньне* [2, с. 17], *монополист* – *монаполісты* [2, с. 27]. Значэнне “Слоўніка бугальтэрскае тэрмінолёгіі” ў тым, што ў ім упершыню ў гісторыі беларускай эканамічнай лексікаграфіі была пастаўлена задача распрацоўкі і кадыфікацыі эканамічнай тэрміналогіі.

На пачатку 20-х гг. XX ст. выйшлі вучэбныя дапаможнікі Л. Любімава “Палітычная эканомія: (пачатковы курс)” (1925) і І. Лапідуса “Палітычная эканомія ў сувязі з тэорыяй савецкай гаспадаркі” (1931). Задачай беларуска-рускіх слоўнікаў-дадаткаў аб’ёмам 140 і 700 адзінак было фарміраванне тэрміналагічнай базы эканамічных прадметаў, што актыўна вивучаліся на той момант.

Згортванне беларусізацыі, гады рэпрэсій, Вялікая Айчынная вайна выклікалі перапынак у развіцці беларускай эканамічнай тэрмінаграфіі.

Сярэдзіну XX ст. навукоўцы лічаць часам абагульнення ўжо сабранага беларускага тэрміналагічнага матэрыялу. З гэтай прычыны Акадэмія навук БССР выдала “Слоўнік па эканоміцы: праект для абмеркавання” (1967), эканамічныя тэрміны з якога знайшлі адлюстраванне ў БелСЭ. Праект меў на мэце ўключыць ва ўніверсальны даведнік БелСЭ “1845 артыкулаў агульным аб’ёмам 2420 тысяч знакаў... па раздзелах тэорыі і гісторыі прадмета” [8, с. 6]. Прадмова да слоўніка сведчыць, што “Слоўнік

БелСЭ складаецца такім чынам, што ў ім плануецца агульныя артыкулы па асноўных галінах і па важнейшых раздзелах ведаў, а таксама – пра асобныя з’явы, падзеі і г. д.” [8, с. 7]. “Слоўнік па эканоміцы: праект для абмеркавання” меў істотнае значэнне, бо менавіта з яго выдання актывізаваўся “працэс распрацоўкі і спарадкавання разглядаанай тэрміналогіі” [5, с. 68]; гэтакім паспрыяла сацыяльна-эканамічнае жыццё грамадства. Значэнне энцыклапедычнага слоўніка палягае таксама ў сістэматызацыі назапашаных ведаў па важных для чалавека рэаліях.

У канцы ХХ ст. (другі перыяд выдання беларускіх слоўнікаў эканамічнай тэрміналогіі) даведнікі працягвалі выходзіць, але мэты іх стварэння былі ўжо іншыя: скрупулёзная распрацоўка беларускай эканамічнай лексікі розных раздзелаў эканамічнай навукі.

З 1990 г. да канца ХХ ст. рыхтаваліся розныя тыпы слоўнікаў па эканоміцы: “Аграрная эканоміка: кароткі слоўнік” (1990); “Внешнеэкономическая деятельность: словарь-справочник” (1992); “Маркетинг: Словарь-справочник” (1993); “Международные валютно-финансовые отношения: Краткий словарь-справочник” (1993), сярод іх – руска-беларускія тлумачальныя слоўнікі («Руска-беларускі тлумачальны слоўнік для студэнтаў спецыялізацыі “Эканоміка і кіраванне ў спажывецкай кааперацыі”», 1995; «Руска-беларускі тлумачальны слоўнік гандлёва-эканамічных тэрмінаў, якія ўжываюцца пры вывучэнні курса “Эканоміка гандлю”», 1991).

На пачатку ХХІ ст. змяніўся як аб’ём беларускіх эканамічных даведнікаў, так і іх прызначэнне. Рэалізацыя Закона аб мовах у Рэспубліцы Беларусь, а таксама ўвядзенне ў праграму ВНУ абавязковага курса “Беларуская мова. Прафесійная лексіка” паспрыялі выпуску шматлікіх даведнікаў, метадычных дапаможнікаў і слоўнікаў-дадаткаў да іх у галіне эканамічнай лексікі. Даведнікі па курсе прафесійнай лексікі выдаюцца з мэтай авалодання беларускай эканамічнай тэрміналогіяй, узбагачэння культуры маўлення студэнтаў. Значэнне такіх слоўнікаў у тым, што яны ўтрымліваюць ядзерныя тэрміны вузкіх галін эканомікі.

Сучасная лексікаграфія прапануе розныя класіфікацыі слоўнікаў. У рускім мовазнаўстве класіфікацыяй слоўнікаў займаліся такія вядомыя лінгвісты, як Л. Шчэрба, С. Ожагаў, Е. Найда, В. Беркаў, М. Каравулаў, у беларускім – Б. Плотнікаў, В. Шчэрбін і інш.

Даследуючы структуру беларускай спецыяльнай лексікаграфіі, В. Шчэрбін вылучае ў ёй на-

ступныя напрамкі: тэрміналагічную лексікаграфію, энцыклапедычную лексікаграфію, эксперыментальную лексікаграфію, класіфікацыйную лексікаграфію і спецыяльную канцэптаграфію. У манаграфіі “Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі” даследчык звяртае ўвагу на тое, што тып слоўніка “ўяўляе сабой ідэальнае спалучэнне наперад вызначаных лексікаграфічных параметраў, адзін з якіх з’яўляецца дамінантным” [11].

Усе выяўленыя беларускія эканамічныя слоўнікі можна падзяліць на тлумачальныя (3), перакладныя (16), слоўнікі-даведнікі (13), слоўнікі-дадаткі (18). Тлумачальныя і перакладныя слоўнікі вылучаюць у межах сучаснай тэрмінаграфіі, слоўнікі-даведнікі – энцыклапедычнай лексікаграфіі, да напрамку класіфікацыйнай лексікаграфіі адносяцца слоўнікі-дадаткі.

1. Сярод тлумачальных слоўнікаў эканамічных тэрмінаў можна вылучыць вузкадысцыплінарныя даведнікі, да якіх можна аднесці руска-беларускі даведнік “Падлік, аналіз, кантроль” (164 тэрміны), «Руска-беларускі тлумачальны слоўнік гандлёва-эканамічных тэрмінаў, якія ўжываюцца пры вывучэнні курса “Эканоміка гандлю”» (282 тэрміны) і “Тлумачальны слоўнік гандлёвых тэрмінаў” (683 тэрміны). Для дадзенага тыпу слоўнікаў характэрна глыбокае, грунтоўнае акрэсленне пэўнай галіны ведаў.

Наяўнасць тлумачальных слоўнікаў у беларускай лексікаграфіі адыгрывае вялікую ролю, таму што ў іх падаюцца тлумачэнні беларускіх тэрмінаў, выяўляецца спецыфіка эканамічнай лексікі.

2. Да перакладных слоўнікаў можна аднесці “Краткий русско-белорусский словарь экономических терминов” (2007; 3000 тэрмінаў), “Краткий русско-белорусский словарь юридических и социально-экономических терминов: для студентов” (2009; 2750 тэрмінаў), “Русско-белорусский учебный словарь экономических терминов” (2010; 2500 тэрмінаў) і г. д. Складзены і шматмоўныя перакладныя эканамічныя слоўнікі, напрыклад “Словарь-минимум экономических терминов: Русско-белорусско-англо-французско-арабский: в 2 ч.” (1995; 896 тэрмінаў).

Аспірантам і спецыялістам эканамічнага профілю адрасаваны “Руска-беларускі слоўнік эканамічных тэрмінаў” (2011; 4650 тэрмінаў) пад рэдакцыяй А. Акуленкі. Выкарыстанне гэтага слоўніка спрашчае працэс перакладу тэкстаў эканамічнага характару з рускай мовы на беларускую.

Перакладныя слоўнікі выконваюць важную ролю ў сістэматызацыі адзінак беларускай эканамічнай тэрміналогіі.

3. Да тыпу слоўнікаў з напрамку “энцыклапедычная лексікаграфія” адносіцца “Словарь-справочник по современной экономике: на пяти языках” (1774 тэрміны). Мэта слоўніка адукацыйная: ён карысны не толькі тым, хто вывучае эканоміку, але і тым, хто цікавіцца замежнымі мовамі. Значэнне названага слоўніка ў тым, што “ў ім пашыраецца кола паняццяў, з дапамогай якіх можа быць не толькі дадзена агульная характарыстыка рынкавай эканомікі, але і спазнаны канкрэтны механізм яе функцыянавання...” [6, с. 2].

У 1999 г. выйшаў “Слоўнік катэгорый эканамічнай тэорыі” (490 тэрмінаў). Неабходнасць яго выдання заключалася ў тым, што ў СССР “беларуская мова як бы адмяжоўвалася ад удзелу ў фармаванні навуковых палітыка-эканамічных паняццяў” [7, с. 3]. У названым даведніку ўпершыню ў беларускай лексікаграфіі была ажыццёўлена спроба аб’яднаць катэгорыі эканамічнай тэорыі на беларускай мове. Аўтары слоўніка імкнуліся “кожнае паняцце вытлумачыць так, каб яно рэльефна вызначалася сярод іншых эканамічных катэгорый” [7, с. 6].

4. Слоўнікі-дадаткі шырока выкарыстоўваюцца ў адукацыйных і выхаваўчых мэтах. Так, напрыклад, “Слоўнік важнейшых эканамічных тэрмінаў” (61 тэрмін) змешчаны ў якасці дадатку ў вучэбным дапаможніку “Некаторыя пытанні вывучэння гісторыі, эканамічнай тэорыі і культуралогіі ў ВНУ”, а ў “Практыкуме па эканамічнай тэорыі” падаецца “Беларуска-рускі слоўнік эканамічных тэрмінаў” (192 тэрміны).

Такім чынам, можна вылучыць тры перыяды ў гісторыі беларускай эканамічнай тэрмінаграфіі. У першай палове XX ст. на падрыхтоўку беларускіх слоўнікаў эканамічнай тэрміналогіі ўплывалі экстралінгвістычныя (палітыка беларусізацыі, масавы выпуск падручнікаў па той ці іншай запатрабаванай на той час галіне ведаў) і інтралінгвістычныя (стварэнне тэрмінаў за кошт сродкаў беларускай мовы) фактары. У 1960-я гг. эканамічныя тэрміны ўжо ўвайшлі ў склад энцыклапедычнага даведніка, чаму паспрыяла распрацоўка паняццыйных значэнняў беларускіх эканамічных тэрмінаў. Экстралінгвістычнымі (рэалізацыя Закона аб мовах, міжнародная стандартызацыя) фактарамі абумоўлена з’яўленне беларускіх слоўнікаў эканамічнай тэрміналогіі ў канцы XX і на пачатку XXI ст. У XX ст. асноўнымі функцыямі эканамічных слоўнікаў былі “сістэматызацыя ведаў” па той або іншай галіне, а таксама “вывучэнне і нармалізацыя роднай

мовы”. На пачатку XXI ст. слоўнікі выконваюць ужо іншую функцыю – “вытлумачваюць запазычаныя словы”, “забяспечваюць міжмоўныя зносіны” [4].

На падставе агульнай класіфікацыі беларускіх слоўнікаў, створанай В. Шчэрбіным, была праведзена класіфікацыя беларускіх слоўнікаў эканамічнай тэрміналогіі. У тлумачальных слоўніках не толькі падаюцца тлумачэнні слоў, але і фіксуецца арфаграфічныя і граматычныя нормы. Перакладныя слоўнікі адыгрываюць значную ролю ў працэсе перакладу з адной мовы на другую. Навуковая значнасць слоўнікаў-даведнікаў заключаецца ў тым, што ў іх пададзены сістэматызаваныя звесткі пра тэрміны. Слоўнікі-дадаткі ствараюцца з навучальнай мэтай.

Такім чынам беларуская эканамічная тэрміналогія актыўна выкарыстоўваецца ва ўсіх сферах грамадскай дзейнасці, пра што сведчаць беларускія слоўнікі эканамічнай тэрміналогіі XX – XXI стст.

Спіс літаратуры

1. Акуленка, А. А. Руска-беларускі слоўнік эканамічных тэрмінаў / А. А. Акуленка, Г. Ф. Вештарт, Т. М. Трухан. – Мінск : Права і эканоміка, 2011. – 123 с.
2. **Беларуская навуковая тэрміналогія**. Вып. 17 : Слоўнік бугальтэрскае тэрміналогіі : (праект). – Менск : Інстытут беларускай культуры, АДДЗел гуманітарных навук, Інстытут навуковай мовы, 1928. – 71 с.
3. **Дубичинский, В. В.** Лексикография русского языка : учеб. пособие / В. В. Дубичинский. – М. : Наука : Флинта, 2009. – 432 с.
4. **Куліковіч, У. І.** Беларуская мова і яе ўласцівасці / У. І. Куліковіч. – Мінск : Бел. асац. “Конкурс”, 2008. – 160 с.
5. **Літвін, Н. У.** Беларуская эканамічная тэрміналогія і яе лексікаграфічная фіксацыя / Н. У. Літвін // Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium. – Гродно : ГрГУ, 2007. – С. 67 – 69.
6. **Словарь-справочник по современной экономике** : на пяти языках / М. В. Мишкевич [и др.]. – Минск : Выш. шк., 1996. – 364 с.
7. **Слоўнік катэгорый эканамічнай тэорыі** / С. Я. Янчанка, Т. І. Адамовіч, А. І. Ванькевіч [і інш.]. – Мінск, 1999. – 286 с.
8. **Слоўнік па эканоміцы** : праект для абмеркавання / Акадэмія навук Беларускай ССР, Галоўная рэдакцыя БелСЭ. – Мінск, 1967. – 88 с.
9. **Тлумачальны слоўнік гандлёвых тэрмінаў** / Р. П. Валевіч [і інш.]. – Мінск : Выш. шк., 1995. – 103 с.
10. **Шчэрбін, В.** Структура беларускай спецыяльнай лексікаграфіі / В. Шчэрбін // Лексикографічний бюлетень. 36. наук. праць. – Київ : Видавничий дім Д. Бураго, 2011. – Вып. 20. – С. 141 – 149.
11. **Шчэрбін, В. К.** Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі / В. К. Шчэрбін. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1996. – 141 с.

Вера ПРАКОНІНА,

аспірант кафедры сучаснай беларускай мовы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 18.06.2013 г.

3 ЛЕКСІКОНУ АЎСЮКОЎСКОЙ ГАВОРКІ

Сёння ў вёсцы Аўсюкова (Расонскі раён Віцебскай вобласці) стала жыве чалавек сем вельмі пажылых людзей. Прыкладны арэал гаворкі: вёскі Астраценкі, Аўсюкова, Бухава, Галубова, Гарбачэва, Грышына, Дудкі, Жары, Забор’е, Залабаіца, Залешчанка, Заўшча, Краснаполле, Крашуты, Лакці, Латышы, Мамолі, Навасельцы, Ніўё, Ножніцы, Папоўка (цяпер Азёрная), Перавоз, Рэпішча (не існуе), Старына, Тапары, Шарстова. Многія вёскі спусцелі, у большасці з іх жывуць толькі старыя людзі, якія і захоўваюць сваю гаворку, пэўныя рысы вымаўлення, інтанацыі і тым самым – нашу адметнасць у гэтым свеце.

Словы падаюцца ў напісанні, якое болей ці меней адпавядае мясцоваму вымаўленню. Адметныя рысы аўсюкоўскай гаворкі: мяккае *p* (*пріехаў, зварі*); поўныя прыметнікі і займеннікі (*бальшы́й, які́й*); поўныя дзеясловы ў 3-й асобе адз. л. (*ідзець, пяець*); усечаны творны склон мн. л. (*ты тут кулакам не махай*); 5) у некаторых пазіцыях пераход *o, a* → *y* (*ты ўжу еў?*).

Мой “Аўсюкоўскі лексікон” – спроба зберагчы хоць бы часцінку нашай Беларусі.

Абліца, аблічына – рыба, падобная да плоткі, такая ж серабрыстая, з чырвонымі плаўнікамі.

Аблунець, алунець – дзеяслоў ад слова *лунь*. Толькі лунь тут ужо не сімвал мудрасці, а цалкам наадварот. Азначае ‘адурнець, ачмурэць ад чаго-н.’: *Дык я і віжу, што сядзіш ты алунейшы*.

Абярнуць, абярнуцца – перакуліць, перакуліцца: *Кот абярнуў жбанок з малаком. Воз абярнуўся пад мяжу*.

Азіят – лаянка, праўда, не вельмі моцная і не надта абразлівая, хутчэй для выплеску пачуццяў: *Твой Колька такі́ азіят! Нікога ня слухаець*.

Апўхі – стабілізатары па-сучаснаму. Але толькі ў дзяўбанках-дубіцах. А дубіца хоць ужо амаль і човен, але бярно бярном, і круцілася гэтае бярно ў вадзе як хацела. Таму абапал чоўна прыбіваліся дзве шырокія дошкі па ўсёй даўжыні. І тады пустацелае бярно становілася сапраўды надзейным і ўстойлівым чоўнам. Гэтыя дошкі і называліся апўхамі.

Асець – памяшканне з курнай печкай для прасушкі збажыны перад абмалотам. Па сценах і пад дахам (столі не было) рабіліся шырокія паліцы з жэрдачак. На іх снапы прахватвала гарачым дымам, яны добра прасыхалі, і з сухіх снапоў вымалочвалася ўсё да апошняга зярнятка. Асець звычайна была побач з токам, а то і пад адным дахам.

Астрыўё – шэраг з 5-6 сасновых жардзін. На жардзінах ад камля да макушкі былі абсечаныя

сучкі даўжынёй 8 – 10 см. Гэты радок жардзін на вышыні прыкладна паўметра ад зямлі звязваўся папярочнымі гладкімі жардзінамі, каб не класці снапы на зямлю. Паміж стаячымі жардзінамі клалі кароткія снапы ячменю, пшаніцы, аўса ад нізу да верху на прасушку пасля жніва перад абмалотам. Сучкі пакідалі, каб снапы не клаліся надта шчыльна, а добра правяваліся ветрам. Потым яшчэ бывала, што і звозілі ў асець дасушваць. Даўгія жытнія снапы для прасушкі ставіліся на полі ў бабкі.

Баган – дрыгва, багна. Так называецца і расліна, якая расце на балоце па купінах маленькімі вечназялёнымі кусцікамі (ад яе баліць галава); іншыя беларускія назвы – *багун, багуннік, багольнік*. Баганам называлася ў нас і маленькая балацінка, дзе расло шмат багану.

Баркан – від агароджы (літаратурнае *паркан*). На пажадана роўнай адлегласці ставіліся шулы, слупы з пазамі. У пазы ўстаўлялі бяргвенне, і атрымліваўся моцны плот. Вышыня рэгулявалася лёгка: можна дадаць бярвяно, можна зняць. Для праезду з пазоў вымалася ўсё бяргвенне. Такую раскошу маглі дазволіць сабе толькі жыхары лясістай мясцовасці, якой і ёсць Расоншчына. Але барканаў у нас было мала. Звычайна барканамі агароджвалі вялікія пашы, дзе пасвіліся без пастухоў каровы ці коні. Ля сваіх агародаў ставілі звычайныя ізгароды, а ля двароў пераважаў касатын.

Брацетка – памянш. ад *брат*. Часам ужываецца іранічна. “*Ты, брацетка мой, хлябай ды нічога не бай!*” – і *трэсь мне ў лоб сваёй драўлянай лыжкай* (выхавальны эпізод з маім дзядулем).

Васва – аса: *Во прычапўся, як васва!*

Вомут – так на мяне лаяўся мой дзядуля. Так сярдзіга казалі мужыкі. Пэўна, ад рускага *омут*: *Сядзі ціха, вомут!*

Верясельнік – ядловец. Назва дакладная, бо спалучаюцца ў адной расліне і хваёвы ельнік, і высакарослы, чырванаствольны верас.

Выгальіць – вылупіць вочы: *Ён выгальіць сваі бельмы і маўчыць. Нічога атвячаць ня хочаць*.

Гамолак – кавалак: *Ты ж такі́ гамолак і не адкусіш!*

Гамэрня – шумная купка людзей, дзяцей; пусты шум на зборні: *А які́ ета сход! Сабралася гамэрня, накрічалі і разыйшліся*.

Ганаболі – балотныя ягады; яшчэ іх называюць *дурніцы, п’яніцы, буякі, лахачы*.

Гвиль – гузак, успухласць: *Ну і дзе ты такі́ гвиль заробіў?*

Гльж – камяк зямлі, не абавязкова змерзлай: *А ён яму гльжом пряма ў вока пунаў*.

Гмызіць – слова толькі моладзевае, было ва ўжытку кароткі час. Азначала ‘вычварацца, бегаць за дзеўкамі’ і яшчэ шмат чаго такога. Вельмі шматзначнае было слова. Але потым хутка і забылася.

Гўлка – гучна: *Не гаварі так гулка, дзяцей разбудзіш. Плач гульчэй, якраз воўк і ўчуіць.*

Гулы – рэха. Толькі гулы, ніякага рэха ў нас не ведалі: *Пуста стала ў хаце, аж гулы паішлі.*

Даказіць – данесці, расказаць начальству пра ўчынкі падначаленых, напісаць у карныя органы: *На Хведара даказалі, ну і пасадзілі яго.*

Дакашчык – даносчык: *І аткуль дзірэктар узнаў пра пупярэсы? Хто ж тут дакашчык?*

Доб, дабра – вызначэнне стану здароўя і дабрабыту.

– Ну, як там Анька?

– Анька дабра. Ні хвареіць, ні кашляіць, раздалася троху і робіць, як конь.

– А Иван?

– Иван тожа доб. Што яму станецца...

Драніцы, дранічына – гонт. Драніцы дралі і шчапалі з сухога сасновага бярэвення дорам. Дор – плоскае лязо даўжынёй прыкладна 30 – 40 см, насаджанае на ручку як сякера.

Дубіца – выдзяўбаны з тоўстага ствала (звычайна дубовага) човен. Быў нашмат болей надзейны, чым човен з дошак. Дрэва дзяўблі, потым прасмольвалі і прыбівалі апухі. Такі човен не цёк і не куляўся, але ад вёсел ішоў даволі цяжка.

Жэмаць – так звалі малых дзяцей, амаль заўсёды з эпітэтам *пузаты*. Верагодна, паходзіць ад слова *жамоіты*: *Чаго сядзіць, жэмаць пузатая! Марш спаць!*

Заваложыць – заправіць страву маслам ці смятанай: *Што ты там нішчымною кашу ясі! Вазьмі во масла і завалож!*

Загубак – акраец: *Яшка, бягі да Мітрушчыхі ды напрасі пазычыць хлеба. А то прідзець дядуля з лесу, а ў нас толькі адзін сухі загубак астаўся.*

Замуздаць – зацугляць; аднакаранёвае з агульнаславянскім *узда* ‘аброць’.

Звадзіцца – бурчаць, ныць, выказваць незадавальненне: *Табе далі пячэніну? Ну і чаго ты там зводзісся?*

Зіркадла – люстэрка.

Ізгарода – плот. Было некалькі відаў: ізгарода звычайная, калі паміж двума каламі на лазовую перавязку клалі жардзіны. Адзін пралёт, даўжынёй на жардзіну, называўся *прясла*. Былі яшчэ *баркан*, *касатын* і плот са штакетніку.

Імкануць – хутка сарвацца з месца, прабегчы, прамільгнуць, аднакаранёвае слова *імклівы*: *Хацеў яго паймаць, а ён як імкануў – быў ды і нет!*

Іспоткі – так звалі толькі вязаныя рукавіцы, не пальчаткі і не шытыя рукавіцы, нават салдацкія з трыма пальцамі не называлі іспоткамі.

Каліка – так называлі брочку.

Карянка – плеченая з кары (ніколі з лучыны!) кашолка або сумка без вечак.

Касатын – плечены плот. Праз тры гарызантальныя жардзіны прагіналі вертыкальна звычайна лазовы ці алешнікавыя сцёблы. Сплятаць касатын трэба было са свежых сцёблаў. Потым, калі плот па розных прычынах радзеў, яго замянялі, а сухія касатыніны пускалі на дроўцы.

Кісліца – шчаўе, страва з кісліцы.

Красліца – рыба, падобная да плоткі, серабрыстая, з чырвонымі плаўнікамі (можа, краснапёрка).

Куряч – той, хто курыць табаку: *А ну, усе на вуліцу! Сабраліся тут, курячы, дыхаць нечым!*

Лайно – старая вопратка: *Там... лайно ўсякае, жакеткі, штаны старыя. Надзень якую лайніну і схадзі пад кароў, а то апяць наша ў шкоду ўлезіць.*

Ласкатаць – балбатаць, пляткарыць: *Ён жа ласкоцаць сам ні знаіць што.*

Ляхаць – лазіць па закутках, шукаць што-н.: *А той кот такі памаўзлівый, так і лахаіць усюды.*

Лехі – градкі. Участак ускопвалі і рабілі *лехі*, куды садзілі капусту, буракі, цыбулю, перасаджвалі расаду памідораў. Не абыходзілася і без агуркоў ды іншай гародніны.

Макачка – страва. У міску налівалі смятану і церушылі туды тварог. А тады бралі бліны ці аладкі, а то і проста лустачкі хлеба ды макалі туды.

Малец – хлопец. Прычым не малое дзіця і не паўшабэлак 12 – 14 гадоў, а сталы хлопец. Можа, нават хлопец, які “адслужыў армію”: *Малец не раздурёны, усё ўмеіць дзелаць.*

Момніць – прагна набіваць рот ежай: *А яна так момніць, што сябе ня помніць.*

Мучаніцы – ягады, падобныя да брусніц; унутры белы парашок, як мука; збіралі на лекі.

Мятлік – матылёк; легкадумны чалавек, які “толькі лётаіць з месца на месца, а нідзе ні прісядзець толкам і нічога ня ўмеіць”.

Надаражацца – насміхацца, знарок чапляцца, упарціцца ў адказ на загад: *Ідзі атсюль, не чага тут надаражацца.*

Нажацца, нажымацца – натужыцца, высіліцца: *Ты што тут адзін нажымаісся? Так жа і надарвацца можаш.*

Наніц – навыварат: *Не, ты глянь на яго! Так ужу бег, штоў рубаху наніц надзеў.*

Пакатё – кола: *У калёсах пакато адвалілася.*

Патапёц – грузіла для вуды.

Паўшабэлак – падлетак, хлопчык ва ўзросце 12 – 14 гадоў.

Поўцагэлак – палова кірпічыны; цэлая цагліна звалася кірпічыной, але клалі кірпічы на цагельні.

Размазня – каша з нацёртай, як на дранікі, бульбы (звычайна рабілі з салам); слабы нерашучы чалавек.

Росцяжні – грузавыя калёсы і сані для перавозкі доўгага бярвення. Заднія колы адцягваліся па цэнтральнай жардзіне, прадзетай у перасоўную рамку з коламі, і атрымліваліся росцяжні.

Русіць – гаварыць па-руску. Звычайна пасля арміі малыцы трохі русілі, а потым зноў пераходзілі на сваю гаворку. Гэта была сумесь вясковай гаворкі з рускімі словамі, вымаўленне – адпаведнае. Пра іх казалі: *Во, троху ў арміі пацёрся, дык зарусіў. Ну парусіць, парусіць дыі нармальна загаворіць*. Або з насмешкай: *А русіць, а русіць, спасу нет*.

Сеўрыць – вяліць на сонцы і вясеннім ветрыку. Кумпякі падвешвалі пад страхой на сонцы, і так яны віселі колькі дзён. Увосень і ўвесну *сеўралі* вусны. Яны грубелі і трэскаліся да крыві. Ды і ўвесь твар рабіўся шурпатым ад доўгай працы на сонцы і вясеннім, яшчэ не ласкавым, ветры. *Пасеўраныя* вусны і твары мазалі вяршкамі ці вазелінам – адзінай даступнай тады касметыкай.

Я адзін час узяўся лазіць у шкоду: узлязаў пад страху і ножычкам адразаў кавалачкі ад яшчэ не *сеўранага* кумпяка. Праз нейкі час патраву дзядуля выявіў і, назваўшы мяне злодзеям, прымяніў найвышэйшую меру педагогічнага ўздзеяння. Падзейнічала. Дагэтуль не магу нічога ўзяць без дазволу.

Скалоцвіны – пасля таго як скалоцяць масла, застаюцца скалоцвіны. У скалоцвінах плавалі драбнюткія кавалачкі масла, і гэта надавала кіслай белае вадкасці адмысловы смак.

Стрёлка – нават і не ведаю іншага слова. Але заўсёды, дзе б я ні быў, называў “стрэкозу” стрэлкай.

Суды – два вядры: *Такіі маленькіі, а ўжу цэлыя суды вады нясець*.

Сурмаліны – ажыны: *Лазілі там па сурмалініку, мала таго, што ўвесь абкалоўся, дык і рубаху папаласавалі, ійдал!*

Сьцягá – сцяжынка: *А ты ня ідзі па дарогі, а звярні на сцягу і скарей прідзеі.*

Сялянка – яешня.

Тарантá – балбатун, але балбатун адмысловы тым, што балбоча з незвычайнай хуткасцю. Ужывалася ў дачыненні як да мужчын, так і да жанчын. Праўда, часцей да жанчын: *Ці ў етай таранты што паймеі! Аж захліпаецца, а ўсё балбочаць*.

Таранціць – балбатаць, гаварыць з незвычайнай хуткасцю: *Во таранціць дык таранціць, як з пулямёта строчыць!*

Турóк – маленькая жывёлка. Звычайна па пожнях лезлі на белы свет увечары малыя істыты і пачыналі: “Тур-р-р-тур-р-р!” мякка так, не рэзка; у К. Крапівы – *мядзведка*, у М. Байкова і С. Некрашэвіча – *мядзведзік*.

Уступіць, уступіцца – затупіцца, зрабіцца тупым: *Нада касу пабіць, уступілася за дзень, вун колькі скасіў. У нас не казалі касу кляпаць, а менавіта біць: Цішай ты тут махай, пападзеш па камню і сразу тапор уступіш!*

Халадзёнка – халодная вада. Але так называлася толькі вада для хатняй гаспадаркі. Вада, нават самая халодная, у возеры, ці ў ручаіне так не называлася. Халадзёнкай яна станавілася толькі ў вядры ці ў бочцы: *Чаго вот перхаеш? Не нада было халадзёнку піць*.

Халтамá – мітуслівы чалавек, які часта ўсё блытае ці забываецца: *Нічога не забудзься, не спяшы, ня будзь халтамай!*

Халтаміць – мітусіцца, рабіць усё абы-як, блытаць, але забыцца на галоўнае: *Ты ж не халтамі, сядзь, падумай, і ўсё ты напішаіш, як нада быць*.

Цюкаць – нацкоўваць сабаку: *Не нада на людзей сабаку цюкаць*.

Цюпіць – крышыць хлеб рукамі ў малако, у поліўку, у суп; толькі ў гэтым значэнні: *А ты цюпі сабе хлебца ў чашку, каб смачней было*.

Цюпка – страва з нацюпленым хлебам. Праўда, звычайна цюпкай звалі толькі малако з нацюпленым хлебам: *Ну не рыві, я табе січас цюпачкі здзелаю*.

Чацвярiк – мерная дзежка. Памятаю, што дзядуля з суседзямі мералі жыта ды іншае збожжа чацверыком.

Чмут – практычна сінонім *халтамы*: *Гэты чмут будзіць толькі галаву табе тлуміць*.

Чмуціць – рабіць, гаварыць абы-што.

Шлык – скарочаная форма ад *шлыкнучь*: *Чуць не паймаў мышыну, дык яна толькі шлык пад мост, і ўсё, уцякла, нячыстая!*

Шлыкнучь – шмыганучь: *Я б яго і паймаў, дык ён жа шлыкнучь у дзірку і ўцёк*.

Штырнуць – штурханучь: *А ён мяне як штырнуў прыкладам, я й паляцела ў канаву*. Так расказвала бабуля пра тое, як яна хацела забраць ад дачкі трохгадовую ўнучку з калоны, якую эсаўцы вялі за вёску расстрэльваць. Ёй яшчэ шанцавала, а суседку, якая ўпрошвала адпусціць дачку, запхнулі ў калону і расстралялі разам з дачкой.

Шумá – смецце: *Ай колькі шумы ў хаце! Што, цяжка падмясі?*

Шчамель – чмель: *Ня бойся, шчамялі ня больна кусаюцца. Ета табе не васва*.

Шчыт – дабудова да печы. Як натопіш шчыт, дык усю ноч цёпла ў хаце. І школьныя пакоі ў нас ацяпляліся шчытамі. Маглі быць з плітамі для гатавання ежы, а маглі і без.

Юдаш – вясковая лаянка. Паходзіць ад імя евангельскага Юды, здрадніка і хрыстапрадаўцы. Так мне тлумачыла бабуля: *А юдаш ты таму, што яшчэ не дарос да Юды! І не спяшы*.

Ясныі – бліскучы: *Заходзіць тут еткіі асэсар, боты ясныя, блішчаць на ўсю хату, і давай яму пра ўрагоў народа расказвай*.

Якуб ЛАПАТКА.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

3 вопыту работы

ЗВАРОТАК. СПАСАБЫ ВЫРАЖЭННЯ ЗВАРОТКА

УРОК БЕЛАРУСКОЙ МОВЫ (VIII КЛАС)

Мэта: актуалізаваць веды пра зваротак у 5-м класе, засяродзіць увагу вучняў на тым, што будова і значэнне звароткаў адрозніваюцца ў залежнасці ад формы і стылю маўлення; выпрацоўваць уменні вызначаць сказы са звароткамі, характарызаваць звароткі паводле спосабу выражэння, структуры (развітыя ці неразвітыя), ужывання (адзіночныя ці аднародныя); правільна інтанаваць і ставіць знакі прыпынку.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

II. Паўтарэнне вывучанага.

• Уступнае слова настаўніка.

З сінтаксічнай катэгорыі зваротка вучні знаёмы з 5-га класа, ведаюць азначэнне, умеюць аналізаваць і выкарыстоўваць у маўленні сказы са звароткамі.

Заданне. Даць азначэнне зваротка. Выразна прачытаць сказы, назваць звароткі, вызначыць іх функцыю.

1. Зіма. Зіма. Ідзі хутчэй, сцялі снягі на палі, на дарогі, на нашу вуліцу! Сып, мяцеліца, круці гурбы! Ідзі, зіма-матуля!

2. Песні, уздымайцеся сокалам, гордымі крыллямі слоў!

3. Цвіці ж, каласуйся, мой край!

4. Спяшайся, вясна, і маўчанне зімы вятрамі, дажджамі грывучымі змый.

5. Зямля Радзімы! У сэрцы боль салодкі хто не адчуў, сустрэўшыся з табой?!

6. Ну брат, цудоўнае жыццё ў нас настала.

7. Нізка голаў схіляю, юначка, перад вечным глаголам тваім.

• Паведамленне мэты ўрока.

III. Тлумачэнне новага матэрыялу.

• Работа з падручнікам.

Самастойнае чытанне правіла. Прыём “Інсерт” (маркіроўка з выкарыстаннем знакаў: “v” – вядомае, “+” – новае, “-” – думаў інакш, “?” – не зразумеў).

Асэнсаванне прачытанага.

• Прыём “Даноўні сказ”.

1. Мне было вядома, і я прачытаў...

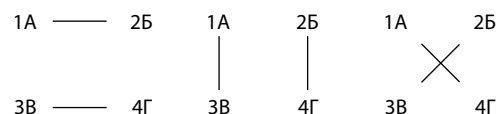
2. Я даведаўся, што...

3. Я зразумеў, што...

4. Мне незразумела...

Клас дзеліцца на групы па 4 чалавекі (у залежнасці ад узроўню ведаў). Пажадана, каб гэта былі два “моцныя” вучні і два “слабейшыя”.

Кожны з вучняў атрымлівае заданне і ўмоўнае абазначэнне А, Б, В, Г, выконвае яго, аналізуе разам з суседам па парце, а затым з іншымі вучнямі.

Заданне для групы 1А.

Выпісаць спачатку сказы, у якіх вылучаныя словы – звароткі, а потым сказы, у якіх яны выконваюць ролю дзейніка. Абгрунтаваць сваё меркаванне.

1. Імчыцца празрыстая *Нерыс*, шукаючы новых дарог.

2. Паляціце, *сокалы*, у млын, што за асокай, над вадой шырокаю, над вярбой високаю.

3. Як ні лютавала *зіма*, а вясны не магла адолець.

4. Ніколі, *браткі*, не забуду, што чалавек я, хоць мужык.

Заданне для групы 2Б.

Знайсі звароткі. Вызначыць іх ролю ў сказе. Выпісаць спачатку сказы з адзіночнымі звароткамі, а потым – з развітымі.

1. Дружа мой, ці чуеш, як пяюць палі песню маладую аб жывой зямлі?

2. Арлы маладыя, юначая кроў, і радасць вы наша, і наша любоў.

3. І вось я прыйшоў да цябе развітацца, мой кут незабыўны, мой горад прыветны.

4. Справа зроблена. Атрымлівай, Радзіма, першамайскі падарунак ад сваіх сыноў, хлопцаў з Малінаўкі.

Заданне для групы 3В.

Знайсі дзейнікі. Перабудаваць сказы так, каб дзейнікі сталі звароткамі.

1. Аббяжыць Толік раненька сваю мясціну і назбірае поўны кошык грыбоў, маладзенькіх, крамяных.

2. Няхай заўсёды свеціць сонца над роднаю зямлёю.

3. Ліпы шумелі пчаліным роём.

Заданне для групы 4Г.

Знайсці звароткі. Перабудоваць сказы так, каб звароткі сталі дзейнікамі.

1. А ты, Янка, не зважай на кажух падраны.

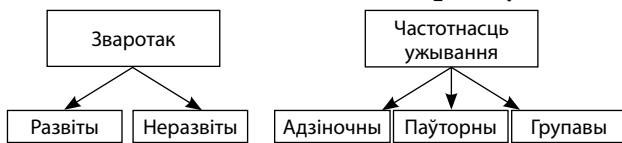
2. Будзем сеяць, беларусы, на ўсход сонца спелым зернем.

3. Судзі мне, доля, мужнаму памерці і праспяваць перад вачыма смерці апошняй песню хвалу жыццю.

Вучні працуюць самастойна, пры неабходнасці звяртаюцца па дапамогу ў групах. Потым заданні правяраюць перад класам, аналізуюць, тлумачаць знакі прыпынку.

• Фізікультхвілінка.

IV. Замацаванне новага матэрыялу.

Дзецца заданне, якое патрабуе пашырэння структуры зваротка шляхам далучэння да яго паяснальных слоў. Звяртаецца ўвага на ўжыванне звароткаў (найбольш у пыталых і аднаасстайных пабуджалых сказах, а таксама ў складзе двухасстайных апавядальных).

Вучні групы 3В і 4Г (моцныя вучні) выконваюць асобнае заданне, а групы 1А і 2Б (слабейшыя) – практыкаванне 275 (па 3 сказы) у падручніку.

Заданне для групы 3В і 4Г.

1. Развіць звароткі.

1) Слаўся ж, восень, багатым ураджаем!

2) Моладзь, рыхтуйся стаць на змену бацькам.

3) Узнімайся, сонца, над палямі, лясамі, азёрамі, асвятляй родныя далі залатымі ўзорамі.

4) О, Нарач! Песня майго сэрца, краса палёў, краса нізін!

5) Красуйся, Нёман, каласамі ніў, што веснавымі ранкамі паіў.

Настаўнік правярае выкананне заданняў.

Вучні ў групах атрымліваюць заданне, якое падзелена на часткі, вызначаюць, якой часцінай мовы выражаны зваротак. Абмяркоўваюць выкананне сваёй часткі, потым сумесна складаюць кластар.

2. Вызначыць, якой часцінай мовы з'яўляецца зваротак, і запоўніце кластар.

1) Што ж рабіць нам, яснавокія?

2) Пастарайся, сынку, управіцца з работай да цямна.

3) У асмужанай красе твой бачу, восень, воблік.

4) Партрэт збіраешся, мой дружа, напісаць?

5) Ну, грай жа нам, каханы.

6) Гэй, ты! Ідзі да нас.

7) Чаму маўчыш, пяты?

8) Вітаю цябе, дваццаць першае стагоддзе!

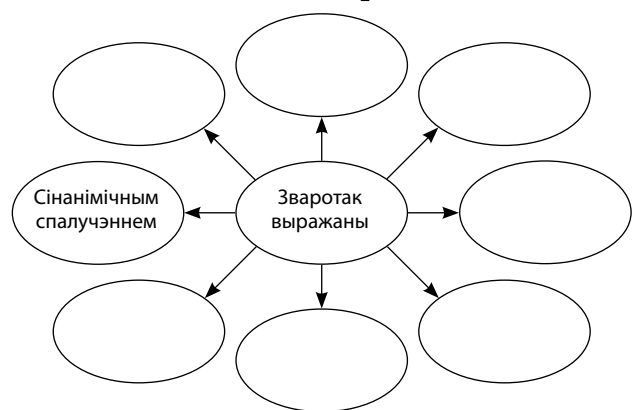
9) Эх ты, шыр-прастор далёкі!..

10) Добрай ночы, зара-зараніца.

11) Ах, дарогі вы, дарогі, шыр-раздолле, нам нямала вас праехаць давялося.

12) Эй, у хаце! Айда на двор.

Кластар

Настаўнік. Зваротак мае самае непасрэднае дачыненне да моўнага этыкету. Праз зваротак можна выказаць і перадаць суб'ектыўныя адносіны да пэўных асоб ці прадметаў: павагу, радасць, замілаванне, папрок, гнеў, пачуццё гонару і інш. Гэта дасягаецца падборам ацэначнай лексікі, а таксама спецыфічных сінтаксічных канструкцый. Звароткі шырока ўжываюцца ў перапісцы, у публічных выступленнях.

(Звяртаецца ўвага на тэарэтычныя звесткі, змешчаныя ў падручніку на с. 188, 192 – 193.)

“Прывітанне, добры дзень, вітаю вас...” – так ветлівы чалавек звычайна пачынае размову з незнаёмымі людзьмі. Вельмі прыемна, калі чалавек скажа словы прывітання на мове суразмоўцы.

Заданне для вучняў групы 1А і 2Б.

Практыкаванне 280 (па 3 сказы).

Заданне для вучняў групы 3В і 4Г.

Скласці сказы, выкарыстоўваючы словы маўленчага этыкету.

V. Падагульненне вывучанага.

1. Тэарэтычныя звесткі.

2. Выкананне тэставых заданняў.

Вучні групы 1А і 2Б выконваюць тэсты (“Беларуская мова і літаратура”, 2003, № 1, с. 97).

Вучні групы 3В і 4Г – тэсты “Зваротак” (варыянт 1 і варыянт 2; гл. дадатак).

(Калі вучні не справіліся з аб'ёмам задання, то тэсты можна прапанаваць у якасці дамашняга задання).

VI. Дамашняе заданне.

VII. Рэфлексія.

• Прыём “Гэта мне спатрэбіцца...”.

Ці спатрэбіцца табе атрыманыя на ўроку веды і ўменні ў жыцці? Калі так, то ў якіх сітуацыях?

ДАДАТАК
Тэст “Зваротак”
Варыянт 1

A1. Адзначце правільныя сцверджанні.

- 1) Зваротак – словы, з якімі звяртаюцца да каго-небудзь.
- 2) Зваротак – слова або спалучэнне слоў, якое называе таго, да каго звяртаюцца.
- 3) Зваротак не звязваецца з іншымі словамі злучальнай і падпарадкавальнай сувяззю.
- 4) Зваротак выражаецца часцей за ўсё назоўнікам.
- 5) Звароткі з’яўляюцца членамі сказа.

A2. Адзначце сказ, у якім вылучанае слова з’яўляецца дзейнікам. Знакі прыпынку пры зваротку не пастаўлены.

- 1) Я *брат* адразу адгадаў, што музыкам ты радзіўся.
- 2) *Кут мой родны кут прыгожы* да цябе я зноў прыйшоў.
- 3) А *брат* маўчыць, нічога не гаворыць.
- 4) Дай мне *ранак* свае песні, перазвоны раўчковы, калі я іду дарогай праз палі, лугі, дубровы.
- 5) *Міхал* ідзі ў свае абходы.

A3. Адзначце сказ з развітым звароткам. Звароткі коскамі не вылучаны.

- 1) Пралятайце гады залатымі агнямі!
- 2) Цябе Радзіма буду апяваць, пакуль аж не ўдыхну я ў раз астатні.
- 3) Хай будзе так, як хочаш ты таго маёй душы павучая вяснянка.
- 4) Было спрадвеку слова ты крыніцай цуда-дзейнай сілы...
- 5) Нізка голаў схіляю юначы перад вечным глаголам тваім.

A4. Адзначце сказы, у якіх зваротак трэба вылучыць дзвюма коскамі.

- 1) Давайце дарагія сябры пагутарым пра шчасце.
- 2) Спі мой хлопчык спі мой слаўны спі мой залаты.
- 3) Добры дзень вам лясы і гоні.
- 4) Родны край у шчасці расцвітай.
- 5) Над ракою быстрай не шумі чарот.

A5. Знайдзіце пунктуацыйныя памылкі ў сказах.

- 1) Магутнае слова, ты, роднае слова! Са мной ты на яве і ў сне.
- 2) Наш сняжкові край, у шчасці расцвітай.
- 3) Ой, ты, маё сонца, як жа свеціш ясна!
- 4) “Міхал! Міхале! О Міхале!” – пачуўся голас як бы здаля...
- 5) О Радзіма, табою напоўнена сэрца да краю.

Варыянт 2

A1. Адзначце правільныя сцверджанні.

- 1) Звароткам называецца слова (ці спалучэнне слоў), якое служыць для абазначэння асобы

ці прадмета, да якога звяртаецца той, хто гаворыць.

2) Звароткамі не могуць быць назвы неадшаўлёных прадметаў.

3) Зваротак можа мець форму клічнага склону.

4) Зваротак у сказе звязваецца з іншымі словамі злучальнай сувяззю.

5) Часціца *о* ад зваротка коскай не аддзяляецца.

A2. Адзначце сказ, у якім падкрэсленае слова з’яўляецца дзейнікам. Звароткі знакамі прыпынку не вылучаны.

1) Сілен княжа караць, галаву сілен зняць, – не скуеш толькі дум ланцугамі.

2) Ну чалавеча збірай манаткі і ў Парэчча за добры час перабірайся.

3) А ў тым полі пры таполях ды цякла крынічанька. Ой, цякла крынічанька.

4) Не гневайся даражэнькі на старога.

5) Лугам сцяжынка бяжыць за дубы. Пойдзем Ірынка у лес па грыбы.

A3. Адзначце сказы з развітым звароткамі. Знакі прыпынку пры зваротку не пастаўлены.

1) У шчаслівы час мой сыне нарадзіўся ты.

2) Журботная маці заморскай зямлі сачы гэтай мірнай часінай, каб буры ад дому не адмялі навекі апошняга сына.

3) Вітанне ж вам аблокі!

4) Моцна кахаў я цябе дарагая, але расстацца нам час.

5) Дзень добры вёска родная мая! Даўно-даўно цябе не бачыў я.

A4. Адзначце сказы, у якіх зваротак трэба вылучыць дзвюма коскамі.

1) А ты жыві каханы мой жыві.

2) “Спі мая маленькая зорачка мая ясная”, – загушкала Саша малую.

3) Эх дзяўчаткі-чараўнічкі лепш на вас не пазіраць.

4) Жыватворнай працы многа ў цябе вясна-сяброўка.

5) О шчырасць матчына! Яна нас асвятляе і гартуе.

A5. Знайдзіце пунктуацыйныя памылкі ў сказах.

1) Спі сыночак, спі саколiк ды расці!

2) О, рэкі, рэкі Беларусі сярод лугоў, сярод лясоў! Калі я гімн саткаць збяруся з блакітных вашых паясоў?

3) Ах, валошка, валошка, сястрыца рамонка зноў вы побач на ўцеху душы зацвілі.

4) Вось яны, родныя палі!

5) Непакой за цябе, зямля мая, мой хлеб надзённы.

Зінаіда ШЫБАЙЛА,
настаўнік беларускай мовы і літаратуры
вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі
Грэскай сярэдняй школы.

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПАМІЖ ЧАСТКАМІ Ў БЯЗЗЛУЧНІКАВЫХ СКЛАДАНЫХ СКАЗАХ. ПРАЦЯЖНІК

УРОК БЕЛАРУСКОЙ МОВЫ (ІХ КЛАС)

Мэты: стварыць умовы для ўдасканалення ўменняў знаходзіць у тэкстах бяззлучнікавыя сказы з рознымі сэнсава-граматычнымі адносінамі паміж часткамі, перабудоўваць іх у складаназлучаныя і складаназалежныя, вызначаць будову такіх сказаў; замацаваць правіла пастаноўкі працяжніка паміж часткамі бяззлучнікавага сказа; садзейнічаць развіццю навыкаў пунктуацыйнага афармлення бяззлучнікавых складаных сказаў; выхаванню культуры мовы і маўлення.

Эпіграф:

Дзесяць запаведзяў

Мову родную беражы.
Мовай роднай даражы.
Мову родную шануй.
Мовай роднаю не гандлюй.
Мову родную любі.
Мову ў сэрцы не губі.
Мовы роднай не кідай.
Мову дзецям перадай.
Мовы не аддай на здзек.
Толькі з ёю жыцьмеш век.

В. Швед.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

• Зварот да эпіграфа.

Настаўнік. Чаму, на вашу думку, эпіграфам сённяшняга ўрока стаў верш “Дзесяць запаведзяў”? Да каго звяртаецца аўтар у гэтых радках? Як вы лічыце, якой праблеме будзе прысвечаны наш урок і чаму? (Адказы вучняў.)

• Паведамленне тэмы ўрока, пастаноўка задач.

На дошцы запісваецца:

Неабходна

ведаць: якія знакі прыпынку ставяцца ў бяззлучнікавых складаных сказах;

умець: знаходзіць бяззлучнікавыя складаныя сказы ў тэкстах; вызначаць іх будову, сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі; ставіць знакі прыпынку і аргументаваць іх пастаноўку.

II. Актуалізацыя апорных ведаў.

Заданне 1. З дапамогай прапанаваных сказаў ўзнавіце правіла пастаноўкі працяжніка ў бяззлучнікавых складаных сказах.

1. Адчыніш ціха фортку – павее халадок. (Першая частка абазначае час таго, што адбываецца ў другой частцы.)

2. Умеў памыліцца – умей і паправіцца. (Першая частка абазначае ўмову таго, пра што гаворыцца ў другой.)

3. Ён паслухаў – ціха ўсюды. (Другая частка абазначае нечаканы вынік.)

4. Дожджык мочыць – сонца сушыць. (Змест частак супастаўляецца.)

5. Двор без мамы – народ без мовы. (Змест частак параўноўваецца.)

6. Ціха булькатала вада ў канаве, сыпалася лісце, чырыкалі недзе вераб’і – усё гэта было такім звыклым, добрым, прыгожым. (Апошняя частка абагульняе змест папярэдніх.)

• Інтэлектуальная размінка.

Якія знакі прыпынку ставяцца паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа, калі

• часткі ўказваюць на хуткую змену падзей?

• часткі адлюстроўваюць пералічэнне падзей і з’яў, якія адбываюцца адначасова ці паслядоўна?

• другая частка паведамляе пра нечаканы вынік?

• апошняя частка абагульняе змест папярэдніх?

• першая частка абагульняе змест наступных?

• другая частка ўказвае на прычыну таго, пра што гаворыцца ў першай?

• змест частак супрацьпастаўляецца ці супастаўляецца?

• часткі нагадваюць адносна самастойныя ўскладненыя простыя сказы і маюць свае знакі прыпынку?

• другая частка заключае ў сабе мастацкае параўнанне?

• другая частка выражае прамое пытанне?

Які аспект пастаноўкі знакаў прыпынку апушчаны?

(Калі першая частка абазначае час ці ўмову таго, пра што гаворыцца ў другой; калі другая частка паясняе, дапаўняе, удакладняе сэнс першай.)

III. Абагульненне.

Заданне 2. Вызначце будову бяззлучнікавых сказаў, падкрэсліце граматычныя асновы, пастаўце і растлумачце знакі прыпынку паміж часткамі. Перабудуйце бяззлучнікавыя сказы ў складаназлучаныя або складаназалежныя.

1. Сваё сябрам адкрыеш сэрца ... душу сяброў пазнаеш лепш.

2. Хлеб у возе ... няма бяды ў дарозе.

3. Пушынка да пушынкі ... нам пярынка.

4. Прыйдзе раніца ... будзем раіцца.

5. Лета збірае ... зіма паядае.

• **Фікультхвілінка.**

Заданне 3. На картках запісаны бяззлучнікавыя складаныя сказы. Першай групе выбраць два сказы, дзе паміж сэнсава-граматычнымі часткамі неабходна паставіць коску; другой групе – сказы, дзе паміж сэнсава-граматычнымі часткамі неабходна паставіць працяжнік; трэцяй групе – сказы, дзе паміж сэнсава-граматычнымі часткамі неабходна паставіць двукроп'е; чацвёртай групе – сказы, дзе паміж сэнсава-граматычнымі часткамі неабходна паставіць кропку з коскай.

1. Я не мог нічога бачыць ... лёгкі туман укрываў раўніну.

2. Дажджы пройдуць ... грыбы вазамі вазі.

3. Спынішся ... плыню адгоніць назад.

4. Агледзеўшыся, ляснік зразумеў ... мінулай ноччу ў авёс наведваўся мядзведзь.

5. Клёны росамі ззяюць ... птушкі сонна гукаюць.

6. Сям-там чуўся пах завялых траў ... стракаталі конікі.

7. Адспявала лета песні, усе сабрала каласы ... пад сасонкамі, на ўзлессі, расцвітаюць верасы.

8. Расцвітала вясна, красавалі лясы ў вянках зеляніны купчастай ... на прасторах вясны пад шатрамі красы гадавалася доля і шчасце.

IV. Замацаванне.

• **Выпрацоўка практычных навыкаў.**

Заданне 4.

Святло бусліных крылаў

Бусліная радасць маленства... Як радас... на было прачнуцца ў той ці іншы в...сnavы дз...нёк і ўбачыць __ буслы прыляцелі! Праходзіў дзень-другі агульнага дзіцячага ўзрушэ...я __ усё зноў станавілася прывычным. І жы...ё зноў уваходзіла ў звычайнае рэчышча __ мы бавілі час у сваіх дзіцячых гул...нях, а буслы жылі ўлас...нымі птушы...ымі турботамаі. Але гэта толькі здавалася так, што мы, сваволячы, (не)заўважалі сваіх крылатых суседзяў. Бо варта было (ў)восень апусцець буслянцы, як у той жа дзень мы а...чувалі __ нечага (не)хапае на нашай вуліцы. І разумелі __ (не)хапае буслоў, іх клёкат..., свят-

ла іх крылаў. І было адчува...е, што менавіта без гэтага святла раптоўна пачарнела з...мля, больш цёмна стала навокал.

Заданні да тэксту:

1. Вызначце стыль тэксту, аргументуйце сваю думку.

2. Прыдумайце свае варыянты загаловка.

3. Што для вас з'яўляецца сімвалам вашага краю?

4. Раскрыце дужкі, устаўце прапушчаныя літары, растлумачце іх правапіс.

5. Вызначце від складаных сказаў, пастаўце знакі прыпынку і растлумачце іх, пабудуйце схемы складаных бяззлучнікавых сказаў.

Заданне 5. Складзіце бяззлучнікавыя сказы з рознымі сэнсава-граматычнымі адносінамі паміж часткамі па наступных схемах, якія тэматычна пераклікаліся б з эпіграфам да ўрока.

[...], [...].

[...]; [...].

[...] – [...].

[...]: [...].

Вучні зачитваюць складзеныя сказы, тлумачаць пастаноўку знакаў прыпынку.

• **Зварот да эпіграфа ўрока.**

Як мы павінны ставіцца да роднай мовы?

V. Рэфлексія і выстаўленне адзнак за ўрок.

• Што было складаным для вас на ўроку?

• Што выконвалася лёгка?

• Што было цікавае і незвычайнае?

• Ці задаволены вы сваёй працай на ўроку?

Настаўнік. Мне хацелася б, каб гэты ўрок не прайшоў для вас бяследна, каб яго вынікі сталі не толькі добрыя адзнакі, каб запаліў ён у вашых сэрцах агеньчык дабрыні, спагады, павагі да роднай мовы, які і далей будзе асвятляць ваш шлях і саграваць тых, хто побач з вамі. Хавайце ж гэты агеньчык ад жыццёвых нягод.

Хай славіцца сэрцаў жывое гарэнне,

Каханні і працы святы завет.

Ўся вартасць людскога жыцця ў тварэнні,

Калі застаецца раз'іскраны свет.

Л. Геніюш.

VI. Дамашняе заданне.

Кантрольныя пытанні і заданні на с. 185; з твораў мастацкай літаратуры выпісаць чатыры бяззлучнікавыя сказы з рознымі сэнсава-граматычнымі адносінамі паміж часткамі.

Тарэса ГАРБІНСКАЯ,
настаўнік беларускай мовы і літаратуры
вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі
Заслаўскай гімназіі.

ДЫКТАНТ ЯК ВІД ПРАКТЫКАВАННЯ

ДЫКТАНТЫ ДЛЯ САКАНТРОЛЮ

Заканчэнне. Пачатак у №№ 5, 6, 9, 10.

23. Спішыце тэкст, устаўляючы патрэбныя арфаграмы і пунктаграмы. Праверце правільнасць напісання па даведцы. Прааналізуйце памылкі.

Халодны густы туман яшчэ з/вечара павіс над аблогамі (Б, б)елавежы нібы бязважкая коўдра ахутаў кожнае дрэва кожны кусцік кожны выва-рацень. Паветра так насыцілася вільгаццю што нават адзенне паступова становіцца набр...ня-лым цяжкім. Прамень ліхтара ўпіраецца ў белую муць і нічога амаль не высвеч(ва, ыва)е. Святлее хіба што пад нагамі а перад самым тварам зусім нечакана нібы рукі дзіўных істот узнікаюць галіны дрэў.

Раніцою туман засвяціўся нейкім ружаватым колерам нібы хтос...ці па...паліў яго і той паволі радзеў ціха ўзнямаўся ў/гору. Гэта сонца сваёю цёплай ласкавай рукою праганяла яго з лес... адкрываючы перад вачамі прыгажосць асенняй пушчы. Промні кранулі вершаліну старога/старога дуб... высока ўзнеслася яна над кронамі сасновага бор... Кажуць больш як сем стаго(дз, ддз)яў стаіць гэты велікан, і н...якія н...годы не зламалі гордага волат...

Промні заглянулі ў самы гушчар выганяючы адтуль апошнія пасмы туман... якія не ўпарцяцца паслухмяна ўсплываюць і нясуцца над лесам белымі воблачкамі.

За...скрыліся на сонцы нібы грані каштоўных камянёў расінкі. Цяжкія буйныя кроплі павіслі на галінках кон...чыках лістоў траве быццам пацеркі нанізаліся на тонкія амаль (ня, не)/бачныя нітэчкі павуцінныя. А вось і сапраўдны гамак у якім гойдаецца сам гаспадар/павук. Але (ня, не)/доўга яму любаваліся сваім скарбам хутка сонца высушыць расу і замест ды...ментаў застанецца звычайнае павуцінне.

Вывеў зуброў на паляну магутны ваяк а сам пад...шоў да дуб... скінуў крутым рогам паркан...чык што збудаваў вакол дрэва/помніка ег...ры пачаў церціся аб яго шурпаты ствол. Выпрабаваўшы сілу зубр лёг пад старой ялінай з годнасцю аглядае статак які раз...шоўся па палянц... паскуб(ва, ыва)ючы яшчэ зялёную траву.

Апошнія лісткі а...трасае з бяроз асін клёнаў вецер/лістабой. Пушча на вачах святлее пусцее толькі дубы не здаюцца восені. Усю зіму будуць стаяць яны захута(н, нн)ыя ў рыжыя кажухі па-

куль вясна не скіне не абновіць убор дубровы. (272 словы)

В. Жушма. Восень у пушчы.

24. Спішыце тэкст, устаўляючы патрэбныя арфаграмы і пунктаграмы. Праверце правільнасць напісання па даведцы. Прааналізуйце памылкі.

Памаленьку але з кожным днём усё смялей і ўладарней наступала вясна снег проста ў/ва-чавідкі асядаў змрачнеў і адсоўваўся як мага далей ад платоў і прыздаў у/дзень капала са стрэх паветра вільгатнела святлела прасторне-ла ў небе. Н... з таго н... з с'яго сярод белага дня галасіста спявалі пеўні і на пачарнелых сметніках жвава капашыліся вераб...і. Зіма праўда не хацела здавацца храбрылася. На ноч уедліва браўся яршысты марозік сушыў сцягваў тонкім празрыстым лядком лужы ранкам ц...русіў дробныя як манка сняжок. Але саўладаць з цяплом ужо не магла старая і ледзь паказвалася сонца ад злосці і бяссілля плакала ...чодрымі слёзнымі кап...жамі. А потым н...як у адзін дзень снег набрак вадою і шухнуў у раўчукі усюды загаманілі забул...калі ручаі і ў шмат/галосным імклівым шум... і звоне... панеслі вясну н...куды далей.

Памятаю што ў Вепры мы з Мальвінаю ішлі не па шпала... а па лясной караністай дароз... . Абапал усюды рыжэла прымятая зімою трава чарнела збуцвелае летахн...е лісце. У ла...чынах было бела ад кураслеп... сіні кашлаты сон аж ...рваў бор. Маладыя бярозкі не ўтрымаліся ад спакусы каб не пафарсіць у сваіх летніх абновах – над імі ўжо калыхаўся шугаў квола/зялёны дым. Старыя дрэвы не спяшаліся – н...чага чакалі а ў глушэчы нясмела крычала першае ку/ку зязюля.

Ля самай дарогі пад тоўстаю карыстаю бярозаю мы натрапілі на невялічкае дубовае кары... ца поўнае бярозавік... і ўзрадаваліся як дзеці. Навыпера...кі пусціліся да балац...віны вырвалі па ч...рнагаловіне і праз іх сеўшы на ўколенкі пілі гэты чысты як сляза сок вясны.

Потым мы збочылі з яз...жалай дарогі і пайшлі лесам. Пад нагамі блытаўся зялёны і порсткі ягаднік качаліся мокрыя шышкі пахла хво...й дурна п...яніў багуннік.

Спусціліся ў ла...чыну і спыніліся ўража(н, нн)ыя на бруснічных барвенках сям/там чырва-

нелі ягады буйныя і сакавітыя якія прабылі зіму пад снегам і н... толькі н... сапсаваліся а яшчэ болей пасмачнелі. (290 слоў)

Б. Сачанка. Мальвіна.

25. Запішыце тэкст пад дыктоўку. Праверце. Прааналізуйце памылкі.

Гэта была незвычайная дзяўчына, ва ўсякім разе, па яго паняццях і ўяўленнях. То была нейкая незямная істота, зусім не такая, якіх ён бачыў вакол сябе дагэтуль і якія не выклікалі ў яго душы моцных пачуццяў – зрэшты, нічога падобнага дагэтуль ён не сустракаў. Гэта была нібы істота з другога свету, другой планеты. Вось цяпер ён убачыў яе ў аўдыторыі, яна была першакурсніца, а ён, як ні лічы, быў на другім. Гэта само па сабе надавала смеласці і ўсяляла надзею, але смеласці якраз і не хапала Пашку: калі ён убачыў яе, проста закамянеў. Пашка Карыцкі стаяў адзінока і ні да кога не падышоў, тым больш – да яе. У яго нібы адняліся ногі, і ён не здольны быў скрануцца нават з месца. Да яго слыху даляцела, як яна звонка і прыгожа засмяялася, бліснуўшы белымі роўнымі зубамі, іскрыстыя яе вочы звужыліся, шчокі адразу заружавелі, яе светлая прыгожая галава, здавалася, выпраменьвае святло, ад якога робіцца так незвычайна на сэрцы, што хочацца ўскрыкнуць ад радасці. Фея, німфа, русалка – што яшчэ можна параўнаць з ёю?

Думкі Пашкі Карыцкага былі заняты тою светлавалосаю прыгожаю дзяўчынай. Ён бачыў яе ўсмешку, яе белазубы рот, прамяністыя жывыя вочы, бачыў да дробязі, у што яна была апранута: доўгую бэзавую сукенку перахопліваў у тонкай таліі шырокі белы пояс, пашылі блішчалі, пераліваліся іскрамі зелянцовыя крыштальныя пацеркі, ножкі яе былі абуты ў лакаваныя туфлі на высозных абцасах, ад чаго яна здавалася яшчэ больш высокай і стройнай...

Ён ніколі не лічыў сябе прыгожым. Сярэдні рост, віхрасты русы чуб, поўныя, як прыпухлыя, вусны, па-вясковаму ружовыя шчокі, шырокі ўпарты лоб, шэрыя ўважлівыя вочы – усё ў ім здавалася яму самому такім звычайным, што ён баяўся за сябе: хіба можна спадабацца такой незвычайнай дзяўчыне? (274 словы)

У. Дамашэвіч. Німфа.

26. Спішыце тэкст, устаўляючы патрэбныя арфаграмы і пунктаграмы. Праверце правільнасць напісання па даведцы. Прааналізуйце памылкі.

Крокаў за дз...весце ад самога дрэва быў куток дзе не ездзілі з каляс...мі куды не дабівалася жывёла дзе не хадзіла каса. Год за дзе-

сяць да (А, а)йчыннай вайны да гэтых дзён калі завяршыліся і да...шлі да новых сваіх ператварэнняў справы крыўды прыкрасці і радасці людзей з Сумліч да шашы забрукавалі выезд і ў адным месцы клалі мост цераз лог даволі/такі вялікі. Падымалі насыпам дарогу і зямлю на гэта бралі з таго месца што крокаў за дз...весце ад вялікага дрэва. Там стварылася вялікая яма і два дугаваты... равы – як дзе капалі.

З самай вясны тут стаяла вада, і ў/восень таксама. Берагі да вады былі крутыя да таго ж засталася тут скрозь каменне кучамі і рассып(ан, анн)ае і ў гэтым месцы патомства вялікага дрэва за дзесяць год густа ўзялося...

Над не/праходнай расліннасцю ўзнімалася колькі даволі ўжо высокіх таполяў ужо сапраўдных вялікіх дрэў а наводдалек як асілак і аглядальнік на цэлую навакольнасць узвышалася вялікае дрэва усёй вышынёй зялёнае і ўпартае ў бесперапынным змаганні з навакольным светам за сваё патомства. Толькі адна адзінюсен...кая галіна на ім пад сярэдзіну яго вышыні была сухая і вытыркалася з густой зеляніны. Чалавек павінен быў крута закідаць галаву і трымаць шапку каб глянуць на гэтую сухую галіну. На ёй нагледз...лі с...бе месца адпачываць у/дзень ад клапатлівай стомы палявыя каршачкі і заблудныя з/далёку птушкі.

Гэты куток на скрыжаванні дарог быў як бы месцам ратунк... ад ц...жару доўгага падарожжа па вялікі... дарогах і ад цяжкіх думак аб не/вядомасці канца дарогі. Больш як за дзесяць кіламетраў ад гэтага месца падарожныя ўгадвалі ці хутка ўз...дзе сонца. Яшчэ змрок ночы вісеў над зямлёю а вершаліна дрэва ўжо была ў сонцы. На ёй ляжала сонечнае праменне хоць сонца было яшчэ дзес...ці глыбока і далёка. (277 слоў)

К. Чорны. Пошукі будучыні.

27. Запішыце пад дыктоўку. Праверце. Прааналізуйце памылкі.

Скрыгатаць, обер-яфрэйтар, мэтазгодна, леснічоўка, сямейства, белапольскі, прэс-аташэ, медыум, гаўбіца, гулялі ўтраіх, на Урал, пакгаўзны, Багамы (астравы), Дзень друку, брылёўскі радок, Шчучынскі (раён), заслужаны дзеяч навукі, Марсель, дзьме, куп'ё, Васільеў, раз'юшаны, паравозборачны, міні-матч, параўнальна-гістарычны, мікраконтэкст, пяцідзсяціпрацэнтны, палетняму, перш-наперш, спярша, запанібрата, за пазухай, нябачны, не лягчэй чым сёння, аніхто, нічуць не прыгожы, не лепшы за іх, па-дзясятае, генетыка, тэлебачанне, святло, смятанка, з разгону, зрэдку, звонку, з гарачкі, з налёту, удвайне, паасобку, удоўжкі.

28. Спішыце, устаўляючы патрэбныя арфаграмы і пунктаграмы. Праверце правільнасць напісання па даведцы. Прааналізуіце памылкі.

Антары(а, о), н...добранадзейны, стр...птацыд, пап...лішча, рэнам(э, е), свежа/змолаты, Халхін/Гол, н(е, я)/(у, ў)гош, тэрары(ў, у)м, да (Ў, У)барці, усходне/сібірскі, фіна-(ў, у)гры, (П, п)анямонне, (С, с)алавецкія астравы, (С, с)увораўская тактыка, (З, з)аслужаны настаўнік, (Ш, ш)клоўскі раён, куж...льны, м...льхіёр, м...зальянс, аб...яднанне, аб...ява, паў/Беларусі, вытворча/фінансавы, вытворча/неабходны, відэа/тэхніка, камер/юнкер, за/мяжой, за/жыва, з/наскоку, з/лева, па/першае, ані/колі, н(е, я)/(у, ў)мека, зусім (не, ня)/тоўсты, (не, ня)/важны, не/цікавей чым цяпер, с...цвярджаць, з...нянацку, языч...к, м...вазнаўца, трох/тысячны, на/ўзрыд, на/чале, па/часе, на/ўздагон, на/скрозь, на/смак, на/сцеж, на/спех, з/боку (на бок).

29. Запішыце пад дыктоўку. Праверце. Прааналізуіце памылкі.

Айчынны, іон, мэбліроўка, попел, канапэ, свежавымыты, Ханты-Мансійск, экзатарыум, размова ўсур'ёз, ва Усходне-Кітайскім моры, да Уэльса, птушка-ўюрок, Міжземнае мора, венерын чаравічак (кветка), танкаўскі верш, Ядвігін Ш., Бермуды (астрыавы), мальберт, соллю, людзьмі, вальера, пад'ём, коннаспартыўны, лічыльна-аналітычны, конна-ручны, гампластыка, мэтанакіраваны, дзе-нідзе, удвая, па-воўчы, як след, увечары, няспраўнасць, аніяк, нічуць не большы, не горш як было, нічуць не меншы, няверны, сертыфікат, горад, прыгарад, галава, галоўны, спаднізу, спадцішка, пад ніз, за паўцаны, замнога, зверху ўніз, з году ў год.

30. Спішыце, устаўляючы патрэбныя арфаграмы і пунктаграмы. Праверце правільнасць напісання па даведцы. Прааналізуіце памылкі.

Стара/грэчаскі, н...цотны, бухгалт...р, н...ўцешны, тун(э, е)ль, бела/блакітны, Камянец/Падольскі, да (Ў, У)зды, пачуў (ў, у)сплёск, э(ў, у)рыка, арна(ў, у)тка, прыемна (ў, у)трайне, (Р, р)азанаўскі радок, (М, м)агілёўская вобласць, (Н, н)ародны артыст, (Д, д)зень медыцынскага работніка, (А, а)хоцкае мора, (Т, т)альяці, інтэрв...ю, марсел...еза, з...весці, кіпен..., г...рнарабочы, грамадска/карысны, бела/палякі, gros/майстар, нявеста/красуня, без/упынку, бяс/конца, на/двое, на/памяць, на/нава, н(е, я)/(у, ў)мельства, далёка не/разумны, н(е, я)/блага, не/эфектыўнай чым заўтра, ані/што, в...рашчака, р...дакцыя, м...даль, граб...нёк, ж...тон, па/простама, па/просту, па/некалькі, па/парадку, па/паўдні, да/зарэзу, да/пары, да/рэчы.

ДАВЕДКІ

23. Халодны, густы туман яшчэ звечара павіс над аблогамі Белавежы, нібы бязважкая коўдра, ахутаў кожнае дрэва, кожны кусцік, кожны выварацень. Паветра так насыцілася вільгаццю, што нават адзенне паступова становіцца набрынялым, цяжкім. Прамень ліхтара ўпіраецца ў белую муць і нічога амаль не высвечвае. Святлее хіба што пад нагамі, а перад самым тварам зусім нечакана, нібы рукі дзіўных істот, узнікаюць галіны дрэў.

Раніцою туман засвяціўся нейкім ружаватым колерам, нібы хтосьці падпаліў яго, і той паволі радзеў, ціха ўзнімаўся ўгору. Гэта сонца сваёю цёплай ласкавай рукою праганяла яго з лесу, адкрываючы перад вачамі прыгажосць асенняй пушчы. Промні кранулі вершаліну старога-старога дуба – высока ўзнеслася яна над кронамі сасновага бору. Кажуць, больш як сем стагоддзяў стаіць гэты велікан, і ніякія нягоды не зламалі гордага волата.

Промні заглянулі ў самы гушчар, выганяючы адтуль апошнія пасмы туману, якія не ўпарцяцца, паслухмяна ўсплываюць і нясуцца над лесам белымі воблачкамі.

Заіскрыліся на сонцы, нібы грані каштоўных камянёў, расінкі. Цяжкія, буйныя кроплі павіслі на галінках, кончыках лістоў, траве, быццам пацеркі нанізаліся на тонкія, амаль нябачныя, ніткі павуціння. А вось і сапраўдны гамак, у якім гойдаецца сам гаспадар-павук. Але нядоўга яму любавання сваім скарбам: хутка сонца высушыць расу і замест дыяменту застанецца звычайнае павуцінне.

Вывеў зуброў на паляну магутны ваяк, а сам падышоў да дуба, скінуў крутым рогам парканчык, што збудаваў вакол дрэва-помніка егеры, пачаў церціся аб яго шурпаты ствол. Выпрабаваўшы сілу, зубр лёг пад старой ялінай, з годнасцю аглядае статак, які разышоўся па палянцы, паскубваючы яшчэ зялёную траву.

Апошнія лісткі абтрасае з бяроз, асін, клёнаў вецер-лістабой. Пушча на вачах святлее, пусцее, толькі дубы не здаюцца восені. Усю зіму будуць стаяць яны, захутаныя ў рыжыя кажухі, пакуль вясна не скіне, не абновіць убор дубровы.

В. Жушма. Восень у пушчы.

24. Памаленьку, але з кожным днём усё смялей і ўладарней наступала вясна: снег проста ўвачавідкі асядаў, змрачнеў і адсоўваўся як мага далей ад платоў і прызбаў, удзень капала са стрэх, паветра вільгатнела, святлела, прасторнела ў небе. Ні з таго ні з сяго сярод белага дня галасіста спявалі пеўні, і на пачарнелых сметніках жвава капашыліся вераб'і. Зіма, праўда, не хацела здавацца, храбрылася. На ноч уед-

ліва браўся яршысты марозік, сушыў, сцягваў тонкім празрыстым лядком лужы, ранкам цёрусіў дробны, як манка, сняжок. Але саўладаць з цяплом ужо не магла старая, і ледзь паказвалася сонца, ад злосці і бяссілля плакала шчодрымі слёзнымі капляжамі. А потым неяк у адзін дзень снег набрак вадою і шухнуў у раўчукі, усюды загаманілі, забулькалі ручаі і ў шматгалосным, імклівым шуме і звоне панеслі вясну некуды далей.

Памятаю, што ў Вепры мы з Мальвінаю ішлі не па шпалах, а па лясной караністай дарозе. Абапал усюды рыжэла прымятая зімою трава, чарнела збуцвелае леташняе лісце. У лагчынах было бела ад кураслепу, сіні кашлаты сон аж ірваў бор. Маладыя бярозкі не ўтрымаліся ад спакусы, каб не пафарсіць у сваіх летніх абновах – над імі ўжо калыхаўся, шугаў квола-зялёны дым. Старыя дрэвы не спяшаліся – нечага чакалі, а ў глушэчы нясмела крычала першае “ку-ку” зязюля.

Ля самай дарогі, пад тоўстаю, карыстаю бярозаю, мы натрапілі на невялічкае дубовае карытца, поўнае бярозавіку, і ўзрадаваліся, як дзеці. Навыперадкі пусціліся да балацявіны, вырвалі па чорнагаловіне і праз іх, сеўшы на ўколенкі, пілі гэты чысты, як сляза, сок вясны.

Потым мы збочылі з язджалай дарогі і пайшлі лесам. Пад нагамі блытаўся зялёны і порсткі ягаднік, качаліся мокрыя шышкі, пахла хвойя, дурна п’яніў багуннік.

Спусціліся ў лагчыну і спыніліся ўражаныя: на бруснічных барвенках сям-там чырванелі ягады, буйныя і сакавітыя, якія прабылі зіму пад снегам і не толькі не сапсаваліся, а яшчэ болей пасмачнелі.

Б. Сачанка. Мальвіна.

26. Крокаў за дзвесце ад самога дрэва быў куток, дзе не ездзілі з калясьмі, куды не дабівалася жывёла, дзе не хадзіла каса. Год за дзесяць да Айчыннай вайны, да гэтых дзён, калі завяршыліся і дайшлі да новых сваіх ператварэнняў справы, крыўды, прыкрасці і радасці людзей, з Сумліч да шашы забрукавалі выезд і ў адным месцы клалі мост цераз лог, даволі-такі вялікі. Падымалі насыпам дарогу і зямлю на гэта бралі з таго месца, што крокаў за дзвесце ад вялікага дрэва. Там стварылася вялікая яма і два дугаватыя равы – як дзе капалі.

З самай вясны тут стаяла вада, і ўвосень таксама. Берагі да вады былі крутыя, да таго ж засталася тут скрозь каменне, кучамі і рассыпанае, і ў гэтым месцы патомства вялікага дрэва за дзесяць год густа ўзлялося...

Над непраходнай расліннасцю ўзнімалася колькі даволі ўжо высокіх таполяў, ужо сапраўд-

ных вялікіх дрэў, а наводдалек, як асілак і аглядальнік на цэлую навакольнасць, узвышалася вялікае дрэва, усёй вышынёй зялёнае і ўпартае ў бесперапынным змаганні з навакольным светам за сваё патомства. Толькі адна адзінюсенькая галіна на ім, пад сярэдзіну яго вышыні, была сухая і вытыркалася з густой зеляніны. Чалавек павінен быў крута закідаць галаву і трымаць шапку, каб глянуць на гэтую сухую галіну. На ёй нагледзелі сабе месца адпачываць удзень ад клапатлівай стомы палявыя каршачкі і заблудныя здалёку птушкі.

Гэты куток на скрыжаванні дарог быў як бы месцам ратунку ад цяжару доўгага падарожжа па вялікіх дарогах і ад цяжкіх думак аб невядомасці канца дарогі. Больш як за дзесяць кіламетраў ад гэтага месца падарожныя ўгадвалі, ці хутка ўзйдзе сонца. Яшчэ змрок ночы вісеў над зямлёю, а вершаліна дрэва ўжо была ў сонцы. На ёй ляжала сонечнае праменне, хоць сонца было яшчэ дзесьці глыбока і далёка.

К. Чорны. Пошукі будучыні.

28. Антарыа, нядобранадзейны, стрэптацід, папялішча, рэнамэ, свежазмолаты, Халхін-Гол, не ўтоіш, тэрарым, да Убарці, усходнесібірска, фіна-угры, Панямонне, Салавецкія астравы, сувораўская тактыка, заслужаны настаўнік, Шклоўскі раён, кужэльны, мельхіёр, мезальянс, аб’яднанне, аб’ява, паў-Беларусі, вытворча-фінансавы, вытворча неабходны, відэатэхніка, камер-юнкер, за мяжой, зажива, з наскоку, злева, па-першае, аніколі, няўмека, зусім не тоўсты, няважны, не цікавей чым цяпер, сцвярджаць, знянацку, язычок, мовазнаўца, трохтысячны, наўзрыд, на чале, па часе, наўздагон, наскрозь, на смак, насцеж, наспех, з боку на бок.

30. Старагрэчаскі, няцотны, бухгалтар, няўцешны, тунэль, бела-блакітны, Камянец-Падольскі, да Узды, пачуў усплёск, эўрыка, арнаутка, прыемна ўтрайне, разанаўскі радок, Магілёўская вобласць, народны артыст, Дзень медыцынскага работніка, Ахоцкае мора, Тальяці, інтэрв’ю, марсельеза, звесці, кіпень, горнарабочы, грамадска карысны, белапалякі, гросмайстар, нявеста-красуня, без упынку, бясконца, надвое, на памяць, нанавя, няўмельства, далёка не разумны, няблага, не эфектыўней чым заўтра, анішто, верашчака, рэдакцыя, медаль, грабянёк, жэтон, па-простама, папросту, па некалькі, па парадку, папаўдні, да зарэзу, да пары, дарэчы.

Святлана МАРОЗ,
Марына РЖАВУЦКАЯ,
Таццяна СТАРАСЦЕНКА.

Станіслаў РАЧЭЎСКИ

ПАЗАКЛАСНАЯ ПРАЦА ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ: НА ШЛЯХУ ДА НОВАЙ ПАРАДЫГМЫ

У 1990 г. у выдавецтве “Вышэйшая школа” выйшаў вучэбны дапаможнік “Пазакласная праца па беларускай мове”, рэкамендаваны Міністэрствам адукацыі для студэнтаў педагагічных інстытутаў спецыяльнасці “Беларуская мова і літаратура”. Відавочная школьная скіраванасць абумовіла цікавасць да навінкі настаўнікаў і метадыстаў. Гэта была першая спроба перавесці метадычную думку настаўнікаў-беларусаведаў і студэнтаў, як будучых настаўнікаў, ад узораў правядзення, капіравання пазакласных творчых мерапрыемстваў па рускай мове на нацыянальна выразны, адметны змест і свае схемы правядзення пазакласных заняткаў, першай спробай паказаць пазакласную працу па беларускай мове ў сістэматызаваным выглядзе, акрэсліць хаця б асноўныя моманты яе метадыкі: мэты, задачы, прынцыпы, асноўныя формы, віды, групы ўдзельнікаў, функцыі арганізатараў. Да гэтага інфармацыю метадычнага характару пра пазакласную дзейнасць у галіне беларускай мовы ў сціслым выглядзе і вельмі рэдка можна было сустрэць толькі ў нешматлікіх публікацыях настаўнікаў і выкладчыкаў ВНУ з вопыту педагагічнай дзейнасці, у “прэлюдыях” да канкрэтных надрукаваных сцэнарыяў пазакласных мерапрыемстваў, у малафарматных (варта назваць іх “першымі ластаўкамі”) выданнях В. Паўлоўскай па зямальнай граматыцы беларускай мовы.

З таго часу прайшло больш за 20 гадоў, але аўтарам, на маю думку, нельга і сёння адмовіць у правільнасці акрэслення ролі пазакласнай працы па беларускай мове ў школе, а пры напісанні дапаможніка яна была сфармулявана (найперш Г. Малажай) так: “раскрыць выхаваўчы патэнцыял беларускага слова, якое павінна загучаць на роднай зямлі на поўны голас” [1, с. 3]. Роля гэтая не страціла актуальнасці за значны адрэзак часу, але асэнсоўваць яе сёння і рэалізоўваць трэба з улікам істотных змен, што адбыліся на нашых вачах і з нашым агульным удзелам.

Што ж змянілася настолькі, што вымагае глянуць на пазакласную працу па адным з асноўных школьных прадметаў па-новаму і вымушае прыстасоўваць яе да тых сацыяльна-эканамічных і сацыяльна-культурных умоў, у якіх жывём, што змянілася настолькі істотна, што гаворку трэба весці пра больш дасканалую парадыгму арганізацыі пазакласных заняткаў па мове?

Школа Беларусі перажыла, пераадолела некалькі рэформаў. Прыгадаем, напрыклад, пераход спачатку на 12-гадовы, а затым – на 11-гадовы тэрмін навучання, профільны падыход да арганізацыі вучэбнага працэсу ў старэйшых класах, асабліва – у школах новага тыпу, потым – вяртанне да факультатыўнага вывучэння вядучых школьных дысцыплін як да адукацыйнай каштоўнасці, курс на цэнтралізаванае тэсціраванне пры адборы выпускнікоў школ у вышэйшыя навучальныя ўстановы, увядзенне вольнага ад заняткаў шостага дня вучэбнага тыдня. Школа, чаго не было ў папярэднія дзесяцігоддзі, уключана ў працэс назапашвання і рацыянальнага расходвання самастойна здабытых пазабюджэтных фінансавых сродкаў. Усё гэта, трэба прызнаць, ускладняла, адцягвала намаганні настаўнікаў-энтузіястаў, скіраваныя непасрэдна на пазакласную працу па прадмеце і забеспячэнне яе высокай якасці, пераклочала ўвагу на іншыя актуальныя адукацыйныя справы.

Апошнімі гадамі ўпершыню з тэрмінамі *адукацыйны працэс*, *пазакласная праца* сталі актыўна суіснаваць катэгорыі вучэбных перагрузак і зберажэння здароўя школьнікаў, а за імі – адпаведныя зрухі і тэндэнцыі школьнага жыцця. У школе, як ніколі раней, ці не галоўным капіталам стаў час, бо ў старэйшых класах яго трэба разлічыць так, каб, з аднаго боку, паспяваць за агульным тэмпам навучання, з другога – правільна вызначыцца з факультатывамі, а яшчэ – паслядоўна і сістэматычна рыхтавацца да цэнтралізаванага тэсціравання. Пры такой раскладцы намаганняў вучню ўсё складаней аддаваць свой “капітал-час” на актыўную пазакласную працу.

Школа перажыла так званую камп’ютарную эскалацыю. Яе вынікам стаў як безумоўны камунікатыўны прагрэс, так і псіхафізіялагічная стомленасць школьнікаў, перагружаных інфармацыяй, што трапляе ў незагартаваную свядомасць праз інтэрнэт, мабільную сувязь і інш.

Раней школа справядліва чакала з ВНУ выпускнікоў ініцыятыўных, здольных, спрактыкаваных у пазааўдыторных творчых справах – маладых настаўнікаў, за якімі ў пазакласнай працы ахвотней ішла, цягнулася школьная моладзь. Сёння ж сітуацыя на педагагічных спецыяльнасцях універсітэтаў прыкметна змянілася не ў

лепшы бок. Справа не толькі ў тым, што зменшыўся конкурс прэтэндэнтаў на настаўніцкую прафесію і тым самым дзе-нідзе пагоршыўся, паслабеў агульны ўзровень, але і ў тым, што ў ВНУ змянілася структура вучэбнага працэсу: павялічылася роля і аб'ёмы самастойнай працы студэнтаў, значыць – зменшыліся магчымасці ў пазааўдыторных умовах развівацца творча, усебакова, з разлікам на выяўленне сябе ў школе і на ўроку, і ў пазакласнай працы. Да таго ж сёння студэнты карыстаюцца магчымасцю атрымаць дадатковую вышэйшую адукацыю, каб быць канкурэнтаздольнымі на рынку працы. Усё складаней выйсці, як некалі, на шлях актывізацыі падрыхтоўкі выпускнікоў-філолагаў да пазакласнай працы, пра які да гэтага часу ў вучэбным дапаможніку 1990 г. выдання можна прачытаць: “праводзіць лінгвістычныя алімпіяды, конкурсы, вечары, канферэнцыі, сустрэчы на факультэце так, каб яны былі ўзорам пазакласнай працы з вучнямі” [1, с. 9].

Абумоўленьня новымі абставінамі жыцця змены, што закранулі сучасную школу, вымагаюць звярнуць увагу на асобныя нюансы пазакласнай працы па мове, расставіць адпаведна часу некаторыя акцэнты, выявіць, што ў былой метадычнай “рэцэптуры” пазакласных заняткаў састарэла і патрабуе замены або ўдасканалення.

На прыкладзе адной з формаў пазакласнай працы (*выстава*) пакажам, што ўнутры добра вядомай нам формы адбыліся пэўныя зрухі, прырашчэнні, мадыфікацыі, і настаўнікам трэба гэта “ўлавіць”, каб выкарыстоўваць яе як форму інакш, з большай эфектыўнасцю. Любая выстава ў школе не можа больш заставацца фактам толькі сузірання, пасіўнасці вучняў-наведвальнікаў, маўкліва-ветлівага разгляду экспанатаў (тэксты творчых прац па беларускай мове за дзясятак гадоў; архаічных рэчаў, абазначаных беларускімі словамі пасіўнага ўжытку; фотаздымкаў, трапна падпісаных беларускімі фраземамі; сабраных і высушаных лекавых траў, падпісаных тэрмінамі) – разгляду такога ж, які бывае, калі позірк звыкла ахоплівае на ўроках ці на перапынках партрэты вучоных-фізікаў або хімікаў, што, на жаль, толькі аздабляюць лабараторныя памяшканні. Выстава павінна ажыць, стаць канцэнтрам пэўнай школьнай падзеі, набыць так званы кангрэсны характар. Звернем увагу на выставу вытворчай прадукцыі. Такая выстава не толькі дэманстрацыя экспанатаў, але і перамовы паміж пастаўшчыкамі, заключэнне дамоў аб узаемных ці аднабаковых, але выгадных пастаўках, падпісанне кантрактаў, рэклама, інтэрв'ю, а то і буйны форум з шырокай дзелавой праграмай; не толькі дэманстрацыя прадукцыі, але і рэальны маркетынг, рабочая пляцоўка збыту.

Станіслаў Рыгоравіч Рачэўскі – першы прарэктар Брэсцкага абласнога інстытута развіцця адукацыі, кандыдат філалагічных навук, дацэнт, выдатнік адукацыі. Аўтар больш як 200 навуковых і навукова-метадычных прац, вучэбных выданняў па методыцы беларускай мовы для вышэйшай школы, саўтар вучэбнага выдання “Пазакласная праца па беларускай мове”, школьных праграм, падручнікаў, дапаможнікаў для настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры.

У школьных умовах, у адукацыйнай прасторы выстава – гэта, акрамя выстаўленых матэрыялаў, праца журы, якая падкрэслівае конкурсны характар мерапрыемства, узнагароджванне пераможцаў, прэзентацыя асобных экспанатаў і расказ пра гісторыю іх стварэння, гутаркі з аўтарамі, паказ пэўных тэхналогій (выцінанкі ці саломаліцення) пры актыўным выкарыстанні адпаведнай лексікі, адказы на пытанні, абмеркаванне навінак, экспрэс-ацэнка. З магчымых дадатковых форм “ажыўлення” выставы бачна: экспанаты, іх аўтары, арганізатары, наведвальнікі-вучні і іх настаўнікі разам ствараюць адукацыйна-камунікатыўнае асяроддзе, у межах якога дарослыя атрымліваюць магчымасць наладзіць працэс камунікацыі, а вучні – выявіць сябе ў маўленні, на своеасаблівым незапланаваным практыкуме вывучаных ці толькі што пачутых моўных сродкаў. Такім чынам, форма, пра якую ідзе гаворка, пры выкарыстанні ў сённяшняй школе патрабуе ад настаўніка як арганізатара пазакласнай працы ведання элементаў выставачнай культуры, а гэтая культура з гадамі непрыкметна сфармавалася і абагаціла даўно вядомую форму.

У якасці яшчэ аднаго прыкладу разгледзім лінгвістычную гульню. Яна асабліва старанна выпісана як магчымая ў школьным прымяненні форма на старонках ужо названага вучэбнага дапаможніка па пазакласнай працы, прычым у разнавіднасцях: чайнворды, крыжаванкі, задачы, “Што? Дзе? Калі?”. Той, хто заўзята чытае сучасныя перыядычныя выданні, падкажа, што наменклатуру лінгвістычных гульняў можна павялічыць за кошт сканвордаў, якія інакш, без адрыву слова ад сістэмы пытанняў, арганізуюць пошук і запіс слоў-адказаў. Справа, аднак, у іншым. Нельга, каб гульні, што ёсць у арсенале сучаснага арганізатара пазакласнай працы па мове, выглядалі наіўна, спрошчана, прымітыўна на фоне тых камп'ютарных ці смартфонных, з якімі маюць справу многія вучні; нельга, каб не мелі яны сапраўднай займальнасці, адставалі ад часу. У гэтым сэнсе ўжо іначай – як занадта про-

сты матэрыял – успрымаюцца сёння некаторыя пытанні з віктарын, надрукаваных у не раз згаданым вучэбным дапаможніку 1990 г.

Прыдзірліва, з вышыні пражытага часу, ставячыся да даўно ўсталяваных формаў арганізацыі пазакласнай працы, варта, на маю думку, інакш глянуць на мэтазгоднасць правядзення ў школе мерапрыемстваў шырокай праграмы: моўных свят, фестываляў, дзён ці тыдняў (дэкад) беларускай мовы і літаратуры, лінгвістычных канферэнцый. У кантэксце закранутых праблем вучэбных перагружак, зберажэння здароўя сучасных школьнікаў, рацыянальнай арганізацыі вучэбнага дня і тыдня, дэфіцыту вольнага ад падрыхтоўкі да ўрокаў часу такім акцыям, перанятым у свой час з “дарослых” сфер навукі і культуры, сёння ўжо не хапае мабільнасці, кампактнасці. Масавасць і нязжыты да гэтага часу “ахоп вучняў” цяпер ніяк не стасуюцца з добраахвотнасцю ўдзелу як прынцыпам.

Гэтак жа абачліва трэба ставіцца і да выбару формы пазакласнай працы, якую здаўна называем і “вечар”, і “вечарына”, паколькі сама назва з часам набыла значную ўмоўнасць і страціла былое функцыянальнае значэнне: мінуў той час, калі ў школу як у адзіны калісьці цэнтр асветы менавіта вечарам збіраліся дзеці і дарослыя, каб з карысцю для асабістага развіцця правесці час, набыць новыя веды ў цікавай форме.

Пэўнага тэрміналагічнага ўдакладнення патрабуе тая частка пазакласнай працы па беларускай мове, якая мае дачыненне да падрыхтоўкі і выпуску рукапісных лінгвістычных выданняў. Назва з азначэннем “рукапісныя” ўжо не адпавядае сутнасці гэтага віду пазакласных заняткаў: пры масавай камп’ютарызацыі праца перапісчыка і нават мастака (а такія ролі адзначаны ў састарэлым падручніку) выглядала б анахранічна. Каляровая раздрукоўка газетных старонак, малюнкаў, фотаздымкаў, камп’ютарная распрацоўка эскіза нумара, карэкцыя набранага тэксту – усё гэта вельмі набліжае сучасную школьную газету ці часопіс, у тым ліку і лінгвістычнага профілю, да сапраўдных сродкаў масавай інфармацыі. Таму варта назву “Рукапісныя школьныя выданні” замяніць на “Школьныя лінгвістычныя выданні”.

Настаўніку, што выкладае мову, варта для своеасаблівай рэвізіі на адпаведнасць часу нібы выцягнуць у адну лінію, разгарнуць усю наменклатуру формаў і відаў пазакласных заняткаў, напрыклад: лінгвістычны гурток – лінгвістычная газета – лінгвабюлетэнь – лінгвістычны часопіс – лінгвістычная канферэнцыя – дыспут на лінгвістычную тэму – прэм’ера (прэзентацыя) кнігі пра мову – студыя беларускага слова – сябрына аматараў роднага слова – моўнае свята – дзень (тыдзень, дэкада) беларускага сло-

ва – школьны ці міжшкольны фестываль народнага слова і песні – сустрэча з гасцямі школы (творчымі асобамі) і гутарка ці інтэрв’ю з імі на лінгвістычную тэму – конкурс вучнёўскіх творчых прац па беларускай мове і літаратуры ці вусных выказванняў – выстава лінгвістычнага накірунку – віктарына па мове – алімпіяда па мове і літаратуры – лінгвістычная гульня. Затым неабходна ўстанавіць, наколькі сёння захавала ўстойлівасць ці змянілася, удасканалілася пэўная форма, а таксама – прааналізаваць, наколькі сутнасці самой формы і дзіцячым інтарэсам адпавядаюць мерапрыемствы, праведзеныя апошнімі гадамі, узважыць, дзе можна панесці арганізацыйныя страты, дзе, па сутнасці, адбываецца гульня ў форму ці статус, як гэта здараецца, напрыклад, з некаторымі школьнымі музэямі ці лінгвістычнай канферэнцыяй.

Уважлівы перагляд старонак кнігі “Пазакласная праца па беларускай мове” нацэльвае на тое, каб выказаць яшчэ некалькі заўваг, падзяліцца назіраннямі, меркаваннямі:

1. Ніколі яшчэ дагэтуль дасягненні навукі і тэхнікі не давалі настаўніку – арганізатару пазакласнай працы па сваім прадмеце – такога набору сродкаў увасаблення задуманага на высокім творчым узроўні. Вадкакрышталёвыя экраны, мультымедыясістэмы, сканеры, каляровыя прынтары, ксераксы, інтэрактыўныя дошкі, мабільныя камп’ютарныя класы – новыя тэхнічныя сродкі сёння вызваляюць настаўніка ад былога вельмі складанага пошуку музычнага суправаджэння, мастацкага афармлення любой задумы, дапамагаюць павысіць гукавую культуру чытання і спеваў, зрабіць захавальным і прыцягальным відовішча, аператыўна надрукаваць і памножыць асобныя дыдактычныя адзінкі, а па сутнасці – фарміруюць у настаўнікаў і вучняў новую культуру правядзення пазакласных мерапрыемстваў, спрыяюць больш хуткаму выпяванню творчай энергіі.

Сёння ні малога, ні пасталелага вучня не здзівіш спешна напісанымі плакатамі, вазонамі, пастаўленымі ў цэнтр творчай дзеі замест іншай аздобы, пажоўклымі партрэтамі і нават рэдкімі, прыгожа вышытымі ручнікамі ці іншымі этна-творамі, калі яны не становяцца дзейным элементам праграмы, сцэнарый і адарваны ад таго, што стала зместам мерапрыемства. Сучасная тэхніка дазваляе перанесці з каляровых альбомаў на шырокі экран і найпрыгажэйшыя краявіды Радзімы, і старонкі гістарычных дакументаў, і здымкі той ці іншай эпохі – усё, што ўплывае, фарміруе густ, унутраную культуру і грамадзянскую свядомасць вучняў.

2. У кантэксце гаворкі пра пазакласную працу з беларускім словам і вучнямі як яго носьбітамі

варта крытычна паставіцца да стэрэатыпнага выкарыстання беларускіх вышыванак як галоўных атрыбутаў, якімі падкрэсліваецца нацыянальны каларыт і скіраванасць асобных мерапрыемстваў. Ва ўсе часы менавіта беларускі лад жыцця, беларускія матэрыяльна-культурныя здабыткі вызначаліся, і ці не найлепш пра гэта напісаў Уладзімір Караткевіч [2, с. 194], і спадчынай нашых вялікіх асветнікаў (крыж Еўфрасінні Полацкай, першадрукі Францішка Скарыны), і ўнікальнымі творами народных разьбяроў, ткачоў, ганчароў (служкія паясы, агоўскія куфры), і яркацвеццем палескіх пасцілак і жаночых хустак, і камяніцамі і вежамі, і рэдкімі фрэскамі і непаўторнай архітэктурай старажытных храмаў, і пушчанскім раслінным (дуб, сасна, папараць), жывёльным (зубр) царствам... Каму як не арганізатарам пазакласнай працы па мове выкарыстоўваць іх напоўніцу і папулярываць, беражліва пераносычы з энцыклапедый, фотаальбомаў, прыватных калекцый на экран і ставячы ў фокус адказнай творчай справы.

3. Пазакласная праца па беларускай мове, як і па іншых школьных прадметах, павінна набыць канкурэнтаздольны характар, пра што не гаварылася раней: яна павінна асэнсоўвацца як альтэрнатыва таму, што так смела ідзе по-

бач, – бездухоўнаму, безгустоўнаму, бяздумнаму “дзвятаму валу” зневажальнай лексікі, беднай рэдукаванай мовы, якая ўражвае не столькі складанай граматычнай сучлянёнасцю, колькі падкрэсленай бессаромнасцю, свабодай ад усякіх умоўнасцей, нормаў. Ёсць асноўны выхад і спосаб паўстаць насустрач гэтай разбуральнай для юных асоб стыхіі – не кідацца ў пазакласнай працы па прадмеце на многае, а рыхтаваць мерапрыемства так, каб пакінула сапраўды яркі след у душы дзіцяці ці падлетка, каб сваім зместам закранула, узбагаціла, узрушыла, пераклочыла на працу душы. Магчыма, на гэтым напрамку, у гэтым аспекце пазакласнай працы і можна шукаць адказ на пытанне, якой павінна быць больш дасканалая, больш сучасная яе парадыгма. З першай, як кажуць, прыкідкі і ў кароткай форме яе можна сфармуляваць натупным чынам: “Ёмка. Пераканальна. Запамінальна. Уплывова”.

Спіс літаратуры

1. Малажай, Г. М. Пазакласная праца па беларускай мове : вучэбнае выданне / Г. М. Малажай, С. Р. Рачэўскі. – Мінск : Выш. шк., 1990
2. Караткевіч, У. Зямля пад белымі крыламі / У. Караткевіч. – Мінск : Нар. асвета, 1992.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

Малады даследчык прапануе

ПЕДАГАГІЧНЫ ЭКСПЕРЫМЕНТ ЯК СРОДАК АРГАНІЗАЦЫІ ТВОРЧАЙ ДЗЕЙНАСЦІ ПЕДАГОГА-ДАСЛЕДЧЫКА

УДК 37.013

У артыкуле раскрываецца сутнасць педагагічнага эксперыменту, метады педагагічнага даследавання, апісваюцца розныя падыходы да мадэлі педагагічнага эксперыменту, звяртаецца ўвага на сістэму правядзення эксперыменту.

Ключавыя словы: *педагагічны эксперымент, задачы педагагічнага эксперыменту, метады педагагічнага даследавання, мадэль эксперыменту, этапы правядзення, колькасць эксперыментальных аб'ектаў, метады педагагічнага даследавання.*

The article reveals the essence of the pedagogical experiment, methods of pedagogical research, the different approaches to model the pedagogical experiment, attention is drawn to a system of the experiment.

XXI стагоддзе характарызуецца тым, што настаўніку, як ніколі раней, прадстаўлена свабода педагагічнай творчасці: распрацоўка дыдактычных комплексаў, метадыкі вывучэння асобных тэм, курсаў, факультатыўных заняткаў; магчымаць прыстасоўваць навукова-тэарэтычныя палажэнні, мадэлі і тэхналогіі да адукацыйна-выхаваўчага працэсу навучання. Гэтыя ініцыятывы патрабуюць комплекснай педагагічнай апрацацы перад тым, як увесці іх у шырокую практыку навучання. Сучасная педагагічная мадэль выкарыстоўвае для гэтага педагагічны эксперымент, які часам праводзіцца часткова або не на дасканалым узроўні, што істотна ўплывае на якасць атрыманых ведаў, на фарміраванне розных кампетэнцый навучэнцаў.

Педагагічны эксперымент – гэта навукова абгрунтаваная і добра прадуманая сістэма арганізацыі педагагічнага працэсу, накіраваная на адкрыццё новых педагагічных ведаў, праверку і абгрунтаванне загадзя распрацаваных навуковых гіпотэз [6].

У залежнасці ад мэты, якую ставіць перад сабой даследчык, адрозніваюць: *канстатавальны* педагагічны эксперымент, які выкарыстоўваецца для канстатацыі фактаў, вызначэння сувязей паміж педагагічным уздзеяннем і вынікамі. Калі ж педагог-даследчык выкарыстоўвае спецыяльную сістэму мер, накіраваную на фарміраванне ў вучняў пэўных асобасных якасцей, на паляпшэнне іх навучальнай, працоўнай дзейнасці, то гаворка ідзе

пра *фарміравальны* эксперымент. У маштабных пошукавых даследаваннях, на думку М. Скаткіна, карыстаюцца стваральным эксперыментам; *параўнальны* педагогічны эксперымент праводзіцца з мэтай параўнання вынікаў навучання і выхавання ў кантрольных і эксперыментальных класах; *фарміравальны* педагогічны эксперымент выкарыстоўваецца для аптымізацыі навучальнага працэсу. Пры гэтым можа мяняцца змест, формы і метады навучання згодна з вылучанай гіпотэзай, мэтай навучання і выхавання; *пошукавы* (карэктавальны) педагогічны эксперымент праводзіцца з мэтай пошуку аптымальнага зместу, метадаў, сродкаў і форм навучання; *кантрольны* педагогічны эксперымент прымяняецца з увядзеннем новага фактара для кантролю і вызначэння эфектыўнасці яго ўздзеяння; *навучальны* педагогічны эксперымент – укараненне вынікаў даследавання ў практыку. Часцей за ўсё вылучаныя віды прымяняюцца комплексна, складаюць цэласную, узаемазвязаную, паслядоўную парадыгму (мадэль) даследавання.

Асаблівае месца ў метадыцы педагогічных даследаванняў займаюць *натуральны* і *лабараторны* эксперыменты. Першы праводзіцца ў натуральных умовах – звычайныя ўрокі, пазакласныя заняткі. Сутнасць гэтага эксперымента ў тым, што даследчык, аналізуючы тыя ці іншыя педагогічныя з’явы, імкнецца стварыць педагогічныя сітуацыі такім чынам, каб яны не парушалі дзейнасці навучэнцаў і педагогаў і ў гэтым сэнсе насілі натуральны характар. Аб’ектам такога эксперымента часцей за ўсё становяцца планы і праграмы, падручнікі і навучальныя дапаможнікі, метады і формы навучання і выхавання. Лабараторны эксперымент прадугледжвае стварэнне штучных умоў для таго, каб уплыў мноства некантраляваных фактараў, розных аб’ектыўных і суб’ектыўных прычын звесці да мінімуму. Прыкладам лабараторнага эксперымента, які выкарыстоўваецца перш за ўсё ў дыдактыцы, можа быць эксперыментальнае навучанне аднаго або невялікай групы вучняў у адпаведнасці са спецыяльна распрацаванай метадыкай. У ходзе лабараторнага эксперымента больш выразна прасочваецца даследчы працэс, забяспечваецца магчымасць больш глыбокіх вымярэнняў, прымянення комплексу спецыяльных тэхнічных сродкаў.

Штучнасць эксперыментальнай сітуацыі – недахоп лабараторнага эксперымента. Неабходна досыць асцярожна інтэрпрэтаваць яго вынікі: высветлення заканамернасці (залежнасці, узаемасувязі) павінны быць апрабаваны ў пазалабараторных умовах, менавіта ў тых натуральных сітуацыях, на якія яны будуць распаўсюджаны. Гэта робіцца шляхам шырокай праверкі пры дапамозе натуральнага эксперымента або іншых метадаў даследавання.

Прыступаючы да эксперымента, даследчык вызначае мэту, задачы, аб’ект і прадмет даследавання,

складае праграму, прагназуе магчымыя пазнавальныя вынікі. І толькі пасля гэтага плануе этапы: вызначае характар тых пераўтварэнняў, якія неабходна ўвесці ў практыку; прадумвае сваю ролю і месца ў эксперыменце; прымае пад увагу мноства фактараў, што ўплываюць на эфектыўнасць педагогічнага працэсу; улічвае спосабы апрацоўкі.

Важна ўмець адсочваць працэс эксперыментальнай працы: правядзенне канстатавальных (зыходных), удакладняльных, пераўтваральных зрэзаў; фіксацыя бягучых вынікаў; правядзенне выніковых зрэзаў; аналіз станоўчых, а таксама адмоўных вынікаў, аналіз неправдбачаных і пачочных вынікаў эксперымента.

Вынікі педагогічнага эксперымента складаюцца з трох узаемадапаўняльных кампанентаў: аб’ектыўнага, пераўтваральнага і ўдакладняльнага. *Аб’ектыўны кампанент* раскрывае на розных узроўнях вынік, атрыманы падчас даследавання. Апісанне можа ажыццяўляцца на агульнанавуковым або агульнапедагогічным узроўнях і можа быць прадстаўлена рознымі тыпамі ведаў (гіпотэза, класіфікацыя, канцэпцыя, метадыка, парадыгма, кірунак, рэкамендацыя). *Пераўтваральны кампанент* раскрывае змены, якія адбываюцца з аб’ектыўным кампанентам, паказвае на дапаўненні, удакладненні або іншыя пераўтварэнні, якія могуць адбывацца ў ім. Пры вызначэнні вынікаў пераўтваральнага эксперымента трэба ўлічваць наступнае: ці распрацаваны новыя метады навучання або выхавання; ці вызначаны ўмовы павышэння эфектыўнасці працэсу навучання; ці выяўлены тэарэтычныя або метадычныя прыцыпы; ці прапанавана мадэль працэсу развіцця; ці правэрана эфектыўнасць функцыянавання мадэлі выхаваўчай дзейнасці класнага кіраўніка.

Удакладняльны кампанент канкрэтызуе розныя ўмовы, фактары і абставіны, у якіх адбываецца змена аб’ектыўнага і пераўтваральнага кампанентаў: канкрэтызацыя месца і часу, у межах якіх вядзецца даследаванне; указанне неабходных умоў для навучання, выхавання і развіцця вучня; пералік выкарыстаных у навучанні метадаў, прыцыпаў, спосабаў кантролю, атрыманых дадзеных; удакладненне падыходаў вырашэння той ці іншай педагогічнай задачы.

Прадстаўленне вынікаў даследавання ў выглядзе трох структураўтваральных узаемазвязаных кампанентаў дае магчымасць падысці да апісання вынікаў навуковых работ з адзіных метадалагічных пазіцый, выявіць шэраг адносін, якія звычайным спосабам выявіць цяжка; сфармуляваць і ўдакладніць патрабаванні да апісання асобных вынікаў.

Пад даследаваннем у галіне педагогікі можна разумець працэс і вынік навуковай дзейнасці, накіраваныя на атрыманне новых ведаў пра заканамернасці працэсу выхавання, яго структу-

ру і механізм, тэорыю і методыку арганізацыі вучэбна-выхаваўчага працэсу, яго змест, прынцыпы, арганізацыйныя метады і прыёмы [5].

Мэтай педагагічных даследаванняў з'яўляецца аналіз змен, якія адбываюцца ў працэсе навучання, ацэнка значнасці, накіраванасці гэтых змен і выяўленне асноўных фактараў, якія ўплываюць на працэс.

Праблема арганізацыі і планавання педагагічнага (дыдактычнага) эксперыменту выступае ў тэорыі і практыцы педагагікі вышэйшай школы як адна з асноўных агульнатэарэтычных праблем, рашэнне якіх вядзецца ў працах многіх вядомых педагагаў: С. Архангельскага, У. Міхеева, Ю. Бабанскага, У. Жураўлёва, У. Загвязінскага, А. Піскунова.

Пад педагагічным эксперымантам сучасная педагагіка вышэйшай школы разумее метады даследавання, які выкарыстоўваецца з мэтай высвятлення эфектыўнасці выкарыстання асобных метадаў і сродкаў навучання і выхавання [1].

У педагагіцы аб'ект даследавання вельмі зменлівы і можа свядома дапамагаць ці супраціўляцца эксперыментатару, таму пры правядзенні эксперыменту неабходна ўлічваць мноства характараў, асаблівасцей выхавання і здольнасцей навучэнцаў, а таксама ролю настаўнікаў, грамадскія ідэалы і нават моду, бо яе ўплыў на ўчынкі моладзі істотны.

Ад кожнага педагагічнага эксперыменту неабходна патрабаваць: дакладнага вызначэння мэты і задач; дакладнага апісання ўмоў; вызначэння ў сувязі з мэтай даследавання кантынгенту навучэнцаў; дакладнага апісання гіпотэзы даследавання [4].

Задачы канкрэтных эксперыментаў у галіне дыдактыкі і методык навучання асобнымі прадметам часцей за ўсё зводзяцца да наступных: праверка пэўнай сістэмы навучання (праверка эфектыўнасці сістэмы пачатковага навучання, распрацаванай Л. Занковым); параўнанне эфектыўнасці пэўных метадаў навучання (даследаванні І. Агароднікава і яго вучняў); праверка эфектыўнасці сістэмы праблемнага навучання (даследаванні М. Махмутова); распрацоўка сістэм мер па фарміраванні ў вучняў пазнавальных інтарэсаў (даследаванні Г. Шчукінай, В. Ільіна); праверка эфектыўнасці мер па фарміраванні ў вучняў навыкаў вучэбнай работы (эксперымент В. Паламарчук); развіццё пазнавальнай самастойнасці школьнікаў (эксперыменты Н. Палоўнікавай, П. Падкасістага). Задачы ў пэўнай меры пераплятаюцца адна з адной, але кожная з іх мае спецыфічны акцэнт, які вызначае асаблівасці педагагічнага эксперыменту. Такім чынам, кола задач, што вырашаюцца з яго дапамогай, шырокае і рознабаковае, ахоплівае ўсе асноўныя праблемы педагагікі [3, с. 94].

Мадэль найбольш тыповага педагагічнага эксперыменту будзе на параўнанні эксперы-

ментальнай і кантрольнай груп. На практыцы параўнальны эксперымент выкарыстоўваецца ў розных варыянтах. Пры дапамозе статыстычных працэдур высвятляецца, ці адрозніваюцца эксперыментальная і кантрольная групы. Параўноўваюцца дадзеныя, атрыманыя перад эксперымантам і па яго заканчэнні або толькі ў канцы эксперыментальнага даследавання.

Папярэдні эксперыменту этап уключае тэарэтычны аналіз работ па гэтай тэме; выяўленне нявырашаных праблем; выбар тэмы даследавання; пастаноўку мэты і задач даследавання; вывучэнне практыкі па вырашэнні гэтай праблемы; вывучэнне тэарэтычных і практычных мер, якія спрыяюць вырашэнню праблемы; фармуляванне гіпотэзы даследавання.

Падрыхтоўка да правядзення эксперыменту складаецца з шэрагу задач: выбар неабходнай колькасці эксперыментальных аб'ектаў (колькасці школьнікаў, класаў, школ і інш.); вызначэнне працягласці правядзення эксперыменту: занадта кароткі тэрмін прыводзіць да неабгрунтаванага перабольшання ролі таго ці іншага сродку навучання, занадта доўгі тэрмін адцягвае настаўніка ад вырашэння іншых задач даследавання, павялічвае працаёмкасць; выбар канкрэтных методык для вывучэння пачатковага стану эксперыментальнага аб'екта, для анкетнага апытання, інтэрв'ю, для стварэння адпаведных сітуацый, экспертнай ацэнкі і інш.; вызначэнне прыкмет, па якіх можна меркаваць пра змены ў эксперыментальным аб'екце пад уплывам адпаведных педагагічных метадаў, уздзеянняў.

Метадамі педагагічнага даследавання называюць сукупнасць прыёмаў і аперацый, накіраваных на вывучэнне педагагічных з'яў і рашэнне разнастайных навукова-педагагічных праблем. Іх можна класіфікаваць па мэце даследавання, крыніцах назапашвання інфармацыі, спосабах апрацоўкі і аналізу дадзеных [2, с. 75].

У педагагіцы эксперымент выступае ў цеснай узаемасувязі з іншымі метадамі даследавання. Педагагічны эксперымент з'яўляецца метадам комплекснага характару; ён прадугледжвае сумеснае выкарыстанне метадаў назіранняў, гутарак, інтэрв'ю, тэсціравання, абагульнення незалежных характарыстык, рэйтыngu, анкетных апытанняў, стварэння спецыяльных сітуацый, якія дапамагаюць арганізаваць эксперымент.

Усе названыя метады выкарыстоўваюцца як на першым этапе правядзення педагагічнага эксперыменту для таго, каб "замераць" пачатковы стан сістэмы, так і для наступных больш ці менш частых "зрэзавых" замераў яе станаў, каб на завяршальнай стадыі зрабіць выснову аб справядлівасці вылучанай гіпотэзы. Педагагічны эксперымент – гэта своеасаблівы комплекс метадаў даследавання,

прызначаных для аб'ектыўнай і доказнай праверкі дакладнасці педагагічных гіпотэз.

Правядзенне эксперыменту па праверцы эфектыўнасці пэўнай сістэмы мер уключае: вывучэнне пачатковага стану сістэмы, у якой праводзіцца аналіз пачатковага ўзроўню ведаў і ўменняў, выхаванасці пэўных якасцей асобы ці калектыву і інш.; вывучэнне пачатковага стану ўмоў, у якіх праводзіцца эксперымент; фармуляванне крытэрыяў эфектыўнасці прапанаванай сістэмы мер; інструктаванне ўдзельнікаў эксперыменту аб парадку і ўмовах эфектыўнага яго правядзення (калі эксперымент праводзіць не адзін педагог); фіксаванне звестак пра ход эксперыменту на аснове прамежковых зрэзаў, якія характарызуюць змены аб'ектаў пад уплывам эксперыментальнай сістэмы мер; указанне цяжкасцей і магчымых тыповых недахопаў у ходзе правядзення эксперыменту; ацэнка бягучых выдаткаў часу, сродкаў і намаганняў.

Падвядзенне вынікаў эксперыменту: апісанне канчатковага стану сістэмы; характарыстыка ўмоў, пры якіх эксперымент даў станоўчыя вынікі; апісанне асаблівасцей суб'ектаў эксперыментальнага ўздзеяння (настаўнікаў, навучэнцаў і інш.); дадзеныя аб выдатках часу, высылкаў і сродкаў; указанне межаў прымянення праверанай у ходзе эксперыменту сістэмы мер [3, с. 105].

Перад педагогам заўсёды паўстае пытанне: колькі вучняў уключыць у эксперымент, колькі настаўнікаў павінна ўдзельнічаць у ім. Адказ на гэтае пытанне – рэпрэзентатыўная (паказальная для ўсёй сукупнасці) выбарка колькасці эксперыментальных аб'ектаў. Яна павінна, па-першае, быць прадстаўнічай з пункту гледжання ахопу вучняў. Задачы эксперыменту і колькасць аб'ектаў цесна ўзаемазвязаны і могуць узаемаўплываць. Аднак выраславальным элементам усё ж з'яўляюцца задачы эксперыменту, якія педагог вызначае загадзя. Менавіта яны ўплываюць на неабходны характар выбаркі. Далей неабходна звязць колькасць эксперыментальных аб'ектаў да мінімуму. Для гэтага трэба ўлічыць спецыфіку тэмы даследавання. Калі гаворка ідзе, напрыклад, пра праверку метадыкі вывучэння пэўнай тэмы ў курсе літаратуры, то ў дадзеным выпадку можна абмежавацца адным эксперыментальным і адным кантрольным класам. У эксперыментальным класе праводзяцца неабходныя змены ў адпаведнасці з распрацаванай сістэмай, а ў кантрольным ідзе звычайны навучальны працэс. Калі педагог-даследчык хоча выявіць тыповыя прычыны неспяховасці вучняў, то яму прыйдзецца сабраць інфармацыю пра навучэнцаў кожнай узроставай групы, з гарадскіх, вясковых школ, пра неспяховасць хлопчыкаў і дзяўчынак і інш. У гэтым выпадку спецыяльным апытаннем трэба атрымаць дадзеныя ад навучэнцаў усіх класаў: з першага да выпускнога.

Калі гаворка ідзе пра эксперымент па выхавальных праблемах, то тут магчымыя выпадкі, калі ў эксперыменце ўдзельнічаюць толькі 30 – 40 чалавек (пры такой выбарцы можна апрацоўваць статыстычныя дадзеныя).

Умовамі, якія ўраўноўваюць правядзенне эксперыменту, называюцца ўмовы, што забяспечваюць падабенства і нязменнасць праходжання эксперыменту ў кантрольных і эксперыментальных класах. Да такіх умоў адносяць: склад навучэнцаў (прыкладна аднолькавы ў эксперыментальных і кантрольных класах або групах); настаўнік (адзін і той жа настаўнік вядзе заняткі ў эксперыментальных і кантрольных групах); навучальны матэрыял (аб'ём, аднолькавае кола пытанняў); роўныя ўмовы працы (адна змена, прыкладна аднолькавы парадак заняткаў па раскладзе і г. д.). Вядомы псіхолаг Л. Занкоў лічыць, што ўраўноўванне складу эксперыментальных груп метадалагічна неабгрунтавана і практычна недасягальна. Таму на практыцы, як правіла, адбіраюцца групы прыкладна роўныя па агульнай паспяховасці. У выпадку, калі ва ўмовах гэтай навучальнай установы нельга падбраць дзве прыкладна роўныя па гэтых паказчыках групы, у якасці эксперыментальнай прынята браць групу з больш нізкай паспяховасцю: у выпадку атрымання станоўчых вынікаў у працэсе эксперыментальнай работы яны будуць больш пераканаўчымі.

Педагагічная дзейнасць стала настолькі разнапланавай, што яна не можа быць ранейшай: у ёй элемент даследавання стаў абавязковай часткай з-за зменлівасці сацыяльных умоў, педагагічнага асяроддзя, нестандартнасці выхаванцаў, унікальнасці выхавацелей, разнастайнасці выхаваўчых задач, таму вельмі важна ведаць сутнасць, арганізацыю, структуру і метады педагагічнага эксперыменту.

Спіс літаратуры

1. **Архангельский, С. И.** Лекции по теории обучения в высшей школе / С. И. Архангельский. – М. : Высш. шк., 1974. – 384 с.
2. **Бабанский, Ю. К.** Проблемы повышения эффективности педагогических исследований : (Дидактический аспект) / Ю. К. Бабанский. – М. : Педагогика, 1982. – С. 75.
3. **Введение в научное исследование по педагогике** : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / под ред. В. И. Журавлева. – М. : Просвещение, 1988. – 239 с.
4. **Образцов, П. И.** Психолого-педагогические аспекты разработки и применения в вузе информационных технологий обучения / П. И. Образцов. – Орловский государственный технический университет. – Орёл, 2000. – 145 с.
5. **Полонский, В. М.** Оценка качества научно-педагогических исследований / В. М. Полонский. – М. : Педагогика, 1987. – 144 с.
6. **Харламов, И. Ф.** Педагогика / И. Ф. Харламов. – М. : Гардарики, 1999. – 520 с.

Антон КНЬШ,
аспірант Нацыянальнага інстытута адукацыі.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 11.10.2013 г.

КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ЎРОК

У дапамогу педагогу

МІКОЛА ГУСОЎСКІ: «ПЕСНЯ ПРА ЗУБРА» – ПЕСНЯ ПРА БЕЛАРУСЬ»

ЛІТАРАТУРНАЯ ГАСЦЁЎНЯ

Гучыць старажытная беларуская музыка.

Вядучы.

Белая Русь быццам белая ружа:
таямнічыя глыбі палескіх балот,
высветлены шлях Полацкай зямлі,
Усяслаў Чарадзеі
і магутныя валадары Нясвіжа...
Зямля на скрыжаванні еўрапейскіх дарог...
Крыж Еўфрасінні Полацкай
плыве над гэтаю зямлёю
з лёсам складаным і ўзнёслым.

Машэка і дзяўчына Нара,
што дала сваё імя возеру,
...і Францыск Скарына,
першадрукар зямлі беларускай,
Адам Міцкевіч і Алаіза Пашкевіч,
Максім Багдановіч і Янка Купала...

Імёны, якія і сёння вядуць нас па жыцці, вы-
свечваюць вехі нацыянальнай свядомасці, ад-
крываючы ў нас крыніцы праўды і любові да
роднай зямлі.

Вядучы. Адно з такіх імёнаў належыць куль-
туры беларускай і агульнаеўрапейскай, нале-
жыць часу і вечнасці. Гэта імя Міколы Гусоўс-
кага.

Бываюць душы – светлата сама,
З нялёгкім конам – цемнату адпрэчваць.
Вас Беларусі выкахала Вечнасць,
Але ў гурмы пытаць пра Вас – дарма:
Не ведае, не прыгадае Вас,
Таго, хто так нямодна, далікатна,
Нястомна ў час, да ганьбы духастратны,
Вялічыў дух, каб ён ушчэнт не згас...

.....
Калі, стваральнай мудрасцю жывы,
Згартуюць люд Асвета, Памяць, Вера.
...І недзе там, у паднябёсных сферах,
За свой народ усцешыцеся Вы!

Н. Мацяш.

• *Выконваецца балны танец пад музыку
“Вечар у замку”.*

Вядучы. Рым, 1521. На Вечны горад апус-
калася мяккае сутонне. Лёгкі вецер варушыў
празрыстыя фіранкі ў пакоі донны Франчэскі,
раз-пораз напаўняючы іх і робячы падобнымі
да ветразяў.

Гутарылі двое: ён і яна. Ён быў непаглядны,
прынамсі, непаглядны паводле канонаў гэтай
краіны і свету, да якога належала жанчына. Не-
высокі і шырокі ў плячах, з выцягнутым тва-
рам, адзінаю вартасцю якога знаўцы законаў
прыгажосці назвалі б грубаватую правільнасць
ліній, з доўгімі дужымі рукамі, ён быў падобны
да прасталюдзіна, але гэтаму ўражанню пярэчы-
ла ўнутранае святло, што адбівалася ў шырока
пасаджаных вачах, выдаючы чалавека не толькі
разумнага, але і асвечанага. Густыя валасы ко-
леру жытняй саломы і нетутэйшы халаднава-
ты блакіт вачэй сведчылі, што чалавек гэты з
далёкіх паўночных краёў.

Франчэска. Гэта праўда, што вы нарадзіліся
ў самым сэрцы варварства?

Паўза.

Франчэска. Вы прымушаеце даму чакаць.

Мікола Гусоўскі. Я не хацеў бы пакрыўдзіць
вас сваім адказам. Мне таксама даводзілася чы-
таць кнігі, якія сцвярджаюць, што ў маёй краіне
зоркі свецяць удзень і ўначы, што золата ў нас
нямерна больш, чым жалеза, а людзі, не раўную-
чы як цыклопы, маюць па адным воку пасярод
ілба. Зрэшты, пра колькасць вачэй у маіх адна-
земцаў вы можаце меркаваць і самі, варта толькі
ўважліва зірнуць на аднаго з іх... (*усміхаецца*).

Франчэска (*расчаравана і недаверліва*). Няўжо
ў вас няма дзівосаў, пра якія столькі гавораць?

Мікола Гусоўскі. Дыму без агню не бывае.
Ніхто не мае такіх бязмежных, як нашыя, лясоў.
Царства нашых звяроў і птушак найбагацейшае
на ўсім свеце. Толькі ў нас жывуць зубры, якіх
ахоўвае княжая грамата. Мы і самі не зведалі
ўсіх таямніц нашых пушчаў.

Франчэска. Я чула, у юнацтве вы былі прост-
тым паляўнічым...

Мікола Гусоўскі. Гэта праўда.

Франчэска (*амаль як загад*). Раскажыце.

Мікола Гусоўскі.

Што да мяне, то сваё паляванне і ловы
Адпаляваў я. Адзіная ўцеа ў самоце –
Жыць успамінамі.

Думкай ляціш быстракрылай
Ноччу і днём на радзіму, у памяці сеці
Вабіш той час незабыўны,

што некалі ў нетрах
Родных лясоў разгубіўся, і кліч – не даклічаш...
Што ў іх, тых закліках?

Час увавіць немагчыма.
Гонішся, смертны,

за страчаным часам, прыстанеш,
Не даганяеш, бо што прамінула – не вернеш.
Гэты пясок-пльвунец высыпаецца ў вечнасць.

Франчэска. Добра, пан Гусоўскі, працягвай-це, мне вельмі цікава...

Мікола Гусоўскі. Пушча і сапраўды была
маёй першай школай. Я і цяпер часта чую яе му-
зыку... Паляўнічымі былі мой бацька, і мой дзед,
і дзед майго бацькі. Першы раз мяне ўзялі на
ловы, калі мне споўнілася сем гадоў. Тыя ловы
запомніліся мне назаўсёды. Калі праз два тыдні
мы вярнуліся, маці не сустрэла нас, а на месцы
сялібы мы ўбачылі пажарышча. Ускрай пушчы
прайшлі татары...

Франчэска. Мне вельмі шкада вас, пан Гу-
соўскі. Але выбачайце – я перапыніла вас.

Мікола Гусоўскі.

Край свой (цяпер ужо ўласнасць Кароны)
калісьці

Я перамераў удоўжкі і ўпоперак пешшу.
Змалку ад бацькі вучыўся
ў бясконцы абходах

Крокам нячутным ступаць,
каб нішто не шурхнула,

І спасцігаў, як звяроў прыкмяцаць па бярогах
Нюхам і вокам. Без якасцей гэтых

Не напалюеш, бо звер палахлівы і пільны.
Колькі патоў ён, бывала,

зганяў з мяне ў зімнюю сцюжу,
Коп'і шыбаць прымушаючы з бегу наводмаш!

Колькі нагледзеўся смерці, наслухаўся енку
Ў пушчах, пакуль мяне, сына,

вучыў палясоўшчык!
Рос і засвойваў усё: дзе сям'ёю мядзведзі
Сусляць маліннік,

дзе пасвіцца дзік па дубровах,
Як на ласеў асцярожных нябачныя сеці

Ў лузе расставіць, каб трапіў у пастку сахаты.
Бачыў і чуў, як пальбой аглушалася пушча,

Грузна, мармычучы, ў снег асядала здабыча.
Жмурыўся перш, калі недзе ў імклівай пагоні

Ранены верхнік мільгне,
і адно толькі згледзіш:

Кроў на кані і, як гронкі каліны, – на снезе.

Вось у такіх пераплётах на нашых аблавах

Часта і быў я раўнёю сваім пабрацімам.

Рэкі лясныя, Дняпра паўнаводнага строму

Пераплываў я з канём у пагоні за зверам.

Што там таіцца, карцела дзе-небудзь і збочыць;

Гнаў тую думку: на людзях і смерць не страшная.

Колькі нягод паспытаў я на тых паляваннях –

Каяцца б можна, ды хто ж калі каяўся ў мілым!

Быў і адважны, а дзе й неразважны, казалі:

Як ні было – не забыць сваю школу Міколу.

Вядучы. Мікола Гусоўскі глядзеў на яе, і
ўспаміны пра родны край запаўнялі яго душу.
Яму хацелася, каб Франчэска ўвачавідкі ўбачы-
ла, як ён пераплываў побач з канём рэкі і меся-
цамі блукаў пушчаю; як стралец, злажыўшыся
з лука, зразае жораву крыло; як ляціць па зям-
лі імклівы птушыны цень і, палыхаючыся яго,
маланкава зрываецца з месца зубр. Мужчына
гаварыў і бачыў, што яе вялікія вочы расплюшч-
ваюцца яшчэ шырэй і шырэй і з твару знікае
абыякавасць. Ён чуў радасць ад улады сваіх слоў,
але раптам...

Франчэска (*холодна*). Хопіць. (*Паўза*.) Я хачу
пачуць, як гучыць на вашай мове вашае імя.

Мікола Гусоўскі. На мове майго народа мяне
завуць Мікола. Мікола Гусоўскі.

Франчэска. Мі-ко-ла. Як жа вы сталі паэ-
там?

Мікола Гусоўскі. Вы ўмеце выбіраць цяжкія
пытанні, донна Франчэска. Баюся, гэтае з тых,
на якія адказаць увогуле немагчыма.

Франчэска. О-о! Я ведаю вашы вершы. Не-
каторыя гавораць пра іх з захапленнем. Дзе ж
сапраўдная крыніца вашага натхнення?

*Зачытвае на памяць пад музыку верш "Край
мой..." Яна Баршчэўскага.*

Мікола Гусоўскі. Дзе?

Край мой, дзе горы паўсталі ўзнёсла,

Край сініх вод, чаратамі зарослых,

Пушчаў, дзе ў голлі хаваецца сонца,

Колькі прыгадак ты будзіш штодзённа,

Ў промнях вясновых, у барвах зялёных

Ты мне з'яўляешся казкай бясконцай.

Аднойчы я чуў, як пяюць пад звон кайданоў
палонныя татары. Яны ворагі маёй краіны, але,
калі я пачуў, як яны плачуць па радзіме і па сваіх
пустых тулах, у мяне зашчыміла сэрца. Тут, у
Рыме, я разумею іх песню яшчэ лепш.

Франчэска.

Хіба вы палонны? Хто ж паланіў вас?

Мікола Гусоўскі. Туга па радзіме...

Музыка нашых лясоў мілагучнасцю строгай

Вуху і сэрцу мілей за літаўры і ліру.

Але ж я пісаў гэтыя радкі ў сваім лісце да вас...

Франчэска. Я атрымала ваш ліст. Цяжка
ўявіць сабе ўчынак больш легкадумны, чым ваш.

Мне вядома, што ў спісах каралеўскага пасольства нават няма вашага імя, а вы настойліва дасылаеце мне свае лісты. Вы забыліся, хто вы...

Мікола Гусоўскі кланяецца і імкліва выходзіць.

Вядучы. “Вы забыліся, хто вы...” Ён выйшаў ад Франчэскі, не заўважаючы нікога, сам-насам са сваім бодем і са сваёй крыўдай. У цішыні, што нябачна абкружыла Гусоўскага, гучала рэфрэнам: “Вы забыліся, хто вы. У спісах пасольства нават няма вашага імя...” Намагаючыся ўцячы ад насланьня, ён прыспешваў хаду, але абразлівыя словы ўсё адно даганялі яго і смяяліся яму проста ў вочы. “Вы забыліся, хто вы...”

Хто ж ён і на самай справе, Мікола Гусоўскі, сын паляўнічага? Як апынуўся ён у Рыме, у вечным горадзе, у пакоях донны Франчэскі?

Мікола Гусоўскі – наш славуты зямляк эпохі Адраджэння. І сёння дакладна невядома, ні колькі жыў, ні калі памёр паэт. Не акрэслена пакуль дакладна і месца на беларускай зямлі, якое дало свету геніяльнага чалавека, бо паселішчаў і рэк з назвамі Гусаў, Усава, Уса на Беларусі шмат. Адно несумненна: Паэт нарадзіўся на беларускай зямлі Вялікага Княства Літоўскага. Па паходжанні Мікола Гусоўскі быў сынам княжацкага палясоўшчыка, а мо і паляўнічага.

У 1518 г. з Кракава, сталіцы Польшчы, адбыло ў Італію чарговае каралеўскае пасольства на чале з біскупам Эразмам Вітэліусам. Місіяй пасольства было схіліць папу рымскага Льва X Медычы да стварэння кааліцыі хрысціянскіх дзяржаў супраць турак і татар. У свіце пасла аказаўся М. Гусоўскі, адукаваны і таленавіты, улюбёны ў родны край.

Мікола Гусоўскі выходзіць на сярэдзіну сцэны і ўзрушана паўтарае сам сабе.

Мікола Гусоўскі. Вы забыліся, хто вы...

Вядучы. Але што гэта? Раптам яго вочы натыкаюцца на групу людзей у родным беларускім адзенні. Дзіўна: тут, на вуліцах Рыма? Ці магчыма гэта? Углядаючыся, ён разумее, што гэта вандроўная акцёрская трупа і што яна сапраўды з далёкай Айчыны. З захапленнем глядзеў ён на танцораў, лавіў зацікаўленыя позіркы рымлян, і паступова цеплыня разлівалася ў сэрцы, адступала горыч расчаравання. Вось яно, сапраўды непакіснае, непарушнае, галоўнае ў жыцці, – тое, што ніколі не падмане, – воклік Бацькаўшчыны.

• **Выконваецца беларускі народны танец.**

Вядучы. Гэтым вечарам М. Гусоўскі, запрошаны самім гаспадаром, ішоў да пасла караля польскага і вялікага князя літоўскага пры папскім двары, ішоў да Эразма Вітэліуса. Пасол і

яго сакратар былі аднагодкі, але наймацней іх лучылі не аднолькавы век і агульнасць многіх поглядаў, не адукаванасць, а штосьці больш трывалае. Адпрэчыўшы лаціну і пальшчызну, з дзіўным для самога сябе смакам, Эразм любіў пагутарыць з Гусоўскім па-беларусінску, на мове Вялікага Княства.

У вечаровым зацішкі галерэі яму на дзіва выйўна згадалася іхняя першая сустрэча, якая магла стаць і апошняю, бо выправіцца да Абрама з таго палявання Гусоўскаму было нашмат прасцей, чым вярнуцца дахаты жывым. Гэта здарылася ў гады праўлення караля і вялікага князя Аляксандра, у шчаслівую для Эразма пару, калі ён і Гусоўскі яшчэ не ведалі, што іх пуцявіны не толькі перакрываюцца, але і непарыўна заплятуцца, як дзве суравыя ніткі.

Дзень палявання выпаў сонечны і сляпучы ад першага снегу. У марозным паветры ўжо выйўна чуюцца чалавечыя крыкі і конскае гігантанне. Гук хутка набліжаецца, і кроў бяжыць па жылах кароткімі моцнымі штуршкамі. Зубр паказаўся на гары знянацку. Прабегшы з паўсотні крокаў, ён на хвілю спыніўся, нібыта акурат дзеля таго, каб даць сябе разгледзець – ахутаны белым воблакам пары, агромністы, як капа старога рудаватага сена, з трыма суліцамі ў загрыўку.

Кароль і астатнія коннікі прыпыніліся, стамлены звер ленавата павярнуўся, прымаючы выклік. І тут здарылася непрадбачанае: буланы пакаўзнуўся і скінуў гаспадара на дол. Раз’ятраны зубр двума скачкамі дапяў няшчаснага паляўнічага і кароткім страшным ударам рагоў выпусціў з чалавека дух.

З сотні жаночых грудзей вырваўся і разлётся па-над галявінаю лямант, у якім змяшаліся жах і захапленне. Адно цяпер зубр угледзеў нешта дагэтуль нябачанае: высокі памост са стракатым натоўпам якіхсьці крыклівых істотаў. Звер ажно здрыгануўся ад лютасці. Не зважаючы на баханне рушніц, ён нагнуў кашлатую галаву і, падкідваючы цяжкі азадак, моўчкі памчаў проста на памост. Ён, як вихор, пранёсся непадалёку ад Эразма, пакінуўшы за сабою стаптанага паляўнічага і растружчаную капытамі зброю. Пераможна рыкнуўшы, звер завярнуўся і лёгка збіў палю. Некалькі прыдворных дам, анямеўшы ад жаху, апынуліся на снезе. Зубр зноў развярнуўся.

І тады паляванне не дало веры вачам: паміж ашалелым ад здзідаў і куль мсціўцам-зубром і яго ахвярамі, што безабаронна бэрсаліся на снезе ў цяжкіх футрах, скочыў малады лоўчы з рацішчам.

Зубр здзіўлена ўскінуў голаў і ўтаропіў на чалавека каламутны позірк, поўны нявыказа-

най пакуты і нянавісці. Тым часам каржакаваты лоўчы, прытанцоўваючы, зрабіў насустрач зверу яшчэ тры крокі і знерухомеў. Пачаўся вусцішны танец чалавека і параненага зверу. Але пушчанскі магут пакрысе знемагаў. Вось яго тулава працяла дрыготка, вось ён пахіснуўся, вось у сляпым шале, ужо чуючы непазбежнае, зачэпіў рогам яліну. Усе ўжо ведалі, хто пераможа ў гэтым двубоі, і, калі шырокае лязо рацішча ўвайшло зубру проста пад сэрца, галявіна зараўла ад захаплення, угору ўзляцелі магеркі і аблавушкі, і ніхто не пачуў перадсмяротнага звярынага хрыпу.

Зубр яшчэ не сканаў, яшчэ стаяў на каленях, хапаючы снег, а адчайнага лоўчага ўжо абдымалі, мацалі рукамі, нібыта не верачы, што жывы. Жанчыны і сама каралева глядзелі на маладога паляўнічага з непрыхаванай цікавасцю. “Хто гэта?” – спытаўся тады ён, Эразм, у суседа-шляхціча, і той адказаў: “Сын баярскі, Мікола. Налібоцкі наш, з Гусава родам”.

Такое было іх знаёмства, і цяпер пасол яшчэ раз падзякаваў небу за тое, што звяло іх. Колькі перажылі ўдвух! І цяпер таксама разам. Блаславёны той, чый лёс мае ўплыў на лёс Айчыны.

Уваходзіць Мікола Гусоўскі.

Мікола Гусоўскі. Дзень добры, монсеньёр.

Эразм Вітэліус. Рад бачыць цябе, пан Гусоўскі. Я прачытаў паэму “Янычар”. Твая ліра зноў падарыла мне асалоду, а талент нагадаў спелую вінаградную гронку. (*Абдымае Гусоўскага за плечы.*) Няхай узрадуецца тваё сэрца, як напоўнілася радасцю маё. Папа зацікавіўся паляваннем у нас на поўначы і выказаў жаданне мець у сваіх пакоях чучала зубра. Неба нарэшце пачула нашы малітвы. Табе давядзецца адкласці ўбок эпіграмы.

Мікола Гусоўскі (з усмешкай). Няўжо монсеньёр хоча паслаць мяне на ловы?

Эразм Вітэліус. Пра зубрыную шкуру няхай дбае Радзівіл, а мы з табою, Нікалаус, павінны ўпаляваць штосьці больш важнае. Папа паждаў мець не толькі зверу, але і праўдзівае паэтычнае слова пра ягоныя звычкі і лясы, што даюць яму прытулак. Ты не раз гаварыў, што твой човен застаўся. Выводзь яго ў мора і не бойся буры!

Мікола Гусоўскі. Вы кажаце, Рым зацікавіўся намі, монсеньёр?

Эразм Вітэліус. Памятай, пасля Грунвальда, твора паэта Вісліцкага, пра нас даведзіся ва ўсім свеце. Кожны італьянскі вяльможа хацеў бы мець кнігу пра нашу краіну. Я ўжо стаміўся ад бясконцых распытаў. Дакуль яшчэ

будуць распаўсюджвацца чуткі пра варварства нашых зямель? Мы даўно адкрылі для сябе Захад, і ўжо даўно прыспела пара паказацца на людзях самім. Я хачу, каб ты памятаў словы вялікага Дантэ:

О вы, разумныя, зірніце самі,
І кожны зразумее настаўленне,
За дзіўнымі схаванае радкамі.

Мікола Гусоўскі. Сённяшні дзень з тых, што могуць перавярнуць усё жыццё. Няхай умацуе мае сілы Усявышні.

Эразм Вітэліус. Так. Памятай, у тваіх руках не толькі твой лёс.

Мікола Гусоўскі. Дзякуй, монсеньёр.

• *Выконваецца старажытны беларускі танец.*

Вядучы. Заканчваецца год 1521 ад Божага нараджэння. Нялёгка думкі апанавалі Эразма Вітэліуса. Па Еўропе паўзуць чуткі пра набліжэнне новага патопу, і некаторыя ўжо будуюць каўчэгі. Колькі бед за гэты час бачыла Еўропа! Папа ўжо не дапускае да сябе амаль нікога. Смерць бязлітасна падступае да яго ложка. Папу турбуе цяпер блізкая сустрэча з Усявышнім, а не ловы ў паўночных пушчах і не паэма, якую ён, Вітэліус, меўся паднесці яму на Каляды. У вітальні стаіць ужо непатрэбнае шыкоўнае чучала зубра, якое ён хутка загадае прыбраць з вачэй. Каб можна было гэтаксама лёгка прыбраць з душы няспраўджаныя спадзяванні!

Калі папа адыдзе, Вітэліус ужо не будзе паслом, бо страціць таго, хто прызнаваў яго прадстаўніком дзяржавы. Але ён назаўжды застанеца мецэнатам. Хіба мецэнатаў і праз стагоддзі не прыгадваюць побач з тымі, чыю музу яны баранілі ад сцюдзёных вятроў эпохі? Не, усё-такі ён заставаўся мецэнатам, і ў гэтым была цяпер яго будучыня!

Апошняя сустрэча паэта і мецэната была ўжо не за гарамі. Гэта здарылася там жа, у Рыме, які ў 1522 г., як і іншыя гарады Еўропы, наведла страшная госця – чума.

Захварэў і Вітэліус. Чума, як сама плынь часу, разам змыла ўсё спароджанае чалавечай мітуснёю: імкненне да ўлады, кардынальскае манты... Засталася галоўнае – будучыня вялікага твора, і ён перадаў Гусоўскаму, што хоча бачыць яго неадкладна.

У пакой хворага Эразма Вітэліуса ўваходзіць Мікола Гусоўскі.

Эразм Вітэліус. Лёс даўно гоніцца за намі, Нікалаус. Атропа стамілася віць нітку майго жыцця. Ты чуў, што вярнуўся адзін з караблёў Магелана? Таго партугальца, што хацеў, ідучы на захад, вярнуцца на ўсходзе. Тубыльцы забілі

яго, але карабель прынёс вестку, што зямля сапраўды круглая. Гэтая каравела прывезла Магелану вечную памяць нашчадкаў. Нікалаус, Усявышні і мяне пакіне ў чужой зямлі, але я хачу, каб мой карабель таксама прыстаў да родных берагоў...

Мікола Гусоўскі. Што я магу зрабіць для вас, монсеньёр?

Эразм Вітэліус. Учора я зноў чытаў тваю “Песню...”. У ёй ты філосаф і географ, гісторык і жывапісец, але заўсёды і найперш ты – паэт. Нікалаус, сёння ты першы паэт Кароны і Княства. Твае пачуцці разрываюць абалонку чужых слоў, і ў лаціне я чую мову нашага краю. Кожны вялікі мастак мае твор, які эліны называлі помнікам. У ім застаецца душа творцы. Разам з ім мастак перадае наступнікам непадлеглы тленню вобраз эпохі і Бацькаўшчыны. Ты збудаваў сабе помнік...

Мікола Гусоўскі. Монсеньёр... Гэты помнік мы будавалі разам...

Эразм Вітэліус. Ты дасягнуў амаль немагчымага. Твой паранены зубр – цудоўная алегорыя Айчыны, увасабленне яе лёсу і сімвал яе былой велічы... Ты годны стаць поруч з Петраркам. Аднак мудрэц, што прамовіў “scripta manent” – “напісанае застаецца”, памыляўся. Я ведаю, як шмат з напісанага і вартага перажыць стагоддзі не перажыло і сваіх творцаў. Напішы да каралевы Боны, нагадай, што любая дзяржава мусіць больш абавязана не на сілу зброі, а на моц духу. Нагадай, што рымляне і эліны былі магутныя тады, калі квітнелі мастацтвы, а як толькі пачалі нікнуць таленты, пачаўся і заняпад дзяржавы.

Мікола Гусоўскі. Дзякую, настаўнік.

Эразм Вітэліус. Дай мне слова, што ты не парэш, пакуль не надрукуеш “Песню...”.

Мікола Гусоўскі, кланяецца, моўчкі, ацёршы слязу, выходзіць з пакоя (становіцца збоку). Эразм Вітэліус, паціху ўстаўшы, падыходзіць да акна.

Вядучы. Так і здарылася. Выдаць паэму не ўдалося, бо яе заказчык – папа Леў X Медычы, а ў хуткім часе і сам пратэктар паэта, глава пасольства біскуп Эразм Вітэліус, – памерлі ад чумы. Толькі ў Кракаве, дзякуючы падтрымцы Боны Сфорцы, у той час польскай каралевы, і яе сакратара Людовіка Альфія, паэма была “адціснута” ў друкарні Іераніма Віетара і ў кастрычніку 1523 г. убачыла свет. Але здзейсніць мару – вярнуцца на радзіму – ў Гусоўскага не атрымалася. Пасля вяртання з Рыма ён застаўся ў Кракаве.

Апошнія гады жыцця паэт быў у апале. Разбіты паралічом, але духоўна не зломлены, Мі-

кола Гусоўскі дажываў свой век у нястачах і адзіноце.

Мікола Гусоўскі (*становіцца на сярэдзіну сцэны. Задумліва*). Сенека казаў: “Дзверы адчыненыя, можаш пайсці”. Больш нічога не трымае мяне тут, у Рыме... Памяць пра Вітэліуса са мной... Айчыне я прынясу паклон ад яго... Бацькаўшчына... Дом пад саламянай страхою, чарада дубоў, Нёман – край той, “дзе пачатак пачаткаў сэнсу жыцця і пачуцця святога – Радзіма”... Край той, што дараваў мне малітву да Божае Маці – малітву, якою скончыў я “Песню пра зубра”...

Вядучы.

Боская Маці, Прачыстая Дзева Марыя,
Чуеш імя Сваё ў песні і бачыш, напэўна,
Як затрымцела ад страху рука вершатворцы?
Раб Твой пакорлівы слэзную гэту малітву
Шле да Цябе, баючыся: а можа, не прымеш?
Можа, маўчаць і цярпець? Я ў душы адчуваю:
Варта Ты не малітвы раба, а харалу
Цэлага свету зямнога – людзей і стварэнняў, –
І велічання, і славы Ты варта таксама.

Я ж ці знайду і ці вымаўлю вуснамі ўзнёсла
Слова-зваротак, Тваю не прынізіўшы годнасць.
Знаю, што Ты міласэрная, добрая Маці –
Ты мне даруеш, і я тут з васковаю свечкай,
Перад Табою, Святой Багародзіцай, кленчу.
Бледны, прыгнечаны ношай грахоў сваіх цяжкіх,
Вусень-чарвяк падбірае будзённыя словы
Ў гэта маленне і шчэ спадзяецца, што зможа
Вымаліць краю Тваю абарону-спагаду.
О, заступіся за нас! Праз любоў к Чалавеку
Бацька наш Бог і абраў Цябе Сам, і паставіў
Першай Заступніцай люду, і Ты заступіся!
Як птушаняты ў нягоду пад матчына крылле,
Так пад Тваю абарону і мы прыбгаем.
Хай хто пакрыўдзіць дзіця, і малое заплача –
Маці ж прыгорне крывінку сваю і суцешыць.
Ты – наша Маці-Заступніца, мы – Твае дзеці,
Крыўдзяць, цкуюць нас і ганьбяць –

утры нашы слёзы.

О міласэрная Ўцешніца, Дзева Марыя,
Не пакідай нас, прымі гэту скаргу-малітву.

• *Гучыць “Ave Maria” Д. Качыні.*

Спіс літаратуры

1. **Гусоўскі, М.** Песня пра зубра / М. Гусоўскі. – Мінск : Маст. літ., 1981.
2. **Арлоў, У.** Час чумы / У. Арлоў // Дзень, калі ўпала страля : Аповесці і апавяданні / У. Арлоў. – Мінск : Маст. літ., 1988.

**Алена ЯНАВА,
Ганна ТРАЧ.**

Рубрыку вядзе
Зоя ПАДЛІПСКАЯ

“ДЗЕ ТАПОЛІ ТРЫМАЮЦЬ НЯБЁСАЎ СІНЬ...”

Алена Багамолава – сябра Саюза пісьменнікаў Беларусі (2009), кандыдат філалагічных навук (1995), прафесар кафедры беларускай філалогіі і сусветнай літаратуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў (2013).

Нарадзілася 20 сакавіка 1966 года ў вёсцы Лучазарная Сенненскага раёна Віцебскай вобласці. Закончыла Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (1988), аспірантуру пры БДПУ імя Максіма Танка (1994).

Аўтар манаграфіі “Дэрывацыя і функцыя экспрэсіўных прыметнікаў у мове народна-паэтычных твораў” (2005), навучальных дапаможнікаў “Практычная стылістыка” (1996), “Функцыянальная стылістыка” (2003), “Беларуская мова і чытанне: Інтэграваны курс” (у суаўтарстве, 2004), “Культура мовы” (у суаўтарстве, 2006), “Стылістыка і культура беларускага маўлення” (у суаўтарстве, 2012), а таксама шэрагу навуковых артыкулаў.

Алена Міхайлаўна – стваральнік і пэўны час (з 2001 да 2008 г.) кіраўнік літаратурнага аб’яднання Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў. Дзякуючы яе намаганням і таленту студэнтаў убачылі свет восем літаратурна-мастацкіх зборнікаў: “БУКет”, “Акварэлі”, “Завіруха кропель”, “Каліва”, “Кветка ў мегаполісе”, “Дар зямны”, “Весніцы”, “Світальныя словы”.

Аўтар паэтычнага зборніка “Рэха сустрэчы” (2008). Друкавалася ў часопісах “Полымя”, “Беларусь”, “Роднае слова”, “Літаратурны квартал”, “Малодосць”, штотыднёвіку “ЛіМ” і інш. Вершы Алены Багамолавай увайшлі ў штогоднік “Дзень паэзіі – 2005”.

З Аленай Багамолавай “Роднае слова” яднаюць доўгія гады плённага супрацоўніцтва. А гэты лістападаўскі нумар часопіса прапануе нашым чытачам вершы вядомай мовазнаўцы.

Філасофія пачуццяў, найперш кахання, узаемасувязь душы прыроды і душы чалавека хвалююць паэтку. І няхай ёй плённа пішацца, шчасліва жывецца і марыцца. Няхай светлынёй поўніцца яе дом, цвіце яе вясновы сад і родныя “таполі трымаюць нябёсаў сіль”, а душа саграваецца каляровымі вясёлкамі.

Алена БАГАМОЛАВА

...Каб пачуць твой голас,
Я павінна выйсці
На бліжэйшай станцыі,
Але я не выходжу.
...Каб пачуць твой голас,
Я павінна ўзяць тэлефон,
Але я не бяру яго.
...Каб пачуць твой голас,
Я павінна адкрыць сваё сэрца,
Але я зачыняю яго
Па дарозе...

у Віцебск...

Сумёт суму растае...
Сагрэй сваім дыханнем
Рукі мае...
Я прытулюся
Да тваёй шчакі...
Мы ўжо на адным беразе
Жыцця-ракі...

Ты прачнешся рана-рана...
Я – раней!
Пабягу ў сад, каханы,
Каб злавіць там ліставей!..
Карагод з лісця і яблык
Прыімчыцца ўслед за мной...
Шлейфам жоўтым,
Свежалёгкім,
Прывяду ў пакой твой
Восень...
Ты тым часам зварыш каву.
І запросім промнік ранні
Разам, толькі разам,
Дом напоўніць светлынёй...

...Якая прага
Наведаць Прагу!..
Разгайдалі вятры мае сны –
Да вясны
Толькі два ўзмахі крыла...

Я была без цябе
Ці з табой я была
На беразе Влтавы?
Ты ў мроях маіх
Ці наяве
Быў са мной там сумна-ласкавы?..
Ці з табой я на Карлавым мосце
Загадала жаданне
На адвітанне?
Пане Бог! Няхай тое стане!
І няхай спатоліцца прага
Разам наведаць Прагу...

* * *

Безнадзейна-надзейны
Мой сябра крылаты,
Паляцім у далё-ё-ёкую далячынь!
Там, дзе ціха асвер рыпіць каля хаты,
Дзе таполі трымаюць нябёсаў сіль;
Дзе вясною плачуць-смяюцца
Капяжы святлістых надзей;
Дзе азёры ў белых карунках лілей,
Нібы нявесты,
Дзе лугі ва ўбранні яркім,
Пярэстым;
Там, дзе восенню жоўтай плачуць
Лістам бярозы;
Дзе зімою ў вечар марозны
Мы сядзім каля печы,
Г'ём з вішнёвым варэннем гарбату...
Паляцім у дзяцінства,
Мой сябра надзейны, крылаты!

СУСТРЭЧА НА АДВІТАННЕ

Як толькі я ступіла на гэтую гарачую гасцінную зямлю, то адразу адчула подых паўднёвага ветру. І гэта быў не подых радасці ад сустрэчы з морам, узбярэжжам, пірсам, гэта быў подых развітання... Я адчула, што прыехала развітвацца... Я сюды больш не прыеду ніколі. Хоць кажуць: ніколі не кажы "ніколі". Так, магчыма, калі я засумую па сваім мінулым (і толькі па ім), тады захачу трапіць у гэты дашчаны фанерны барак, у паўцмяны пакой, на сцэжку, асветленую запавуціненымі ліхтарамі. Не ліхтарамі – па вучынымі хаткамі... Зусім не пры-ця-галь-на... Але тут, па гэтых сцэжачках, бегаў, весяліўся, праяўляючы самастойнасць, мой сын... Дык вось! Мой сын, калі раптам захоча, то я з ім сюды прыеду ізноў.

У гэты наш прыезд кветкі цвілі (і гэта былі чырвоныя ружы!) толькі каля першай хаткі. Усе астатнія клумбы "муравіліся" бледна-зялёным, пшчотна-салатавым дываном.

Фіялетавае фіранка ў пакоі... заглушыла рэшткі святла. Удзень пры лямпачцы мы разбіралі рэчы, пілі гарбату, а потым пайшлі на пляж.

Не надта чысты вясковы пляж і бясконца колькасць медуз спляжылі наш настрой. І я разумела: калі зараз я паддамся, то буду ў Мінску прыгадваць не салёнае мора, а салёныя слёзы... Будзем купацца, радавацца медузам і ўяўляць сябе такімі ж празрыстымі, лёгкімі, са шчупальцамі замест рук і ног...

Сонца, не падвядзі хоць ты!.. Але і яно здрадліва прыхавалася за лёгкімі, а затым і за грувасткімі аблачынамі... І так некалькі дзён... Раніца – сонца, мора ў медузах, абед – дождж, маланкі... і цеплыня ўвесь дзень!

Добра, што цеплыня. Але ж у "Жамчужыне" ўжо не гагуюць каву! Але ж пірс ужо не маўклівы: каля яго ўзвышаюцца краны і рыюць зямлю экскаватары. На базе нашай у гэтым годзе (ніколі не было!) кот, кошка, кацяняты... Кот, з выгляду драпежны дзікун, пасябраваў з суседзямі і з маім сынам...

Харчумся ці ў "Маяку", ці ў "Яўгеніі". Добра хоць тое, што хоць і дорага, але смачна і... прэстыжна. Аднак самая смачная гарбата на ўзбярэжжы ў "Родничке", або ў "Крынічцы" (па-нашаму лепш, але рускі турыст няхай пацешыць вока рускай назвай...).

У мясцовым ДOME культуры зноў цікавыя новыя фільмы... Зноў амаль кожны вечар мы пасля вячэры заварочваем сюды, каб адвесці душу, каб пах і подых расстання разбавіць харошым кіношным настроем...

Я не люблю развітвацца. Ні з чалавекам, ні з мясцінамі, ні нават з кветкай, ужо прывялай у гладышыку... Але апошнія гады толькі і раблю, што пакутую расстаннямі...

Мама пераехала ў іншую мясцовасць... Даруй, мая малая радзіма, і ведай: адведзенае табе вялікае месца ў маім сэрцы ніколі нішто не запоўніць. Але наведваць цябе так часта, як раней, не магу.

...Сябра прыехаў і паехаў. Зноў адвітанне. Даруй, дружа! Наш дом яшчэ не дабудаваны нават у марах... Развітальна жаўцеюць лісты на дрэвах... І нават пярэстыя кветкі восені як аскепкі ад летняй мазаікі... Яшчэ колькі тыдняў – і з імі развітаюцца вуліцы Мінска... Самаахварная прыгажосць восені замірае і мерзне ў абдымках зімы.

...Мы вярнуліся тады, летам, радасныя ў Беларусь. Нас не гэтак грэла роднае сонца, але як сагравала родная зямля!.. Ад расстання да сустрэчы – крок... Галоўнае, зрабіць і пражыць гэты крок... Не пакрыўдзіць у чаканні блізкага (барані Бог!), хіба ж ён, блізкі, вінаваты, што антонімы – складнікі нашага лёсу...

І яшчэ... не вяртайцеся ніколі туды, дзе былі шмат разоў і праз раз там было няўтульна.

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Вяртанне да вытокаў

Анатоль СТАТКЕВІЧ-ЧАБАГАНАЎ

З ГІСТОРЫІ ВЁСКИ ЗАСМУЖЖА ЛЮБАНСКАГА РАЁНА

Працяг. Пачатак у №№ 8 – 10.

Аляксандры Статкевіч, маёй маме, у 1939 г. споўнілася пятнаццаць гадоў, але яе, як і некастрых іншых засмужскіх дзяўчат і хлопцаў, у камсамол не прынялі. Наадварот, пры кожным зручным выпадку стараліся прынізіць, нават на танцы забаранілі прыходзіць. Не вытрымаўшы здзекаў, мама паехала з Засмужжа да сваёй цёткі ў Млынку. Пасля паступіла ў Слуцкае педвучылішча, якое паспяхова скончыла ў 1941 г. Наперадзе было новае, самастойнае жыццё, але пачалася вайна, якая несла новыя цяжкія выпрабаванні.

Як успамінала Валянціна Кунцэвіч, у час вайны – адзінаццацігадовая засмужская дзяўчынка, «дзень 22 чэрвеня 1941 г. быў цёплы, сонечны. Вяскоўцы сабраліся каля будынка калгаснай канторы. Людзі плакалі, ціха гутарылі.

У той жа дзень пачалі забіраць мужчын на фронт. Я думала, чаму забіраюць так многа. Бо зусім нядаўна была вайна з фінамі, і тады з Засмужжа пайшлі толькі два хлопцы – Марціновіч Мануіл (Манолій) і Сўхан Міхаіл, а на гэтую вайну – усе. Маладых мужчын спачатку сабралі ў Рачэньскім сельскім савеце, а адтуль адправілі на фронт. Засталіся толькі старэйшыя за 50 гадоў.

Мы бачылі, як раніцай цэлымі звёнамі ляцелі нашы самалёты: па тры самалёты тры звяны, а вечарам вярталіся па адным, не ў поўным складзе. Было чуваць, як бамбілі ўжо побач з Засмужжам. Ляталі нямецкія самалёты, іх можна было пазнаць нават па гуку, і раскідвалі цэлымі пачкамі лістоўкі, дзе абяцалі свабоду і прапаноўвалі нам здавацца.

Роўна праз тыдзень, у наступную нядзелю, у Засмужжы з'явіліся немцы. Падкацілі на матацыклах і машынах з паўднёвага боку. Была і нейкая іншая тэхніка, якой раней я ніколі не бачыла. Зноў стаяў цёплы сонечны дзень. Хутка сабралі ўсю вёску, разам з імі быў перакладчык. Па-свойму «гергеталі», а ён перакладаў. Ubачылі адну дзяўчыну з чорнымі валасамі і, прыняўшы за яўрэяку, збіраліся расстраляць, але людзі заступіліся, даказваючы, што яўрэяў у вёсцы няма, і дзяўчыну нейкім цудам адпусцілі.

Нямецкія салдаты насіліся па ўсіх дварах, прыбеглі да нашай цёткі Каці. А ў цётчынай хаце вокны ад сонца закрываліся аканіцамі і якраз у той сонечны дзень былі зачынены. У доме рэчы былі складзены, каб хутчэй уцячы ў выпадку пажару, а немцы падумалі, што мы сабраліся ў партызаны. Сцены хаты былі абклеены газетамі (шпалераў у той час не было), а на іх нейкія карыкатуры, і фашысты загадалі нам чытаць надпісы, але нам удалося адгаварыцца, што чытаць мы не ўмеем.

Немцы зазірнулі ў клець, пограб, але нікога там не знайшлі і пайшлі ад нас. Пабегалі па іншых дварах і паехалі ў Абчын, а затым на Любань. А бамбёжкі не спыняліся. Усё навокал гарэла. Вечарам над Урэччам палыхала зарыва. Там стаялі нашы ваенныя часці, і немцы бясконца бамбілі Урэчча, а таксама Слуцк, Старыя Дарогі, Асіновічы, Бабруйск, Мінск, Магілёў...»

Фашысты наступалі на Маскву, у Любанскім раёне яны з'яўляліся рэдка. Чырвоная Армія давала ім адпор, але сілы былі няроўныя. Паступова ў вёску Засмужжа пачалі па адным, па два прыходзіць раненыя, знясіленыя і галодныя нашы салдаты. Фронт пайшоў далёка наперад, яны апынуліся ў глыбокім тыле і не маглі ўжо дагнаць сваіх. З наступленнем восені, калі фашысты занялі Мінск і іншыя гарады, на Любаншчыне з салдат з разбітых савецкіх воінскіх часцей пачалі стварацца партызанскія атрады.

Калгасы ў пачатку вайны былі разбураны, але немцы патрабавалі, каб сяляне апрацоўвалі зямлю, сеялі хлеб, саджалі бульбу. Ды і самі людзі разумелі, што трэба расціць хлеб. Так гаварыла чалавечая мудрасць, таму ўсе землі падзялілі: сем'ям, дзе былі мужчыны, – цэлы надзел, норму, а адзінокім жанчынам – паўнорму. Надзелам лічыліся 10 га зямлі. Скот таксама раздалі, многія з былых раскулачаных яшчэ пазнавалі сваіх коней, кароў і забіралі іх да сябе. Вяскоўцы стараліся завесці свіней і авечак, але гэта працягвалася нядоўга.

У Любані стаяў нямецкі гарнізон. У 1942 г. немцы пачалі зганяць з навакольных вёсак моладзь

на працу: высякаць лес, капаць акопы. Партызаны не давалі немцам спакою і часта нападалі на іх, знішчалі ворагаў і здабывалі ў баі зброю, боепрыпасы. У адказ немцы распачалі масавыя расстрэлы яўрэяў у Любані, Слуцку, Урэччы. Фашысты прапаноўвалі ім забіраць з сабою самае каштоўнае – прыгожыя рэчы, залатыя ўпрыгожанні, – а перад расстрэлам усё адбіралі. Толькі нямногім удалося выжыць і схавацца ў знаёмых.

У канцы 1943 г. пачаліся аблавы на моладзь для работы ў Германіі. У першую чаргу па даносах паліцэйскіх адпраўлялі тых, хто нібыта меў сувязь з партызанамі. Схапілі і маю маму, Аляксандру Статкевіч. Завезлі на станцыю Урэчча, дзе беларускую моладзь рыхтавалі да адпраўкі ў Германію. Але яе выратавала тое, што яна захварэла на тыф...

Яшчэ адна гісторыя з летапісу жыхароў Засмужжа распавядае пра сям'ю Понтус, што прыехала ў Засмужжа ў 1920 – 1930-я гг. з вёскі Млынкі, з-пад Слуцка. Аляксандр Іванавіч Понтус быў сынам Алены Іванаўны (у дзявоцтве Сацкевіч-Статкевіч) і Івана Іванавіча. Жонка Аляксандра Понтуса, Соф'я Васільеўна, паходзіла з роду Карафа-Корбутаў. Іх родзіч Аляксандр Кляменцэвіч Понтус у Першую сусветную вайну быў фельчарам, а потым працаваў кавалём у Засмужжы. У час Вялікай Айчыннай вайны сям'ю напаткала вялікая гора. Здарылася гэта 7 лістапада 1943 г. У той дзень немцы спалілі сем хат засмужцаў, якія былі звязаны з партызанамі. Муж Вольгі Понтус (па мужу Вечар), дачкі Аляксандра Кляменцэвіча і Лукерыі Васільеўны Понтусаў, быў партызанам. Немцы падпалілі і хату Понтусаў. Гаспадары кідаліся ледзь не ў агонь, але немцы іх не падпускалі. Вольга з сястрой Кацярынай і іх суседам Васілём Свінко, які зайшоў у хату ў такі нядобры час, схаваліся ў пограбе, выбрацца з якога не змаглі. Так яны ўтрох і загінулі, задыхнуўшыся дымам...

Да гэтага часу ў Засмужжы памятаюць гэтую страшную гісторыю. Бываючы на Дубілаўскіх могілках, аднавяскоўцы абавязкова наведваюць магілы тых, хто загінуў ад рук фашыстаў.

Прасочым лёс у час ваеннага ліхалецця і вядомай ужо нам засмужскай сям'і Кунцэвічаў. Калі разбамбілі Асіповічы, Сафрон Кунцэвіч, брат Філіпа Іванавіча, мужа Паліны Кунцэвіч, вырашыў вярнуцца з сям'ёй у родную Бярозаўку. Паліна таксама паехала разам з імі дадому, але іх новай хаты ўжо не было: разабралі і вывезлі ў Жазэвічы пад сельсавет. Засталіся толькі сад і адрына, а таксама гумно. Зноў жыць не было дзе. Добра, што дом брата застаўся на месцы, так і пасяліліся ўсе разам.

Вёску Бярозаўку, як і сёння, з трох бакоў ахінаў лес, і яна ўваходзіла ў партызанскую зону, а

Сцяпан
Марціновіч.
Канец
1940-х гг.

ў Старобіне стаяў нямецкі гарнізон. Фашысты вырашылі разбіць партызан і ў маі 1942 г. напалі на іх у Бярозаўцы. Завязаўся страшны бой, партызаны доўга не саступалі, загінула шмат немцаў. За гэта ворагі вырашылі адпомсціць жыхарам вёскі. Сабралі ўсіх разам і хацелі расстраляць, але нейкім чынам людзей пакінулі жывымі, а вёску спалілі.

Ізноў Паліна Кунцэвіч засталася без даху над галавой. 16 чэрвеня 1942 г. яна вярнулася ў Засмужжа на бацькоўскі падворак. Новая хата ацалела, а ў старой прагніў дах. Тыя людзі з Абчына, якія пасяліліся ў хаце Паліны Кунцэвіч, калі бацькоў раскулачылі, вельмі хутка адтуль з'ехалі. Як узгадвае дачка Паліны Кунцэвіч, Валянціна, яны з маці яшчэ паспелі тымі чэрвеньскімі днямі 1942-га пасадзіць на вольнай зямлі ў садзе бульбу. З таго часу ўсе жылі разам і нікога, акрамя немцаў, не баяліся. Днём прыходзілі немцы, а ноччу партызаны, запасаліся прадуктамі.

З успамінаў Валянціны Кунцэвіч: *“Я, Тама і Міша жылі ў Засмужжы, а Соня – у цёткі Ганны (Ганна Васільеўна Міхневіч, жонка Міхаіла Сямёнавіча Булата. Памерла ў 1943 г.: прастудзілася, шукаючы па полі астанкі сына Паўла, які падарваўся на партызанскай міне. – А. С.-Ч.) у Заграддзі, каля Урэчча. Сцяпан, сын цёткі Каці і дзядзькі Ільы Марціновічаў, у 1941 г. служыў у Чырвонай Арміі ў Жытоміры, адтуль ён быў адпраўлены на фронт. Іх Міхаіл тады жыў у Маскве і Вольга была з ім. Толькі ў 1942 г. удалося даведацца, што Сцяпан цудам ацалеў. Кругом каля Любані ў вёсках Дубілаўка, Жораўка, Ляхаўка, Асавец, Сосны стаялі партызаны, і Сцяпан таксама пайшоў у партызаны”*.

Няпроста склаўся лёс Сцяпана Ільіча Марціновіча. Калі пачалася вайна, яму было толькі 23 гады. Малады афіцэр пасля заканчэння Жытомірска-Растоўскага пяхотнага вучылішча служыў камандзірам узвода 79-га страявога палка 135-й страявой дывізіі. У першыя месяцы вайны ў час аднаго з баёў здарылася неспадзяванае: дрэва ўпала і прыціснула Сцяпана, у такім стане ён атрымаў дзевяць ран і страціў два пальцы на левай руцэ. Месяц, з верасня да кастрычніка 1941 г., ён знаходзіўся ў палоне ў лагеры Схарамала Жытомірскай вобласці.

Сцяпану Марціновічу ўдалося ўцячы і з кастрычніка 1941 г. да красавіка 1944 г. ён ваяваў камандзірам узвода ў партызанскім атрадзе імя Аляксандра Неўскага, у 25-й брыгадзе імя Панамарэнкі. Але лёс паслаў яму яшчэ адно выпрабаванне: у красавіку 1944-га ён зноў трапіў у палон, дзе правёў цэлы год. Калі захварэў на тыф, адзін фін параіў з'есці цэлую шклянку солі. Магчыма, гэта і дапамагло выжыць. Там, у Фрайбургу, хлопец пазнаёміўся з зямлячкай, будучай жонкай Варварай Васільеўнай Мурашкай. Пасля вайны яны прыехалі ў вёску Засмужжа, пабудавалі хату, пасадзілі сад, выгадавалі траіх дзяцей і кожнаму дапамаглі атрымаць вышэйшую адукацыю.

Захаваўся фотаздымак пасляваеннай пары, дзе Сцяпан Марціновіч сярод былых палонных. Многае давялося перажыць і вытрываць гэтаму мужнаму чалавеку. Ён уганараваны ордэнам Айчыннай вайны I ступені, шматлікімі юбілейнымі медалямі. Апошняя ўзнагарода – медаль Жукава.

Вернемся яшчэ да падзей кастрычніка – лістапада 1942 г. Маладых засмужскіх дзяўчат і хлопцаў забіралі ў Германію і на франтавыя работы – капаць акопы. Пакідалі толькі тых, хто быў жанаты або замужам. Вось і пачалі маладыя людзі жаніцца, хто з кім, часта нават і не кахаючы. Так Тамара Кунцэвіч, дачка Паліны Кунцэвіч, выйшла замуж за Івана Андрэевіча Ляскоўскага з пасёлка Зара, так Міхаіл Мікалаевіч Міхневіч, унук Івана Сцяпанавіча Міхневіча, ажаніўся з Марыяй Марціновіч – дачкой Ільі Марціновіча, хоць яна яго і не кахала, але каб не трапіць у лапы немцаў, пайшла замуж. Пасля маладыя і не жылі разам, а Міхаіл вярнуўся да сваіх бацькоў.

Валянціна Кунцэвіч памятае тое вяселле сястры Тамары ў трывожны ваенны час: “Мы жылі ўжо з мамай – я, Тамара і Міша, а Сонечка была ў Заграддзі ў дваюраднай сястры Марыі, дачкі цёткі Ганны. Муж Марыі, Міхаіл Арэставіч,

Сцяпан Марціновіч (верхні рад, у цэнтры) сярод былых палонных. 1960-я гг.

у красавіку 1941 г. быў прызваны на ваенную падрыхтоўку, а 1 мая 1941 г. у іх нарадзіўся сын Анатоль. Калі пачалася вайна, ён, Міхаіл, нават і не бачыў свайго сына, а Сонечка наша была ў яе і дапамагала даглядаць дзіця.

У 1942 г., калі мая мама, Паліна Кунцэвіч, ужо жыла разам з намі ў Засмужжы, прыйшлі да нас бацькі Андрэя: мама Варвара і бацька Андрэй. Мама іх ведала як добрых людзей, у іх было трое сыноў – Міша, Аляксей і Іван. Пагаварылі і дамовіліся зладзіць вяселле ў лістападзе 1942 г. у Засмужжы. Было даволі ціха: у той час і партызаны, і немцы з'яўляліся рэдка. Пасля Сонечку забралі з Заграддзя, а мяне аддалі туды, бо Марыі трэба была дапамога, і я там жыла больш за год. Пасля ў снежні 1943 г. муж Тамары, Іван, быў ужо ў партызанах. Яны выходзілі на заданні: узрывалі цягнікі, што ішлі з грузам беларускага добра ў Германію. Іван з групай партызан прыйшоў у Ліпнікі, гэта 1,5 – 2 км ад Заграддзя, дзе жыла старэйшая дачка цёткі Ганны, Ніна, а мая мама напрасіла Івана забраць мяне адтуль. Ён праз Ніну і забраў мяне. Я ў гэты час якраз была ў Заграддзі. Маня прынесла нейкія мае рэчы... Помню, былі жоўтыя чаравікі, звязаныя разам, я іх несла цераз плячо і позна ўвечары ішла з імі па лясных дарогах”.

Валянціна Кунцэвіч ішла разам з групай партызан каля 20 чалавек. Позна ноччу яны апынуліся ў адной з вёсак Любанскага раёна. Зайшлі да сям'і Якубовічаў, якія былі родзічамі Кунцэвічаў. Там пераначавалі, а потым партызаны вывелі дзяўчынку на ўскраіну вёскі Абчын, а самі пайшлі на заданне. Далей яна, пераадольваючы страх, пайшла адна. І вечарам ужо была ў Засмужжы, дзе яе сустракала радасная, што ўсё добра скончылася, маці, Паліна Кунцэвіч.

Працяг будзе.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

ДА ПЫТАННЯ СТЫЛІСТЫКІ САКРАЛЬНЫХ ПАМЯШКАННЯЎ НЯСВІЖСКАГА ЗАМКА XVII – ПЕРШАЙ ТРЭЦІ ХХ ст.

Заканчэнне. Пачатак у № 10.

Галоўная капліца (дамавы касцёл) першапачаткова ўяўляла сабой трохпавярховы аб'ём. Уваход у яе быў зроблены праз бабінец з памяшканняў першага паверха ўсходняй галерэі, што прызначаліся для ксяндза і закрысціяна. Кожны ярус асвятляўся трыма двухстворкавымі вокнамі, што выходзілі на дзядзінец. На першым ярусе быў узведзены алтар са штучнага мармуру з каменнай менсай з чатырма прыступкамі, амбон* са штучнага мармуру з драўлянымі прыступкамі. Падлога была выкладзена са склюдаванага мармуру. Праз двухстворкавыя паўшклянныя дзверы, размешчаныя справа ад алтара, можна было трапіць у сакрыстыю**, сцены і столь якой былі “абабітыя палатном, распісаным карцінамі”. У рызніцы знаходзіліся два абразы: “Святы Ян Хрысціцель” і “Святая Дзева Марыя Суцяшэнне”. Галоўным акцэнтам інтэр'еру гэтага яруса стаў алтар з чудатворным абразом Найсвяцейшай Дзевы Марыі Ларэтанскай у драўлянай раме. Гісторыя знаходжання гэтай сямейнай рэліквіі апісана ў рэестры маёмасці капліцы 1758 г.

* **Амбон** (ст.-грэч. *ἀμβων* ‘узвышэнне’) – спецыяльнае збудаванне ў хрысціянскім храме, прызначанае для чытання Святога Пісання, спеваў ці абвяшчэння некаторых богаслужбовых тэкстаў, прамаўлення пропаведзяў.

** **Сакрыстыя** (закрыстыя; ад лац. *sacrum* ‘святая’) – памяшканне для захоўвання культавых рэчаў (святых сасудаў і богаслужбовага адзення святароў, богаслужбовых кніг і г. д.).

[13, с. 6], а таксама ў працах шматлікіх даследчыкаў [1, 2, 3, 4, 14, 15]. Адзначым толькі, што ў названы перыяд у галоўнай капліцы знаходзіўся і арыгінал абраза, на адвароце якога былі подпіс і пячатка Міхаіла Казіміра Радзівіла Рыбанькі, і яго копія ў чорнай раме (вісела пад сярэдняй ложкай) [13, с. 6]. Тады ж у капліцы была змешчана і табліца з інфармацыяй пра цудоўнае здабыццё святыні [16, с. 2]. Акрамя гэтай табліцы, у сцены храма былі ўстаўлены яшчэ тры камяні з выгравіраванымі надпісамі.

Першапачатковае барочнае аздабленне алтара паказана на карціне “Заручыны Кацярыны Аўстрыйскай, удавы Францыска Ганзага, князя Мантуі, з Жыгімонтам Аўгустам, каралём польскім, праз Мікалая Радзівіла Чорнага, канцлера і маршалка літоўскага, у Вене 5 ліпеня 1553 г.”. Мастак школы Шымона Чаховіча адлюстравваў гістарычны момант на фоне алтара капліцы Нясвіжскага замка. Праца напісана ў 1740 – 1760 гг., г. зн. фактычна адразу пасля ўзвядзення дамавога храма, верагодна, у якасці кардона для серыі габеленаў гісторыі дому Радзівілаў [17, с. 41 – 42]. Бакавіны алтара ўпрыгожаны пілястрамі з фіяламі ў выглядзе ваз з букетамі кветак, верхнія часткі пілястраў дэкараваны валютамі з лісцем аканту. Верх алтара выкананы ў форме дзвюх сіметрычных валют, паміж якімі размешчана выява галоў трох пуці – херувімаў у сонечным ззянні. Аўтарская задума праявілася, відаць, толькі ў замене алтарнай карціны. Замест абраза Маці Божай на палатне з'явілася “Укрыжаванне Ісуса Хрыста”. Пазней у капліцы “злева насупраць окна ад дзядзінца” быў узведзены другі алтар [18, с. 12], звесткі пра яго дэкор, на жаль, не выяўлены.

Сярод літургічных рэчаў, змешчаных у капліцы, высокамастацкім аздабленнем і раскошай вылучаўся вялікі алтарны пазалочаны срэбрана крыж з фігурамі Збаўцы, Найсвяцейшай Дзевы Марыі і святога Іаана Евангеліста. Крыж знаходзіўся на вялікім

Інтэр'ер галоўнай капліцы Нясвіжскага замка. Фота Г. Лабадзенкі. 15 красавіка 2013 г.

эбенавым пастаменце, быў пакрыты лазурытам, упрыгожаны вялікай колькасцю каштоўных і паўкаштоўных камянёў: рубінамі, смарагдамі, дыямантамі, перламутрам. На алтарных сталах размяшчаліся вялікі срэбраны пазалочаны рэлікварый, зроблены ў выглядзе манстранца*, што ўключаў у сябе шмат святых рэліквій (раней гэты рэлікварый захоўваўся ў замкавай скарбніцы яшчэ з часоў Радзівіла Сіроткі), дванаццаць новых алаваных алтарных падсвечнікаў, чатыры падсвечнікі з яшмы, срэбраныя з пазалотай унутры келіхі, бронзавыя званочки, пазалочаны срэбраны манстранц. У дакументах зафіксавана наяўнасць трох партатэляў** са святымі рэліквіямі. На сценах гэтай галоўнай капліцы вісела шэсць пар новых латуневых свяцільнікаў. У храме былі ўсталяваны пафарбаваныя ў чорны колер два канфесіяналы*** і лавы для сядзення. З боку вала капліца мела скляпеністы калідор для працэсій, што пачынаўся з бабінца і выводзіў да сходаў на другі паверх і ў двор.

На другім ярусе размяшчалася капліца, дзе маліліся князі. Туды вялі двухстворкавыя дзверы на завесах і круках з унутраным замком. У інтэр'еры княжацкай малельні разам з абразамі “Госпад Ісус Міляцінскі” і “Безаганнае Зачацце Дзевы Марыі” знаходзілася дзесяць невялікіх партрэтаў прадстаўнікоў княжацкага роду. З мэблі былі лава, абабітая кармазінавым плісам, тры вялікія крэслы і лаўкі для ўкленчання, абцягнутыя чырвоным сукном. З гэтай капліцы дзверы на завесах з унутранымі замкамі вялі на бакавыя хоры (адзін для мужчын, а насупраць яго – для жанчын), дзе стаялі лавы, абабітыя чырвоным плісам, а таксама “неабабітыя лавы для сядзення і ўкленчання”. Трэці ярус называўся “хорам для капэлы”. Балкон трэцяга яруса апаўсаў капліцу па перыметры з чатырох бакоў. На сцяне гэтага яруса над алтаром вісеў абраз “Святая Дзева Марыя Чанстахоўская”. Насупраць алтарнай сцяны знаходзіўся арган.

Сцены і столі трэцяга яруса і галерэй другога яруса капліцы былі распісанымі. З інвентароў 1767 г. і 1834 г. вядома тэматыка жывапіснага дэкору капліцы. Так, на “трэцяй найвышэйшай столі” былі намаляваныя аблогі з анёламі, на сценах знаходзіліся “надпісы габрэйскія” і “розныя эмблемы” [19, с. 215]. Столь над дзвюма галерэя-

мі (другога паверха) “вапнай аздоблена і ружовым у кветкі афарбавана”. Роспіс сцен таксама быў вытрыманы ў ружовым колеры [18, с. 12, 24]. Сярод архіўных дакументаў захаваўся недатаваны рэестр абразоў у галоўнай замкавай капліцы [20, арк. 13 адв]. Звяртае ўвагу той факт, што сярод адзінаццаці жывапісных прац разам з абразамі хрысціянскіх святых і “Ісусам Міляцінскім” у капліцы знаходзіліся партрэты каралевы ў поўны рост, праваслаўнага мітрапаліта Пятра Магілы, уніяцкага мітрапаліта Кіпрыяна Жахоўскага і каталіцкага біскупа Мельхіёра Гедройца.

Секвестр радзівілаўскіх уладанняў пасля вайны 1812 г., працяглыя судовыя цяжбы ў дачыненні да іх даўгоў, размяшчэнне ў 1813 – 1816 гг. у замку лазарэта, адсутнасць у рэзідэнцыі гаспадароў на працягу больш як 60 гадоў прывялі да заняпаду замкавага комплексу, у тым ліку і дамавых капліц. Значна пацярпелі інтэр'еры галоўнай капліцы: у інвентары 1834 г. зафіксаваны адсутнасць дзвярэй на першым паверсе, у рызніцы, уваходах на галерэі другога і трэцяга паверхаў; пабітыя вокны, разбураная столь трэцяга паверха, пашкоджаны алтар [18, с. 12, 23, 30]. Само памяшканне капліцы было прыстасавана пад склад “розных фабрычных матэрыялаў, як казлоў, будаўнічых лясоў, дошак, зваленых у кучу” [21]. Пазней там была абсталявана сталярная майстэрня [4, с. 295].

Аднаўленне інтэр'ераў капліцы, бабінца і рызніцы пачалося толькі ў 1878 г. У выніку праведзеных работ вышыня капліцы была зменшана да двух паверхаў. “Сапсаваныя і паламаныя арнаменты” (ляпніну) каля алтара, амбона і трох табліц аднавілі “па малюнку старых”. Ранейшы алтар разабралі, на яго месцы быў “выбудаваны новы з атынкоўкай” і стальніцай “чыстай стальярнай работы”. Рамонт уключаў “ачыстку сцен шчаблямі, атынкоўку і афарбоўку”, у выніку чаго пацярпеў фрэскавы роспіс XVIII ст. Мармуровую падлогу пераклалі і адшліфавалі, у прытворы паклалі падлогу з цагляных плітак, у рызніцы – з дошак. Вокны і дзверы былі “закаваныя ў французскія завесы, крукі і замкі з меднымі ручкамі, а вокны з засаўкамі і закруткамі”.

Інтэр'еры адрэстаўраваных капліцы і бабінца зафіксаваны на фотаздымках канца XIX ст. Ёсць меркаванне, што афармленне галоўнай капліцы замка апошняй чвэрці XIX ст. было выканана ў неагатычным стылі [22, с. 309]. Гэты пункт гледжання грунтуецца, перш за ўсё, на адпаведнай стылістыцы мэблі, што знаходзілася ў храме. Аднак варта адзначыць, што, нягледзячы на пэўныя новыя дэкаратыўныя элементы, якія з'явіліся ў названы час, у афармленні алтара, ляпніне і роспісе сцен капліцы па-ранейшаму

* **Манстранц** (ад лац. *monstrare* ‘паказваць, дэманстраваць’) – літургічны прадмет, у якім падчас набажэнстваў і касцельных святаў дэманструецца Святое Прычасце (госція), разнавіднасць даразахавальніцы, што выкарыстоўваецца ў каталіцкай царкве з XIII ст. для пакланення Святым Дарам.

** **Партатэль** – каменны ахвярнік.

*** **Канфесіянал** (ад лац. *confessio* ‘споведзь’) – у Рымска-каталіцкай і некаторых англіканскіх царквах месца, адведзенае для споведзі.

выразна прасочваюцца барочныя рысы. Алтарную сцяну ўпрыгожылі дзве пары піястраў, што заканчваліся дэкаратыўна аформленымі капітэлямі, у сярэдзіну якіх былі ўпісаны медальёны з выявамі лапчастых крыжоў. У аздабленні алтара з’явілася мантыя, якую падтрымлівалі з двух бакоў херувімы, а ў яе цэнтр быў змешчаны абраз “Маці Божая Ларэтанская”. Бакавіны алтара ўпрыгожылі вазамі з садавінай. У цэлым, у дэкаратыўным убранні алтара і роспісе сцен прасочваюцца агульныя рысы з роспісам капліцы князя XVII ст., але цяпер выявы іерусалімскіх крыжоў на піястрах і міжаконнях былі дапоўнены княжацкай мітрай. Абрамленне табліц аформлена ў стылі позняга барока (ракако), у барочным стылі выкананы і асвятляльныя прылады капліцы: два падлогавыя разьбяныя кандэлябры і два кандэлябры-сямісвечнікі, што стаялі на століках з двух бакоў алтара. Функцыянальная мэбля капліцы нешматлікая – лавы для вернікаў і крэсліцы для ўкленчання (кленчыкі).

Фотаздымак 1897 г. адлюстроўвае інтэр’ер бабінца капліцы, які бачыцца даволі эклектычным. У цэнтры кампазіцыі – шафка ў неарэнесансным стылі, з двух бакоў яе размешчаны прысценныя столікі з мармуровымі стальніцамі. Барочная двух’ярусная жырандоля з пышным раслінным дэкорам замацавана ў цэнтры столі. На сцяне бабінца вісяць абраз “Найсвяцейшая Дзева Марыя”, пяць партрэтаў рымскіх пап і партрэт святой Канстанцыі. Іканаграфічныя матэрыялы падаюць досыць сціплае афармленне капліцы ў канцы XIX ст., разам з тым, у архіўных дакументах захаваліся звесткі пра значную калекцыю сакральнага дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва, што захоўвалася ў дамавым касцёле [23, 24].

Такім чынам, даследаванні пісьмовых крыніц і іканаграфічных матэрыялаў XVII – першай трэці XX ст. дазваляюць гаварыць пра адначасовае функцыянаванне ў Нясвіжскім замку Радзівілаў у розныя гістарычныя перыяды ад дзвюх да трох дамавых капліц, іх месцазнаходжанне і характэрныя асаблівасці ў афармленні інтэр’ераў. Убранне дамавых капліц адрознівалася раскошай аздаблення і, у параўнанні з іншымі заламі і пакоямі замка, не вылучалася зменамаі. Разам з тым час абсталявання капліц вызначаў стылістыку іх інтэр’ераў. Малельні XVII ст. былі аформлены ў стылі позняга рэнесансу (манььерызму) і ранняга барока, капліцы XVIII ст. мелі барочныя інтэр’еры, у XIX – першай трэці XX ст., пры перавазе барочных рыс, у інтэр’ерах замкавых капэл прасочваецца эклектычнасць стылёвых кірункаў. Нягледзячы на афармленне капліц Нясвіжскага замка паводле ўсталяваных каталіцкай царквой кананічных патрабаванняў, у іх інтэр’ерах праявіліся не-

каторыя характэрныя асаблівасці. Так, разам з сакральным жывапісам у большасці замкавых капліц размяшчаліся партрэты прадстаўнікоў каралеўскіх дынастый і роду Радзівілаў. У малельным дэкоры алтараў XVII і XIX ст. характэрнымі сталі выявы іерусалімскіх крыжоў, у ляпніне XIX ст. – размяшчэнне алтарных абразоў у цэнтры мантыі, увенчанай княжацкай мітрай, якую з двух бакоў падтрымлівалі анёлы. Важнай адметнай рысай, што падкрэслівае талерантнасць Радзівілаў, стала і размяшчэнне ў капліцы партрэтаў святароў хрысціянскай царквы розных канфесій.

На падставе даследаваных дакументаў уяўляецца магчымай рэканструкцыя інтэр’ераў галоўнай капліцы, капэлы князя і другой малельні княгіні, а таксама ідэнтыфікацыя некаторых прадметаў сакральнага дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва і жывапісу з замкавых калекцый, пошук і падбор аналагаў для насычэння інтэр’ераў капэл аўтэнтчнымі рэчамі, што набывае асаблівую значнасць у сувязі з завяршэннем рэстаўрацыі замкавага комплексу ў Нясвіжы, аднаўленнем першапачатковай функцыі галоўнай капліцы і стварэннем шэрагу інтэр’ерных экспазіцый, куды з часам могуць быць уключаны і княжацкія малельні.

Спіс літаратуры

1. **Ельскі, А.** Выбранае / А. Ельскі. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2004. – 496 с.
2. **Сыракомля, У.** Вандроўкі па маіх былых ваколіцах. Успаміны, даследаванні гісторыі і звычаяў / У. Сыракомля. – Мінск : Маст. літ., 2010. – 175 с.
3. **Taurogiński, B.** Z dziejów Nieświeża / B. Taurogiński. – Warszawa, 1937. – 271 s.
4. **Aftanazy, R.** Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej : w 11 t. / R. Aftanazy. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Osolińskich, 1991 – 1997. – Т. 2 : Województwa brzesko-litewskie, nowogródzkie. – 1992. – 602 s.
5. **Inwentarz zamku J. Ks. M., nieświeskiego i spisanie pałaców obu i pokojów po wszystkich gmachach będących...** w roku teraz idącego 1658 m[iesi]ca marc[a], dnia 29 // Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). – AR. – Dz. XXV. – Sygn. 2695/1. – S. 1 – 26.
6. **Regestr spisanie rzeczy Ks[iążęcia] J. Mci skarbowych, pokojowych, ceykhausu w zamku nieświeskim,** w roku 1626, dnia 3 augusta // AGAD. – AR. – Dz. XXVI. – Sygn. 36. – S. 2 – 17.
7. **AGAD.** – AR. – Dz. XXV. – Sygn. 2695/1. – S. 1 – 26.
8. **AGAD.** – AR. – Dz. XXVI. – Sygn. 36. – S. 2 – 17.
9. **Inwentarz zamku nieświeskiego...** w roku 1673 m[iesi]ca febr[uar]ii, 1 dnia sporządzony // AGAD. – AR. – Dz. XXV. – Sygn. 2695/2. – S. 1 – 15.
10. **Opisanie fortecy zamku nieświeskiego y pozycyi oney** // AGAD. – AR. – Dz. XXV. – Sygn. 2676/2. – S. 204 – 259.
11. **Opisanie kościoła zamkowego nieświeskiego w nim wszystkie apartamenta, ornaty, srebra, cyny...** poczowszy a die 24 iunij 1758 spisane // AGAD. – AR. – Dz. XXV. – Sygn. 2701/1. – S. 1 – 8.
12. **Rejestr całego sprzętu w kaplicy zamkowej nieswieskiej sporządzony w roku 1758** // AGAD. – AR. – Dz. XXV. – Sygn. 2701/2. – S. 1 – 10.
13. **AGAD.** – AR. – Dz. XXV. – Sygn. 2701/2. – S. 1 – 10.

14. **Метельский, А.** Владельцы старого Несвижа / А. Метельский. – Минск : БелЭн, 2011. – С. 94.

15. **Ярашэвіч, А.** Нясвіжскія абразы Маці Божай XVII – XVII стст. / А. Ярашэвіч // Нясвіж. Гісторыя – Культура – Мастацтва. Матэрыялы навуковых канферэнцый у Нясвіжы (1994, 1997). – Варшава – Мінск, 1998. – С. 163.

16. **AGAD.** – AR. – Dz. XXV. – Sygn. 2701/1. – S. 1 – 8.

17. **Bernatowicz, T.** Związki genealogiczne i fikcyjne pokrewieństwa. Idea koligacji Radziwiłłów z Habsburgami w mediach XVIII wieku / T. Bernatowicz // Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku. Materiały z XVII spotkania Komisji Lituanistycznej zorganizowanego przed Instytutem Historii PAN, Instytutem Historycznym UW i Instytutem Historii Prawa UW w Warszawie 23 – 24 września 2008 pod red. Ur. Augustyniak. – Warszawa, 2009. – S. 40 – 52.

18. **Замок во второй четверти XIX в.** (по данным инвентаря 1834 г.). Историко-архивные и библиографические исследования // Архив УП “Проекстреставрация”; автор исторических исследований В. Н. Первышин. Архитектурный проект дворцово-паркового ансамбля XVI – XVIII вв. в г. Несвиже. – Объект 97.064. – Раздел 1. – Ч. 3. – Минск, 1999. – 102 с.

19. **AGAD.** – AR. – Dz. XXV. – Sygn. 2676/2. – S. 204 – 259.

20. **Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ).** – Фонд 694. – Воп. 1. – Спр. 51. – Арк. 13 адв.

21. **НГАБ.** – Фонд 694. – Воп. 2. – Спр. 4968. – Арк. 174.

22. **Feliks, A.** Wnętrze nieświeżskie z okresu ostatniej świetności zamku na przełomie XIX i XX w. / A. Feliks // Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej : w 2 t.; red. nauk. W. Walczak i K. Łopatecki. – Białystok, 2010. – T. 1. – S. 415.

23. **Опись костельных сосудов и других предметов ювелирной работы, принадлежащих к каплице их сиятельств кн. Радзивиллов в Несвижском замке составленная** // Lietuvos valstybinio istorijos archyvas (LVIA). – Фонд 459. – Оп. 1. – Д. 3804. – Л. 1 – 1 об.

24. **Опись вещам, принадлежащим к каплице Их Сиятельств Князей Радзивиллов в Несвижском замке** // LVIA. – Фонд 459. – Оп. 1. – Д. 3804. – Л. 2 – 3 об.

Галіна КАНДРАЦЬЕВА,

аспірант Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 12.06.2013 г.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2014 год

СТУДЗЕНЬ

1 студзеня – 90 гадоў з дня нараджэння Юрыя Уласава (1924 – 1976), акцёра, заслужанага артыста Беларусі

85 гадоў з дня адкрыцця Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі на базе Інстытута беларускай культуры

80 гадоў з дня нараджэння Людмилы Цімафеевай, актрысы, заслужанай артысткі Беларусі

75 гадоў з дня нараджэння Васіля Сердзюкова, спевака, заслужанага артыста Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Васіля Кавальчука, спевака

2 студзеня – 70 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Напрэенкі, акварэліста

60 гадоў з дня нараджэння Змітрака Марозава, паэта, празаіка, публіцыста

3 студзеня – 70 гадоў з дня нараджэння Міхася Рамнюка (1944 – 1997), мастацтвазнаўцы, этнографа, мастака

4 студзеня – 285 гадоў з дня нараджэння Яўхіма Ігнацыя Юзафа Літавора Храптовіча (1729 – 1812), публіцыста, паэта, перакладчыка, грамадскага і палітычнага дзеяча ВКЛ

145 гадоў з дня нараджэння Ядвігіна Ш. (сапр. Антон Лявіцкі; 1869 – 1922), аднаго з пачынальнікаў беларускай прозы, публіцыста, драматурга, паэта, фельетаніста

85 гадоў з дня нараджэння Івана Сяркова (1929 – 1998), празаіка

5 студзеня – 70 гадоў з дня нараджэння Анатоля Кочына (1944 – 1991), кампазітара

6 студзеня – 120 гадоў з дня нараджэння Віктара Гольдфельда (1894 – 1982), украінскага і беларускага скрыпача, педагога, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

110 гадоў з дня нараджэння Ільі Мусіна (1904 – 1999), дырыжора, педагога, заслужанага артыста Беларусі, заслужанага дзеяча мастацтваў Узбекістана, народнага артыста Расіі

100 гадоў з дня нараджэння Тодара Лебяды (сапр. Пётр Шырокаў або Шыракоў; 1914 – 1970), драматурга, паэта, празаіка, публіцыста. З 1962 г. жыў у Расіі

60 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Марука (1954 – 2010), паэта, публіцыста, перакладчыка

7 студзеня – 90 гадоў з дня нараджэння Барыса Бур’яна (1924 – 2009), тэатральнага крытыка, празаіка, сцэнарыста

90 гадоў з дня нараджэння Георгія Шыловіча (1924 – 2011), празаіка, публіцыста, перакладчыка, сцэнарыста

85 гадоў з дня нараджэння Міколы Луферава (1929 – 1994), крытыка, літаратуразнаўцы

8 студзеня – 115 гадоў з дня нараджэння Алеся Гародні (сапр. Функ; 1899 – 1944), празаіка, крытыка

90 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Дадзіёмава (1924 – 1983), празаіка

90 гадоў з дня нараджэння Алеся Савіцкага, празаіка

10 студзеня – 95 гадоў з дня нараджэння Аркадзя Гейнэ (1919 – 1942), паэта

90 гадоў з дня нараджэння Таісы Канавалавай (1924 – 2011), беларускай і рускай актрысы, заслужанай артысткі Беларусі

85 гадоў з дня нараджэння Міхася Яроша (1929 – 1987), літаратуразнаўцы, крытыка

12 студзеня – 95 гадоў з дня нараджэння Васіля Хомчанкі (1919 – 1992), празаіка, сцэнарыста

85 гадоў з дня нараджэння Дзмітрыя Бугаёва, крытыка, літаратуразнаўцы

14 студзеня – 225 гадоў з дня нараджэння Юзафа Гілярыя Главацкага (1789 – 1858), мастака тэатра, жывапісца, літографа

120 гадоў з дня нараджэння Пятра Юргелевіча (1894 – 1973), мовазнаўцы

110 гадоў з дня нараджэння Віктара Беллага (1904 – 1983), кампазітара, педагога, музычнага публіцыста, народнага артыста Расіі, заслужанага артыста Беларусі

80 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Лазоўскага (1934 – 2007), мовазнаўцы

75 гадоў з дня нараджэння Васіля Шаранговіча, графіка, педагога, народнага мастака Беларусі, заслужанага дзеяча культуры Польшчы

70 гадоў з дня нараджэння Міхаіла Барздыкі, графіка

16 студзеня – 185 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Спасовіча (1829 – 1906), руска- і польскамоўнага публіцыста, літаратуразнаўцы, юрыста, грамадскага дзеяча

95 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Алоўнікава (1919 – 1996), кампазітара, грамадскага дзеяча, народнага артыста Беларусі

Заканчэнне на с. 83.

“З УДЗЯЧНАСЦЮ ўСПОМНІЦЬ...”

ДА 120-ГОДДЗЯ З ДНЯ НАРАДЖЭННЯ ЛЕАНІЛЫ ЧАРНЯЎСКАЙ (ГАРЭЦКАЙ)

Імя Леанілы Чарняўскай часцей за ўсё згадваецца побач з імем яе мужа, класіка беларускай літаратуры Максіма Гарэцкага. Гэта зразумела і цалкам вытлумачальна – яна была для яго самай надзейнай падтрымкай у найгоршыя хвіліны жыцця, мужа ішла поруч праз выпрабаванні, была першым чытачом і рэдактарам яго твораў, паплечнікам па педагогічнай працы, шчырым і мудрым сябрам і, найперш, яго вялікім каханнем. Максім і Леаніла Гарэцкія выхавалі цудоўных дзяцей, дачку Галіну і сына Леаніда. Сын загінуў на фронце Вялікай Айчыннай вайны ў 1944 г., дачка разам з маці ўзяла на сябе святы абавязак захавання спадчыны бацькі, а пасля і вяртання яго імя ў кантэкст беларускай літаратуры. Ад 1950-х гг. Леаніла Усцінаўна рабіла вялікія намаганні ў справе рэабілітацыі Максіма Гарэцкага, але так і не даведлася пра сапраўдную прычыну і дату яго смерці. Яна жыла з неймаверным болем у сэрцы па мужу і сыне. Пра гэта гавораць лісты, дзённікавыя запісы, дакументы, што сведчаць пра адчайнае змаганне за іх памяць і добрае імя. Брат Максіма Гарэцкага, вядомы вучоны Гаўрыла Гарэцкі, назваў яе “жанчынай вялікага сэрца і мужнасці”, а сам Максім Гарэцкі называў святой. У гэтых словах адбілася ўся яе сутнасць, яны сталі сімвалам іх вялікай удзячнасці гэтай светлай і таленавітай жанчыне.

Леаніла Усцінаўна была выдатнай дзіцячай пісьменніцай. Яе творчы шлях пачынаўся ў 1919 г. у Вільні са складання чытанак “Родны край” і зборніка “Дзяціныя гульні”. Першае апавяданне “Мікітка” Л. Чарняўскага надрукавала ў газеце “Наша думка” 11 лютага 1919 г. На той час яна была ўжо вядомай у Вільні настаўніцай Першай беларускай гімназіі. У тым жа 1919 г. яна пазнаёмілася і пабралася шлюбам з Максімам Гарэцкім. Пачатак 1920-х гг. быў не вельмі спрыяльным для развіцця яе творчасці. Адно за адным нарадзіліся дзеці. У той жа час усё больш нарастаў ціск на беларускую школу з боку польскіх улад. Беларускія дзеячы былі пад пастаянным наглядом паліцыі, а ў студзені 1922 г. разам з многімі іншымі быў арыштаваны і Максім Гарэцкі. Нягледзячы на ўсе перасцярогі, малое дзіця на руках, Л. Чарняўскага апынулася ў першых шэрагах змагарак за вяртанне высланых. Пра яе рашучасць і здольнасць да смелых учынкаў сведчыць тое, што яна стала адным з аўта-

раў “Protestu żon wysłanych z Wilna Litwinów i Białorusinów”, надрукаваным у газеце “Przegląd Wileński”.

Творчы ўзлёт Л. Чарняўскай прыпадае на другую палову 1920-х, пасля таго як сям’я Гарэцкіх пераехала ў Мінск і наступіў перыяд, хоць і не працяглы па часе, адносна спакойнага і ўладкаванага жыцця. У тыя гады яна выдала некалькі асобных кніжак апавяданняў, друкавалася ў перыядычных выданнях, займалася перакладамі. Але ў 1930 г. на сям’ю абрынулася новае выпрабаванне – арышт Максіма Гарэцкага з высылкай у 1931 г. за межы Беларусі ў Вятку. Без ваганняў Леаніла Усцінаўна прымае рашэнне ехаць услед за мужам. Праз усе далейшыя цяжкія гады яна болей не вярталася да творчасці. Толькі ў 1960 г., пасля амаль трыццацігадовага перапынку, выйшаў зборнічак апавяданняў “Жук”, а яшчэ праз сем гадоў з’явілася ў друку яшчэ адно апавяданне “Мой мілы таварыш...”. І гэта ўсё, чым паспела пацешыцца Леаніла Усцінаўна напрыканцы жыцця. Яна цяжка хварэла, шмат гадоў была прыкутай да ложка, таму пазнейшыя публікацыі твораў і ўспамінаў адбываліся дзякуючы дачцэ Галіне Максімаўне Гарэцкай. Леаніла Усцінаўна валодала яшчэ адным талентам, што ратаваў ад болю і цяжкіх думак, – яна была выдатнай вышывальшчыцай. У непрацяглыя перыяды, калі сціхаў боль, яна стварала сапраўдныя шэдэўры. Вышыўкі дарыла блізкім, сябрам і проста знаёмым. Каля дваццаці вышывак у 2003 г. яе дачка Галіна перадала на захоўванне ў Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва. Апошняе дзесяцігоддзе жыцця Леаніла Усцінаўна спяшалася занатаваць успаміны пра Максіма Гарэцкага і яго атачэнне, пра сына Леаніда, людзей, якія сустрэліся на яе і Максіма Іванавіча шляху, і многае іншае. Значную іх частку падрыхтавала і апублікавала Галіна Гарэцкая, астатнія чакаюць свайго даследчыка ў сямейным фондзе Гарэцкіх у Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва. Дазволім прывесці тут з гэтага фонду кароткія “Аўтабіяграфічныя нататкі”*, што напісала Леаніла Усцінаўна ў 1971 г. Яны раскрываюць многія старонкі яе асабістага і творчага жыцця, жыцця яе сям’і, бацькоў.

* Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛМ). – Фонд 426. – Воп. 2. – Адз. зах. 128. – Арк. 20 – 24.

Леаніла Чарняўская (справа) у час працы ў Першай беларускай гімназіі ў Вільні [1920].

«Я нарадзілася 4 лістапада (ст. ст.) 1893 года ў вёсцы Таргуны Докишыцкай воласці Барысаўскага павета Мінскай губерні, так значылася ў метрычнай даведцы, і гэта потым было запісана ўва ўсіх маіх дакументах.

Бацька мой Чарняўскі Усцін Усцінавіч нарадзіўся ў вёсцы Трыданы Мядзельскай воласці яшчэ да скасавання прыгону, бо матка насіла яго з сабой у поле, калі мусіла адбываць панішчыну.

Мая маці Аміля Антонаўна Раішэўская пісалася мяшчанкай у мястэчку Докишыцах. Яна рана асірацела і жыць ёй даводзілася на розных кутках Барысаўшчыны і Вілейшчыны. Матка яе Паўліна яшчэ два разы была замужам. Калі заўдавала на трэцім мужу, зарабляла на пражыццё тым, што шыла бялізну, сукенкі на панскіх маёнтках. Брала з сабой дачку Амілю і навучыла яе шыць.

Пазнаёміліся Усцін і Аміля, калі ён арандаваў зямлю ў паноў Ванслававічаў*, – Аміля была швачкай у іхным маёнтку Нарвітполлі. Пазнаёміліся і спадабалі адзін аднаго. Бацька мой, чалавек вельмі неўраўнаважаны, здолеў ацаніць спакойны характар дзяўчыны Амілі, яе працавітасць. Вырашылі пабрацца. Але Усцін быў праваслаўны, Аміля каталічка – не аднэй веры. Ні яго бацькі, ні Аміліна матка згоды на шлюб не далі. Вырашылі абыйсціся без дазволу і абвянчаліся ўпотаі у царкве ў Докишыцах. Я была ўжо трэцяе дзіця ў сям’і. А нарадзілася ў Таргунох, бо скончыўся тэрмін арэнды, і бацькі сядзелі кутам, займалі палову хаты.

Пераязджалі яны з аднаго месца на другое. Я была яшчэ малая, але помню, што арандаваў бацька зямлю ў пана Чаховіча, пра якога гаварылі, што ён еў галубоў – божую птушку. Асуджалі за гэта.

Жылі мы потым на Барысаўшчыне. Гадоў семдзесят мінула з таго часу, але помню пожно ля ракі, высокае дрэва, гняздо бацяноў на ім. Мы, дзеці, дражніліся: “Бацян, бацян даўганосы, прадаў боты, а сам босы”. На пожны раскладзена вознішча, варыцца юшка з сіявы. Яе налавіў бацька і хваліць: “Во гэта рыбка”.

Яшчэ памятаю: сядзіць у хаце на гнязде чорная курыца, а я падсунулася да яе, хачу паглядзець, ці ёсць піскляты. Курыца кырхае, хоча дзеўбануць мяне. Маці сварыцца: “Не лезь, а то вока выклуче”. Яшчэ ўспамінаю, як ужо ў новай сядзібе я з рыжым хлопчыкам Юдкам лезу, глабуюся праз плот, потым забрылі на ток, дзе цапамі малоцяць гарох. Дзед Чарняўскі, пабачыўшы, як добра ўплывае мая маці на яго гарачага сына, ацаніў яе разважлівасць, гаспадарлівасць. Ацаніў тое, што ніколі не скардзіцца, нічога не просіць. Дзед быў пісьменны і пасля прыгону добра разжыўся, стаў заможным. А ў нашай сям’і было ўжо шасціра дзяцей, і дзед вырашыў дапамагчы свайму сыну. Купіў у Зямельнага банка ў крэдыт фальварак Касарэўшчыну на сваё прозвішча і аддаў фальварак у карыстанне майму бацьку**. Туды мы і пераехалі, калі мне было сем гадоў.

Бацька вырашыў вучыць дзяцей. Я была прынята ў Віленскае Вышэйшае Марыінскае вучылішча. Літаратуру ў старэйшых класах выкладаў Фядот Андрэвіч Кудрынскі, былы настаўнік Я. Коласа.

Па сканчэнні гімназіі я ў пачатку 1911 года была прызначана настаўніцай у сяло Залессе. Вучняў хадзіла многа, а з далніх вёсак прывозілі дзяцей, і начавалі яны ў школе, і самі даглядалі сябе цэлы тыдзень.

Працавала я з вялікай ахвотай. Увесь час была з дзяцьмі. Па вечарох збіраліся і дарослыя дзяўчаты, што жылі поблізу. Вадзілі карагоды, пелі песні. Прыдумвалі, успаміналі гульні, якія ведалі. Гэта дало мне матэрыял для напісання кніжкі “Дзіцячыя гульні” (1919 г.).

1 студзеня 1919 года ў Вільні адчынілася Першая Беларуска-гімназія, і “Таварыства Беларускай Школы” запрасіла мяне на працу. Мне прапанавалі заняцца ўкладаннем чытанак для малодшых класаў. Падбіраючы матэрыял для чытанак, я глыбей пазнаёмілася з творчасцю Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Цёткі, Багушэвіча, Бядулі, Ядвігіна Ш., Гарэцкага і ўсё больш захаплялася характам роднай мовы.

У 1919 годзе ў Выдавецтве Камісарыяту Народнай Асветы выйшла ў Вільні кніжка “Родны край”, другі год навучання. Далей мной быў

* На палях рукапісу заўвага Г. Гарэцкай: “У чарнавіку Венславічаў”.

** На палях рукапісу заўвага Г. Гарэцкай: «У пазнейшым незакончаным чарнавіку: “...дазволіў майму бацьку пераехаць туды з сям’ёй, гаспадарыць там і выплочваць банкаўскі доўг”».

падрыхтаваны “Родны край”, III і IV год навучання, выйшаў у 1922 годзе, потым перавыдаваўся.

У 1922-23 гадох маім вучнем быў Алесь Салагуб*. Ён пачынаў пісаць вершы, раіўся са мной. І я тлумачыла яму правілы вершаскладання.

У пачатку 1919 года я пазнаёмілася з Максімам Гарэцкім, які з рэдакцыяй газеты “Звязда” пераехаў з Мінска ў Вільню. Летам гэтага года мы пажаніліся. З восені ён пачаў выкладаць літаратуру ў старэйшых класах Беларускай гімназіі. Працаздольнасць яго была выключная. Акрамя выкладання ў гімназіі і на вучыцельскіх курсах, ён самааддана працаваў над напісаннем першага падручніка па гісторыі беларускай літаратуры, пісаў апавяданні, артыкулы для беларускіх газет. Газеты гэтыя адна за адной зачыняліся польскай уладай і дзейнасць Гарэцкага не мінула яе ўвагі. У ноч на 20/І 1922 г. ён быў арыштаваны разам з групай беларускіх, літоўскіх і польскіх дзеячаў і пасаджаны ў Лукішскую турму. А ў пачатку лютага быў высланы за межы Польшчы. У нас ужо была маленькая дачка і чакалі другое дзіця. Я адразу пачала хадзіць па ўстановах, прасіць, каб мужу дазволілі прыехаць на час маіх родаў. У гэтых клопатах дабіцца дазволу мне дапамагаў Браніслаў Тарашкевіч. Добрыя парады даваў адвакат Урублеўскі, той, што некалі абараняў лейтэнанта Шмідта. Ён быў знаёмы з Гарэцкім па літаратурных справах. Нарэшце дазвол быў атрыманы і Максім Іванавіч вярнуўся ў Вільню 5 ліпеня 1922 г. 15 ліпеня ў нас радзіўся сын Лёня. Гарэцкі быў пазбаўлены права на працу ў гімназіі і мусіў у пэўныя дні хадзіць на адметку ў паліцыю. Ён пачаў дабівацца дазволу на выезд з сям’ёй у Савецкі Саюз і атрымаў яго ў канцы кастрычніка 1923 г. Мы ўсёй сям’ёй пераехалі ў Мінск.

Цяпер пра сваю літаратурную працу. Першае маё апавяданне “Мікітка” было напісана ў 1919 годзе і друкавалася, здаецца, у “Нашай думцы” (назвы газет часта мяняліся). Жывучы ў Вільні, я пераклала некалькі апавяданняў. З французскай мовы – “Апошняя лекцыя” Дадэ; “Рэха” Ажэшкі – з польскай, а з рускай мовы: “На полі бойкі”, “Жаба-падарожніца” Гаршына; “Пад зямлёй” Серафімовіча; “Кара-Ханым” Маміна-Сібірака, “Маці” і “Гордая іголка” Андэрсэна. Я ўключыла гэтыя пераклады ў “Родны край” III і IV кн., каб пазнаёміць вучняў з творамі другіх народаў.

У Мінску зноў занялася перакладамі, пачала пісаць апавяданні для дзяцей і для дарослых, якія

Сям’я Леанілы і Максіма Гарэцкіх у высылцы. Вятка. 1935 г.

друкаваліся ў розных часопісах і выходзілі асобнымі кніжкамі. Назаву некаторыя з іх. Дзіцячыя: “Варка” 1927 г.; “Кот знайдзён” 1929 г.; “Андрэйка” 1931 г.; зборнічак “Лявонка” 1932 г., у які ўвайшлі апавяданні: “Лявонка”, “Пятручок”, “Шалёны сабака”, “Галька”, “Казёл Мэка і Кудла”. У 1923 г. выйшла “Перамога”; “Сталёвы конь” быў надрукаваны ў 1933 г.

Былі выдадзены асобнымі кніжкамі мае апавяданні ў сэр’і “Работніца і сялянка” – “Бяздзетуха”, “Падарожніца”, “Аповяданні” (“Папова батрачка”, “Веснавыя хмаркі”); выйшла кніжка “Валуі”.

У 1930 г. я пачала пісаць аповесць для дарослых “Кутніца” і апавяданне для дзяцей “Юлька”, але пасля арышту Максіма Іванавіча Гарэцкага ўлетку таго ж года праца мая над імі спынілася, і яны так і засталіся незакончанымі. Зараз я апрацавала “Кутніцу” як апавяданне.

Я хачу з удзячнасцю ўспомніць Я. Маўра, А. Якімовіча, М. Лынькова, якія мелі мужнасць не адварнуцца ад мяне ў той час, давалі мне пераклады, друкавалі мае апавяданні, выдавалі кніжкі. Адзначаю і вельмі спагадлівыя адносіны да мяне Коласа і Чарота.

Максім Іванавіч быў высланы ў Вятку ў 1931 годзе. Я дзіўлюся яго духоўнай моцы. Ён, жывучы ў цяжкіх бытавых умовах, мог напісаць “Віленскіх камунараў” і варыянт іх “Віленскіе воспоминания”, пераглядаў чарнавікі да “Камароўскай хронікі”.

У 1932 годзе я з дзяцём пераехала ў Вятку. Заказ на пераклад “Ціля Уленітгеля” дэ Кастэра мне прыслалі з Мінска. Я зрабіла скарачаны пераклад.

Калі пазней з другой паловы 1935 года мы жылі ў Пясочні Западнай вобласці (пераіменаванай потым у г. Кіраў, зараз Калужскай вобласці), Максім Іванавіч, загрузаны непамёрнай работай у школе і грамадскай працай, знаходзіў час для падрыхтоўкі матэрыялаў да задуманага ім рамана-эпапеі “Камароўская хроніка”. З “Віленс-

* Алесь Салагуб (1906 – 1934) – паэт, публіцыст, мемуарыст.

Леаніла Чарняўская (Гарэцкая) (першая справа)
сярод выхавацеляў дзіцячага садка ў Вятцы [1939].

ких воспоминаний” ён выдзяліў асобу дзеда і напісаў апавяданне “Дедушка” – апошні яго твор. За недахопам часу – сам не мог – даў мне перакласці на беларускую мову, а праз некалькі дзён, 4 лістапада 1937 г., пайшоў з дому назаўсёды.

З 1932 года (з невялікім перапынкам) да 1947 г. я працавала ў Вятцы-Кіраве выхавацелькай у дзіцячым садзе № 1. Пасля вайны, знясіленая цяжкай хваробай, вымушана была пайсці на інваліднасць і не змагла больш вярнуцца да сталай літаратурнай працы.

З 1947 года жыву разам з дачкой у Ленінградзе.

У 1960 годзе выдавецтва “Беларусь” у Мінску выдала тры маіх апавяданні: “Андрэйка”, “Жук” і “Верш дапамог” (новае апавяданне, напісанае ў 1959 годзе).

23 чэрвеня 1971 г.

Ленінград, С-168, пр. Бальшавікоў, д. 25, кв. 57».

Леаніла Усцінаўна Чарняўская пайшла з жыцця 26 верасня 1976 г. Пахавана на Паўднёвых могілках пад Санкт-Пецярбургам. У 2006 г. побач з’явілася яшчэ адна магіла – Галіны Максімаўны Гарэцкай, а яшчэ праз нейкі час помнік і надпіс на рускай мове: “Семья Горецкого Максима Ивановича классика белорусской литературы 1893 – 1938 репрессирован, расстрелян, похоронен в г. Вязьме, реабилитирован / Чернявская Леонила Устиновна 1893 – 1976 белорусская писательница / Горецкий Леонид Максимович студент, солдат 1922 – 1944. Погиб защищая Ленинград. Место захоронения неизвестно / Горецкая Галина Максимовна литературовед 1921 – 2006”^{**}. Паклапаціўся пра гэта сваяк Гарэцкіх, жыхар Санкт-Пецярбурга Валянцін Тэадарчук.

Леаніла Чарняўская пісала вельмі светлыя, добрыя, займальныя творы для дзяцей. Дасканала ведаючы дзіцячую псіхалогію, беспамылкова ўгадвала настроі і жаданні абранай чытацкай аўдыторыі. Працавала з дзецьмі і любіла дзяцей. Ёй было важна ведаць, чым яны захапляюцца, што чытаюць, у якія гульні гуляюць. У пачатку гэтага артыкула быў згаданы зборнічак “Дзяціныя гульні”, сёння ён – сапраўдная бібліяграфічная рэдкасць. Ніжэй падаецца некалькі гульніў дзяцей пачатку ХХ стагоддзя, якія назірала (упэўнена, што ў свой час і сама ўдзельнічала), запісала і апрацавала Леаніла Чарняўская^{**}.

Краскі

Для гэтае гульні выбіраюцца ангел, чорт і матка. Ангел і чорт адыходзяцца ці выходзяць за дзверы, а матка садзіць дзяцей у рад і заве кожнага якой-небудзь краскай: аднаго – васільком, другога – бэзам, трэцяга – смолкай і г. д. Пасля заве ангела, той падыходзіць і стукае:

- Стук! Стук!
- Хто там?
- Ангел!
- Чаго ты?
- Па краску!
- Па якую?
- Па ружу!

Калі паміж гуляючых ёсць гэтакая краска, дык яна ўстае і йдзе да ангела, а калі не, то ангел адыходзіць адзін. Тады падыходзіць чорт.

- Стук! Стук!
- Хто там?
- Чорт!
- Чаго?
- Па краску!
- Па якую?
- Па пахнучы гарошак!

Гэтак гуляюць далей, пакуль не распазнаюць усіх красак. І тут таксама бяруць палку, і чорт з сваймі дзецьмі, матка з сваймі перацягваюцца, чый будзе верх.

Прарок

Гульцы выбіраюць з паміж сябе прарока і садзяць яго пасярод хаты на ўлонне; тады прароку накрываюць хусткай галаву і ўсе, пабраўшыся за рукі, ходзяць наўкола яго. Па чарадзе кожны з гуляючых кладзе руку на галаву прарока, а яшчэ

* Подпіс падаецца з захаваннем пунктуацыі арыгінала.

^{**}БДАМЛМ. – Фонд 426. – Воп. 2. – Адз. зах. 135. – Арк. 20 – 23.

абы хто выбраны з чарады, калі пакладзе на галаву прарока руку хлапец, кажа “Адам”, а калі пакладзе дзяўчына, то кажа “Ева”. Тады прарок вяшчуе, што спаткае ў жыцці: аднаму кажа, што будзе багатым, другому, што будзе ўсё жыццё плакаць і г. д.

У гэтай гульні, калі прарок умее добра жартаваць, бывае шмат смеху, вясёласці.

Гарлачыкі

Дзеці выбіраюць з паміж сябе ката і матку. Пасля ўсе, апрача ката і маткі, садзяцца на зямлю, а матка кажа кату: “Глядзі ж, каток: я пайду ў поле да работы, а ты пільнай маіх гарлачыкаў, каб іх ніхто не абярнуў”. Матка адыходзіць убок, а кот абходзіць дзяцей і кажа на аднаго: “Гэта смятанка!”

На другога: “Гэта сыроватка!”

На трэцяга: “Гэта тваражок!”

На чацвёртага: “Гэта сырок!” і гэтак далей і пачынае пераварочваць. На гэтую пару прыходзіць матка, бачыць павыварачаныя гарлачыкі і ловіць ката, а злавіўшы, лае: “А не чапай смятаны, не бі гарлачыкаў”.

Кот стараецца вырвацца і ўцячы. Далей гульня йдзе, як спачатку.

Сляпец

Аднаму з дзяцей завязваюць вочы, а іншыя бегаюць каля яго, і ён стараецца злавіць каго-небудзь. Калі сляпец ідзе на сцяну, ці на стол, то каб ён не ўдарыўся, яму крычаць: “Гарыць, гарыць!” Калі сляпец зловіць каго-небудзь, той становіцца на месца першага, і яму завязваюць вочы, і гэтак гульня ідзе далей.

Пошта

Кожны з гуляючых выбірае сабе назоў гораду ці вёскі, і ўсе становяцца ў кола не дзержучыся за рукі. Аднаму з гуляючых завязваюць вочы, ён выходзіць на сярэдзіну кола і называе два горады, каторыя павінны змяніцца месцамі, ступаючы ціха, каб той, хто ловіць, не чуў, дзе яны перабягаюць, і не злавіў іх. Калі ён зловіць аднаго з перабягаючых, то становіцца на яго месца, а той, з завязанымі вачмі, становіцца на сярэдзіну кола і гульня йдзе далей.

Ганна ЗАПАРТЫКА,

дырэктар Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2014 год

СТУДЗЕНЬ

Заканчэнне. Пачатак на с. 78.

17 студзеня – 130 гадоў з дня нараджэння Сяргея Гардзецкага (1884 – 1967), рускага паэта, перакладчыка твораў Я. Купалы і Я. Коласа

110 гадоў з дня нараджэння Алеся Якімовіча (1904 – 1979), празаіка, аднаго з заснавальнікаў беларускай дзіцячай літаратуры, паэта, заслужанага дзеяча культуры Беларусі

50 гадоў з дня нараджэння Андрэя Федарэнкі, празаіка, публіцыста

18 студзеня – 80 гадоў з дня нараджэння Вілорыя Казлова (1934 – 2003), мастака тэлебачання, заслужанага работніка культуры Беларусі

60 гадоў з дня нараджэння Канстанціна Шаравы, арганіста і клавесніста

19 студзеня – 75 гадоў з дня нараджэння Таццяны Мархель, актрысы, заслужанай артысткі Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Васіля Найдзіна, празаіка, сатырыка, гумарыста

20 студзеня – 130 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Сянкевіча (1884 – 1938), пісьменніка, публіцыста, вучонага, дзяржаўнага дзеяча Беларусі

110 гадоў з дня нараджэння Сяргея Скварцова (1904 – 1983), кінарэжысёра, сцэнарыста, педагога

24 студзеня – 110 гадоў з дня нараджэння Янкі Штовіча (1904 – 1973), публіцыста, выдаўца, літаратурнага грамадскага і культурнага дзеяча

105 гадоў з дня нараджэння Петруся Граніта (сапр. Іван Івашэвіч; 1909 – 1980), паэта

75 гадоў з часу стварэння Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь

25 студзеня – 210 гадоў з дня нараджэння Антона Эдварда Адынца (псеўд. Інацэнтэ Старушкевіч; 1804 – 1885), паэта, перакладчыка, мемуарыста, выдаўца

145 гадоў з дня нараджэння Адама Гілярыя Гурывіча (1869 – 1894), паэта-дэмакрата, фалькларыста

90 гадоў з дня нараджэння Віктара Мартынава (1924 – 2013), мовазнаўцы, заслужанага дзеяча навукі Беларусі

26 студзеня – 60 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Жбанова (1954 – 2012), скульптара

27 студзеня – 100 гадоў з дня нараджэння Рыгора Анчыкава (1914 – 2003), кампазітара, заслужанага дзеяча мастацтваў Чувашы

28 студзеня – 100 гадоў з дня нараджэння Яўгена Чамадурова (1914 – 2006), мастака тэатра, народнага мастака Беларусі, заслужанага дзеяча мастацтваў Таджыкістана, Літвы, Расіі

75 гадоў з дня нараджэння Рыгора Баравіка, рэжысёра

29 студзеня – 130 гадоў з дня нараджэння Антона Луцкевіча (1884 – 1942), палітычнага і грамадскага дзеяча, гісторыка, публіцыста, літаратурнага крытыка

100 гадоў з дня нараджэння Любові Бацвіннік (1914 – 1980), дыктара беларускага радыё, заслужанага дзеяча культуры Беларусі

90 гадоў з дня нараджэння Арцёма Баханькова (1924 – 2001), мовазнаўцы

75 гадоў з дня нараджэння Валерыя Леантовіча, мастака, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

31 студзеня – 100 гадоў з дня нараджэння Якава Хелемскага (1914 – 2003), рускага паэта, празаіка, перакладчыка. Перакладаў творы многіх беларускіх паэтаў

Паводле картэжкі БДАМЛМ.

МАСТАКІ БЕЛАРУСІ СВАЙМУ ПЕСНЯРУ

ПРЫСВЯЧЭННЕ ЯКУБУ КОЛАСУ

Спроба выкарыстання нацыянальных скарбаў і мастацкай спадчыны дзеля фарміравання новага нацыянальнага мыслення зведала сапраўдны поспех у сярэдзіне 1920-х гг.

Гэты невялікі па часе, але пераўзыходзячы па значэнні гістарычны перыяд прадэманстраваў усяму свету не толькі суквецце паэтычных талентаў, але і багатыя магчымасці выяўленчай мовы. Яскравым пацверджаннем служыць творчая спадчына народнага паэта Беларусі Якуба Коласа, што была прыязна ўспрынята грамадствам і атрымала гарачую падтрымку ў мастакоў – графікаў, жывапісцаў, якія разгарнулі сапраўдную дэманстрацыю дасягненняў розных мастацкіх школ, паказваючы канкрэтныя прыклады ўспрыняцця і асэнсавання паэтычных вобразаў у розных тэхніках, манерах, творчых увасабленнях. У Дзяржаўным музеі Якуба Коласа захоўваюцца кнігі паэта 1920-х гг., афармленне якіх мае надзвычайную мастацкую каштоўнасць. Яго выканалі беларускія творцы, усёй душой адданыя ідэі нацыянальнага адраджэння.

Сапраўдным майстрам графічнага мастацтва зарэкамендаваў сябе **Павел Гуткоўскі** (1893 – 1963). Мастак працаваў у складаных для таго часу тэхніках: літаграфіі, лінарыце. Рабіў вокладкі і малюнкi для часопісаў “Зоркі”, “Малады араты”, “Маладняк”. Час увасаблення ідэй адраджэння прыўзняў творчыя магчымасці мастака. Ён першы аўтар вокладкі “Новай зямлі” 1923 г. выдання, што доўгія гады было невядомым фактам для даследчыкаў. У яе кампазіцыі змешчаны малюнак слупкага пояса з

народным арнамантам, а кожная літара назвы ўспрымаецца ў шматзначным перспектывым скарачэнні. У куточку знаходзіцца манаграма аўтара – “ПГ”. У 1924 г. П. Гуткоўскі аформіў вокладку “Першых крокаў”, дзе працягваў эксперыментаванне ў пейзажы і жанравай кампазіцыі: там малады хлопец імкнецца вырвацца з ляснога гушчару на белы свет. А пры вырашэнні вокладкі кнігі “Казкі жыцця” (1926) выкарыстаны матыў птушак, што ляцяць з высокіх нябёсаў і прыгожа апускаюцца на азёрныя хвалі, сімвалізуючы з’яўленне ў мастацтве новага пакалення на шляху адраджэння. Рэвалюцыйны дух рамантыкі 1920-х заўсёды адзначаўся новымі сімваламі – сонца, птушкі, героя ў нацыянальнай вопратцы.

Павел Гуткоўскі скончыў Варшаўскую мастацкую школу, наведваў майстэрню М. Дабужынскага ў Петраградзе. Але нельга было прадбачыць будучыню: у 1932 г. быў рэпрэсаваны брат Мікалай, супрацоўнік Інбелкульта. У часы акупацыі Мінска фашысты расстралялі сына як пасобніка партызанаў. Сам мастак пасля вайны атрымаў дзесяць гадоў турмы. Па ўспамінах пісьменніка А. Якімовіча, у 1959 г. П. Гуткоўскі ілюстраванне яго кнігу “Працавітая дзяўчына”.

Міхась Эндэ (1892 – 1932) – выкладчык Віцебскага мастацкага тэхнікума, афармляў вокладкі і маляваў ілюстрацыі да кніг “Воўк-дурань” (1928) і “Сабака і воўк” (1930) Я. Коласа. Скончыў Пензенскае мастацкае вучылішча. Пэўны час вучыўся ў Пецябургскай акадэміі мастацтваў. Віцебскі перыяд жыцця дапамог творцу стаць вядомым жывапісцам і графікам. Графічная серыя малюнкаў пад назвай “Народнае адзенне” студэнтаў Віцебскага мастацкага тэхнікума, што захоўваецца ў калекцыі Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь, – яскравы доказ той падтрымкі, якую аказвалі рускія педагогі ўстановы ідэям нацыянальнага станаўлення. Своеасаблівае творчай манеры М. Эндэ – выкарыстанне прыёмаў кубізму і лубка з кадрамі жыцця. Пасля абвешчэння барацьбы з іншадумствам мастак з’ехаў у Маскву, дзе і загінуў.

Зварот Інбелкульта да кіраўніцтва тэхнікума удзельнічаць у рабоце Дзяржвыда па афармленні беларускіх кніг даў патрэбныя вынікі: працавалі як выкладчыкі – В. Волкаў, М. Лебедзева, М. Эндэ, так і вучні – В. Ціхановіч, А. Волкаў, М. Малевіч, В. Басаў і інш.

Дамінаванне дэкаратыўнасці побач з рэалістычнымі выявамі – вось што характарызуе

Мікалай Пашкевіч.
Якуб Колас за працай у сваім рабочым кабінцеце.

стыль мастака вокладкі кнігі “Сымон музыка” Я. Коласа (1925) **Валерыя Дваракоўскага** (1904 – 1979). Быў знойдзены рамантычны кампазіцыйны ход, калі цэнтральны малюнак у спалучэнні з літарамі стварае цэльны мастацкі вобраз, што надае лірычны настрой выяве маладога чалавека побач з месяцам. Дарэчы, спачатку мастацкі твор экспанавалася на I Усебеларускай выстаўцы 1925 г., увайшоў у яе каталог. Увогуле, мастацкія падзеі Мінска былі блізкія творцу, пра гэта сведчыць удзел у афармленні часопіса “Маладняк”. В. Дваракоўскі разам з вядучымі мастакамі таго часу М. Філіповічам, М. Лебедзевай браў актыўны ўдзел у арганізацыі выстаўкі “Слуцкія паясы”, што адбылася ў Мінску ў 1926 г. Пасля заканчэння Ленінградскага мастацкага інстытута ён вярнуўся ў Мінск, дзе ўзначаліў мастацкі аддзел Белдзяржвыдавецтва. Калі пачалася барацьба з так званымі нацыяналістамі і авангардыстамі ў мастацтве, назаўсёды пакінуў Беларусь і жыў у Ленінградзе.

Выявы народнага пояса і арагата не былі новымі ў афармленні беларускай кнігі. Як сімвал нацыянальнага народнага пояса выкарыстоўваўся мастакамі К. Кастравіцкім і К. Якубоўскім яшчэ ў дарэвалюцыйных працах выдавецтва “Загляне сонца і ў наша ваконца”, а Я. Драздовіч упрыгожыў ім вокладку календара “Саха”. У 1909 г. К. Каганец (К. Кастравіцкі) выканаў вокладку кнігі “Другое чытанне для дзяцей беларусаў” Я. Коласа, у аснове кампазіцыі якой быў выкарыстаны зімовы краявід з выявай сялянскага хлапчука з кнігай. Усё тут пранізана любоўю да чалавека, які стаў на шлях спазнання свету.

Вядомы мастак **Генадзь Змудзінскі** (1897 – 1938) быў узгадаваны ў рускім асяроддзі, але ўвайшоў у першыя шэрагі рупліўцаў адраджэння беларускага мастацтва. Таленавітаець творцы прыцягвала да яго ўвагу яшчэ ў юнацтве. Пра гэта сведчыць тое, што пасля заканчэння шасці класаў рэальнага вучылішча ён быў пераведзены ў Акадэмію мастацтва па класе ваеннай баталіі. Потым была Пецярофская школа прапаршчыкаў, з 1915 да 1917 г. – фронт. Да 1922 г. служыў у Чырвонай Арміі, меў узнагароды з подпісам “Чэснаму воіну Чырвонай Арміі”.

Генадзь Змудзінскаму належыць афармленне вокладак “Збору твораў” (1928) і выдання “У глыбі Палесся” (1930) Я. Коласа. Жанр эмблематыкі быў адным з улюбёных у творчасці мастака. Жыццё гэтай яркай асобы – шлях летуценніка, эксперыментатара, грамадскага дзеяча, бясстрашнага ваяра. Быў расстраляны як польскі шпіён, рэабілітаваны ў 1957 г.

Ібрагім Гембіцкі. Ілюстрацыя да аповесці “Дрыгва” Якуба Коласа.

У калекцыі графікі Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь знаходзяцца малюнкi часоў франтавога жыцця, эскібырысы, ілюстрацыі на старонках часопісаў, маркі БДВ (1923), два эскізы герба БССР (1924), эскіз ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга і граматы да ордэна, выкананыя Г. Змудзінскім.

Даследчыкі мяркуюць, што сапраўднага вяртання імя **Янкi Кашкеля** (1902 – ?), графіка-карыкатурыста газеты “Зьвязда”, яшчэ не адбылося. Вядома, што вучыўся ў шэрагу мінскіх навучальных устаноў, у БДУ, адкуль у 1928 г. быў выключаны без права аднаўлення. Яму належаць самыя выразныя сяброўскія шаржы на класікаў беларускай літаратуры Янку Купалу і Якуба Коласа з подпісам “Я. К.” (Зьвязда, 1927, 31 снежня). Менавіта так пачынаўся самы яркі этап у жыцці Янкi Кашкеля. 46 карыкатур былі змешчаны на працягу студзеня – жніўня і ў кастрычніку 1928 г. у “Зьвяздзе”. Якуб Колас выглядае як сапраўдны

Янка Кашкель.
Сяброўскі шарж на
Якуба Коласа.

Мікалай
Пашкевіч.
Якуб Колас.

селянін, што прыехаў у Мінск на закупы: у валёнках, кашушку, шапцы-аблабусе. Сур’ёзны позірк скіраваны літаральна на глядача. Паэт нібы нешта шукае ў думках і хавае сваю заклапочанасць. Такі вобразны жарт яшчэ больш замацоўваў вялікі аўтарытэт лідара маладой беларускай літаратуры. Мастак адчуваў і выяўляў пульс жыцця мас, іх энтузіязм, акрыленасць, дзелавітасць, як у рэалістычных, так і абстрактных формах. У часы акупацыі ён працаваў у “Беларускай газеце”, але далейшы лёс творцы пакуль невядомы.

Алексантэры Ахола-Вало (1900 – 1997) – аўтар вокладкі другога выдання “Новай зямлі” 1927 г. Для мастака гэты заказ стаў лёсавызначальным у канчатковым фарміраванні яго беларускасці як пераходнага перыяду творчасці: з рэвалюцыйнага Пецяргофа пад лозунгамі “Даеш Варшаву!” праз авангардны Віцебск – і ў сталічны Мінск з магутнымі ідэямі прысвячэння жыцця мастацтву. Пасля пачатку барацьбы з рознымі ідэйнымі ворагамі мастак пакінуў Мінск. Спачатку жыў і працаваў у Маскве, з 1933 г. – у Фінляндыі і Швецыі. У 1995 г. наведаў Мінск, дзе выступаў на 3’ездзе беларусаў свету на беларускай мове. А. Ахола-Вало з’яўляецца аўтарам вокладак такіх твораў беларускай літаратуры, як “Хвоі гавораць” К. Чорнага, “Пльнь” М. Грамыкі, “Угрунь” А. Александровіча, “Табе” В. Вольнага, “Ветры буйныя” П. Труса, “Тамны пакет” У. Валодзіна.

Мікалай Пашкевіч скончыў Віцебскае мастацкае вучылішчы, потым Ленінградскую акадэмію мастацтваў. Ён адзін з першых маляваў Якуба Коласа з натуры. Працы друкаваліся ў часопісе “Чырвоная Беларусь”, дзе быў змешчаны выключна дасканалы малюнак паэта на ўсю вокладку выдання. Сёння можна сцвярджаць, што толькі

М. Пашкевічу, сярод іншых мастакоў, якія рабілі партрэты Я. Коласа ў 1920-я гг., удалося дасягнуць неверагоднага лірызму і падабенства: схіленая галава паэта выяўляла характэрныя рысы аблічча не толькі пачынальніка маладой беларускай літаратуры XX ст., але і сапраўднага інтэлігента.

У 1935 г. малады выхаванец Віцебскага мастацкага тэхнікума А. Волкаў (1908 – 1985) ілюстраваў аповесць “Міхасёвы прыгоды” Я. Коласа, у 1940 г. – кнігу “Дрыгва”. Галоўнай задачай мастака стала выяўленне псіхалагічнага стану станоўчых вобразаў на акварэльных аркушах, што арганічна звязваліся тэкстам.

Дыпломная праца студэнта Маскоўскага мастацкага інстытута **Ібрагіма Гембіцкага** (1900 – 1974) прысвячалася ілюстраванню аповесці “Дрыгва” Я. Коласа (кіраўнік дыплама У. Фаворскі, 1938 г.). Выбар тэмы для аўтара невыпадковы, бо было ў аповесці шмат блізкага, зразумелага з жыцця і побыту герояў і тых падзей, што адбываліся ў перыяд акупацыі. Гэты твор можна лічыць не толькі ілюстрацыяй гісторыі, але і сапраўдным прадказаннем будучых падзей. Усенародны характар барацьбы паказаны ў чатырох аркушах пад назвамі: “Засада”, “Партызаны”, “Гарыць маёнтак”, “Нашэсце”. У 1938 г. творы былі набыты графічным кабінетам Дзяржаўнага музея выяўленчага мастацтва імя А. Пушкіна. Узровень выканання серыі ў тэхніцы ксілаграфіі абяцаў вялікую будучыню маладому творцу, які даказаў: нягледзячы на невысокі аўтарытэт тэхнікі ў 1920-я гг., што лічылася ў тыя часы здрадай рэалізму, яна заставалася важкай завявай для мастацтва. Цікава, што названая серыя доўгія часы не мела выхаду ў друк па прычыне адыходу афіцыйнага мастацтва ад гістарычнай праўды і замоўчвання лёсу народа, так і адыходу самога мастака ад тэхнікі ксілаграфіі. Сітуацыю змяніла выданне 4-га тома “Гісторыі беларускага мастацтва” (1991).

Спіс літаратуры

1. **Шматаў, В.** Графіка / В. Шматаў // Гісторыя беларускага мастацтва : у 4 т. – Мінск, 1991. – Т. 4. – С. 244.
2. **Налівайка, Л.** Янка Кашкель / Л. Налівайка // Голас Радзімы. – 1995. – 2, 16, 23, 30 сакавіка.
3. **Налівайка, Л.** Лёс Генадзя Змудзінскага / Л. Налівайка // ЛіМ. – 2011. – № 14.
4. **Налівайка, Л.** Час для вяртання плакатаў / Л. Налівайка, Я. Шунейка // ЛіМ. – 2012. – № 32.
5. **Налівайка, Л.** Стваральнікі нацыянальнага стылю / Л. Налівайка, Я. Шунейка // ЛіМ. – 2013. – № 27.
6. **Налівайка, Л.** Шматкаляровая Беларусь Ахола-Вало / Л. Налівайка, Я. Шунейка // ЛіМ. – 2013. – № 37.
7. **Пашкевіч, А.** Карусь Каганец / А. Пашкевіч. – Мінск, 2013.

Людміла НАЛІВАЙКА,
кандыдат мастацтвазнаўства,
Яўген ШУНЕЙКА,
кандыдат мастацтвазнаўства.

БЕЛАРУСКАЯ КЛАСІКА Ў ТЭАТРАЛЬнай ПРАСТОРА, або ЯК ІНСЦЭНІРАВАЦЬ ПРОЗУ?

Артыкул прысвечаны пытанням інсцэніравання беларускай класікі на сцэнах мінскіх тэатраў. Аўтар аналізуе як тэкставую трансфармацыю літаратурных твораў, так і эстэтычныя якасці спектакляў. Вызначаюцца прынцыпы і заканамернасці перакладу праявічных твораў на сцэнічную мову. Асабліва ўвага аддаецца інсцэнізацыі прозы.

Ключавыя словы: *інсцэніраванне, класіка, проза, спектакль, ідэя твора, рэжысёрская інтэрпрэтацыя.*

The article deals with the question of stage realization of the belarusian classical literature on the Minsk scene. The author analyzes both text transformation of literary works, and aesthetic component of performances. In the article the main principles and laws of prose translation on scene language are defined. The special attention is given to features of prose' stage realization.

Напачатку было слова, дакладней – словы твораў Яна Баршчэўскага, Івана Мележа, Васіля Быкава, Уладзіміра Караткевіча. І распавядалі яны пра чалавечае жыццё, беларускую душу, адзіноту і непаразуменні, прыгнечаную радзіму і, вядома ж, пра каханне. Потым былі інсцэніроўкі і спектаклі на сцэнах тэатраў Мінска.

Свет мастацкай літаратуры вялікі і шматвобразны. Раманы, апавяданні, паэмы разам з драматургіяй заўсёды займалі значнае месца ў тэатральным мастацтве. Існуе шмат прычын, па якіх тэатр звяртаецца да інсцэніровак. Разнастайнасць тэм, ідэй і праблем, што закранае класічная літаратура, глыбіня іх філасофскага асэнсавання дазваляюць ёй быць актуальнай у сучасным свеце. Аднак эпас і драма – вельмі розныя віды літаратуры, якія падпарадкоўваюцца сваім законам. Так, эпічны твор, што носіць шматпланавы характар, распавядае пра чалавечае жыццё праз апісанне падзей і разважанні герояў, у той час як драматургія адмаўляецца ад апісання і мае дзейную аснову, менавіта ў дзеянні паказвае сваіх персанажаў.

Першыя спробы інсцэніравання беларускіх літаратурных твораў у нацыянальным тэатральным мастацтве з'явіліся яшчэ напрыканцы XIX ст., калі на сцэнічных падмостках ставіліся спектаклі паводле апавяданняў “Хам” і “У зімовы вечар” Э. Ажэшкі. З развіццём беларускага тэатра цікавасць да інсцэніровак не толькі не страчвалася, але і падтрымлівалася тэатральнымі дзеячамі. Асабліва часта рэжысёры звяртаюцца да творчасці такіх беларускіх пісьменнікаў, як К. Чорны, Я. Купала, Я. Колас, І. Мележ, І. Чыгрынаў, В. Быкаў, У. Караткевіч і інш.

Непасрэдны перанос твора аднаго віду мастацтва ў іншы сам па сабе не дае станоўчых вынікаў і не можа быць здзейснены ў поўнай ступені, бо кожны від мастацтва падпарадкоўваецца ўласным законам.

Адаптацыя літаратуры да тэатральнай мовы адбываецца, як правіла, у два этапы: літара-

турным (пераклад праявічнага тэксту ў форму п'есы) і сцэнічным (выбар формы сцэнічнага ўвасаблення, што раскрывала б аўтарскую ідэю твора і адпавядала зместу першакрыніцы).

Проза дазваляе не толькі раскрыць характар персанажа, але і дайсці да яго падсвядомасці, самых патаемных думак. У драмы таксама ёсць гэтыя магчымасці, аднак яны рэалізуюцца не ў такой актыўнай форме, таму вобразы раманаў, аповесцей і апавяданняў даюць для акцёрскага ўвасаблення значна большы матэрыял.

Пераўтварэнне праявічнага твора ў драматычны звязана са змяненнем, часам значным, яго кампазіцыі і вобразнай сістэмы, з пошукам прынцыпу пастаноўкі, які дапамагаў бы максімальнаму набліжэнню да аўтарскай ідэі [1, с. 63].

Адсутнасць знешняга дзеяння ў пастаноўцы не заўсёды азначае ўнутраную бяздзейнасць, пра што сведчыць, напрыклад, спектакль “Беларусь у фантастычных апавяданнях” (2003) рэжысёра У. Савіцкага ў Нацыянальным акадэмічным тэатры імя Янкі Купалы. Пастаноўка, пабудаваная па прынцыпе мантажу, носіць апавядальны характар. Рэжысёр-інсцэніроўшчык адвольна згрупаваў некалькі ўрыўкаў з твора Яна Баршчэўскага, аб'яднаўшы іх агульным вобразам апавядальніка. У форме аповеду падаюцца не толькі фантастычныя гісторыі гасцей пана Завальні, але і ўсё, што адбываецца з гаспадаром і падарожнымі. Рэжысёр абраў форму монаспектакля, дзе ўсе вобразы стварыў народны артыст СССР Г. Аўсяннікаў. Такі рэжысёрскі ход знайшоў сваё яркае ўвасабленне ў акцёрскім выкананні, ён не дазваляе сцэнам распадацца на асобныя гісторыі, служыць цэласнаму ўспрымання пастаноўкі.

Спектакль “Беларусь у фантастычных апавяданнях” вызначаецца ўмоўнасцю і сімвалічнасцю мастацкага вырашэння. Так, на сцэне знаходзяцца два мяхі са збожжам, у кожным з іх – па тры свечкі, акрамя гэтага, глядач ба-

чыць яшчэ сіта, кажуюш і кошык са свечкамі, што дапамагаюць перадаць выгляд персанажаў, увасобленых Г. Аўсяннікавым. Сіта выкарыстоўваецца актёрам пры стварэнні вобраза пасланца Белай Сарокі, які сімвалізуе штосьці таямнічае, невыразнае. Актёр засланяе сітам твар, робіць яго размытым, нібы ў духа ці прывіда. Кажуюш жа ўмоўна ператвараецца ў сабаку, з якім звязана адно з апавяданняў шляхціча Завальні.

Твор Я. Баршчэўскага адметны не так паказам нацыянальнай гісторыі, як паэзіяй народа. Письменнік раскрывае народны вобраз праз фантазію. Рэжысёр здолеў наблізіцца да разумення патычнасці паданняў, парушаючы ў інсцэніроўцы кампазіцыйны лад апавяданняў, стварыў вельмі своеасаблівую мастацкую структуру спектакля. У сцэнічным дзеянні ўсё прасякнута беларускім духам і нейкім калядным настроем. Ад полымя свечак і золата збожжа нібы сыходзіць цяпло. І хай за вокнамі мяце завея, тут пануе атмасфера хатняй вязковай цішыні і спакою. Такое ж адчуванне ствараюць і меладычныя песні, што гучаць, здаецца, з-пад зорнага неба. Менавіта каляднай песняй пачынаецца спектакль. Рэжысёр нібы далучае гледача да таямніцы абрадавага дзеяння:

- *Божа, з чаго ж мы пачнём?*
- *Са знака святога крыжа.*
- *Што ёсць знак святога крыжа?*
- *Ёсць абарона цела і душы.*
- *Тады створым знак святога крыжа?*
- *Створым*.*

Актёр “малюе” крыж на збожжы ў адным з мяшкоў, ставіць свечачку, знаёміць гледачоў з панам Завальнем і пачынае аповед. І кожны раз, калі будзе запальвацца свечка, у пастаноўцы будзе з’яўляцца новы персанаж, а калі з мяшкоў будзе перасыпацца збожжа, быццам сімвал часу, што няспынна рухаецца, з вуснаў чарговага героя пачне гучаць новае апавяданне. Своеасаблівы абрад запальвання свечак і перасыпання збожжа выяўляе рэжысёрскае імкненне данесці да гледача таямнічую прыгажосць краіны з яе легендамі і гісторыяй. Рэжысёрская задума прасочваецца і ў вершаваных радках Я. Баршчэўскага, якія гучаць у спектаклі:

- Край мой, дзе горы паўсталі ўзнёсла,*
- Край сініх вод, чаратамі зарослых,*
- Пушчаў, дзе ў голлі хаваецца сонца,*
- ... Ты мне з’яўляешся казкай бясконцай**.*

* Цытуецца па экзэмпляры інсцэніроўкі, што захоўваецца ў літаратурнай частцы Нацыянальнага акадэмічнага тэатра імя Янкі Купалы.

** Тамсама.

Такім чынам, у спектаклі “Беларусь у фантастычных апавяданнях” выявілася рэжысёрскае імкненне да інсцэніравання твораў, у якіх раскрываецца беларускае светаадчуванне.

З самага пачатку спектакля “Балада пра каханне”, пастаўленага У. Савіцкім у 2004 г. у Нацыянальным акадэмічным тэатры імя Янкі Купалы паводле аповесці “Альпійская балада” Васіля Быкава, глядач знаходзіцца ў атмасферы вайны. У цемры вылучаюцца дзве постаці. Святло падае на іх такім чынам, што немагчыма зразумець: ці жывыя гэтыя людзі? Потым постаці пачынаюць рухацца, пакутліва імкнуцца падняцца, зрабіць крок. І вось героі, ваеннапалонныя, якія працуюць на немцаў, Джулія (Г. Хітрык) і Іван (Р. Падаляка), зрушваюць скрыні-зэдлікі ў велізарную фашысцкую свастыку. Раптам гучыць стрэл, які нібы раскідвае персанажаў у бакі ў жаданні ўратавацца ад кулі. А потым зноў складанне свастыкі, яшчэ стрэл, змена цемры на святло – і героі ўжо ўцяклі з канцлагера. Яны сядзяць на той самай свастыцы і паступова перакладаюць яе ў пляцоўку квадратнай формы. Менавіта гэты квадрат і будзе сцэнічнай прасторай існавання актёраў. У такім рэжысёрскім рашэнні працываецца ізаляванасць герояў – назад ім ужо дарогі няма, толькі на гэтым кавалачку “зямлі” могуць жыць Джулія і Іван. Смерць Івана перададзена падзеннем з гэтага квадрата ў “бездань”. Увага да вобразнага ладу аповесці ў роўнай ступені праяўляецца як на літаратурным узроўні, дзе інсцэніроўшчык прыняццова ідзе за тэкстам кнігі, так і на тэатральным, дзе рэжысёр актыўна ўводзіць прыёмы сцэнічнай умоўнасці. У канцы дзеяння са скрыні, што сімвалізуе вяршыню гары, пасля смерці Івана Цярэшкі, высыпаюцца шарыкі блакітнага колеру, нібы асколкі мары, яны раскочваюцца па сцэне.

Вядома, такое звужэнне прасторы дзеяння ўплывае на актёрскае выкананне, патрабуе значнай колькасці пастановачных знаходак. У спектаклі рэжысёрскае рашэнне арганічна спалучаецца са святлом, музыкай, сцэнаграфіяй. Рух герояў перададзены ў форме пластычнай хады на месцы і агучваннем падзей: “*Дарога – нішто сабе дарога! Праз горны масіў Альпі, праз цясніны і рэкі...*” Такім чынам, апавядальны тэкст, з аднаго боку, набывае знешні вобраз, а з іншага – не абмяжоўваецца проста ілюстрацыйнасцю. Пры гэтым рэжысёрскае рашэнне звязана з актёрскім існаваннем на сцэне. Р. Падаляка і Г. Хітрык не проста ідуць, яны змагаюцца з ветрам і сваёй стомленасцю, часам, здаецца, амаль валяцца з ног і ўсё ж такі працягваюць ісці. Такім чынам, пластычная выразнасць тут не

проста служыць спосабам існавання акцёраў у сцэнічнай прасторы, а з'яўляецца спецыфічнай тэатральнай мовай, з дапамогай якой выканаўцы разам з рэжысёрам даносяць да глядача сюжэтныя падзеі, пазбягаючы ілюстрацыйнасці і прымітыўнага пераказу.

У аповесці “Альпійская балада” В. Быкаў выкарыстаў прынцып экзистэнцыі, змясціўшы герояў у экстрэмальныя ўмовы на мяжы жыцця і смерці. Письменнік надаў твору рамантычнае гучанне, абраў спалучэнне часавых паралеляў у якасці спосабу пабудовы апавядальнага тэксту. Аднак рэжысёр пастаноўкі “Балада пра каханне” пакідае па-за спектаклем амаль усе ўспаміны і разважанні Івана Цярэшкі пра мінулае, гучаць толькі непасрэдныя размовы Джуліі з Іванам або тэкст, што апісвае стан герояў і іх пачуцці падчас уцёкаў.

Джулія і Іван – звычайныя хлопец і дзяўчына, аднак яны і письменнікам, і рэжысёрам паказаны як людзі высокай духоўнасці і моцы. Працiстаянне абставінам раскрываецца ў адной з найбольш цікавых і захапляльных сцэн спектакля – танцы кахання. Акцёры дасягаюць найвышэйшай кропкі пачуццёвасці і паэтычнасці. Іх героі робяцца адным цэлым, адной душой, поўнай кахання, калі Джулія плаўнымі і далікатнымі рухамі размотвае бінты з рук і цела Івана. Практычна не датыкаючыся адно да аднаго, выканаўцы перадаюць увесь запал, што жыве ў сэрцах іх персанажаў. Там, дзе, здавалася б, чалавек, каб выратавацца, здольны ператварыцца ў жывёлу, узнікае адно з самых таямнічых пачуццяў – каханне.

У пластыцы артыстаў, у выразных мізансцэнах прасочваецца цвёрдая рука рэжысёра. Аднак без акцёрскага пражывання ўсё гэта заставалася б наборам тэхнічных сродкаў для пабудовы спектакля. Пастаноўка ж дэманструе прыклад супрацоўніцтва, разумення акцёрамі задумы рэжысёра і ўменне апошняга знайсці правільную форму для найбольш удалага ўвасаблення ўласных ідэй.

Вялікае значэнне пры інсцэнізацыі праявіўнага твора маюць светлавое і гукавое рашэнні. З дапамогай гэтых элементаў апавядальныя, а часам нават апісальныя часткі першакрыніцы знаходзяць выразны эквівалент. Так, вельмі ярка характарызуе герайню Г. Хітрык сцэна, дзе Джулія купаецца ў вадаспадзе. Яна прымае “светлавыя ванны”, “купаючыся” ў промнях пражэктара, і глядацкая фантазія адразу вымалёўвае выяву вадаспаду, прахалоднага і чыстага. Стварэнню атмасферы раніцы дапамагае і гукавое афармленне: гулкае цурчанне вады, пералівісты спеў птушак. Аднак музыч-

ная і светлавая партытуры спектакля пакідаюць адчуванне не толькі радасці і спакою: у адзін з драматычных момантаў, калі знясіленыя Джулія і Іван, уцякаючы ад пагоні, караскаюцца ўгору, прыглушанае сіняватае святло, аддаленыя гукі брэху сабак і напоўненая трывогай музыка перадаюць атмасферу жаху і трылогі. Узвышша са складзеных у два ярусы зэдлікаў здаецца халоднай і непераадольнай горнай вяршыняй, а драматычная развязка – непазбежнай.

Характэрнымі для пачатку XXI ст. сталі інсцэніроўкі твораў Уладзіміра Караткевіча. Письменнік не толькі паўплываў на развіццё беларускай літаратуры, але і пакінуў значны адбітак у тэатральным і кінематаграфічным мастацтве нашай краіны.

Найважнейшае месца ў творчасці письменніка займае нацыянальная ідэя, што з'яўляецца “феноменам грамадскай свядомасці, адлюстраваннем сябе як часткі свайго народу, а таксама месца свайго народу сярод іншых народаў” [2, с. 21].

Творам У. Караткевіча ўласціва розная стылістыка, што прываблівае сучасных дзеячаў сцэны. Письменнік асэнсоўвае мінуўшчыну праз спалучэнне міфалагічных, рамантычных і гістарычных вобразаў. Ён “шукаў адвечнага” і пісаў “аб неўміручым”, менавіта таму яго творы былі і застаюцца актуальнымі для сучаснікаў.

Раскрыццё сэнсу твора – адна з самых складаных задач у інсцэніраванні. І не ўсе здольныя з ёю справіцца. Рэжысёр спектакля “Каласы пад сярпом тваім” (2008) Рэспубліканскага тэатра беларускай драматургіі В. Анісенка стварыў сцэнічнае дзеянне, выбіраючы вузлавыя сцэны, злучаныя вобразам Алеся Загорскага – галоўнага героя твора У. Караткевіча. З-за аднабаковасці інсцэніроўкі пастаноўка губляе плаўнасць апавядання, цэласнасць першакрыніцы, страчвае некаторыя аўтарскія ідэі. Як адзначае літаратуразнаўца А. Верабей, «раман “Каласы пад сярпом тваім” – твор шматпланавы і маштабны», у якім “ставяцца такія актуальныя, значныя і для сучаснасці пытанні, як прызначэнне чалавека ў жыцці, роля асобы ў грамадстве, сцвярджаецца думка пра цесную сувязь часоў і людзей, што былі, ёсць і будуць, пра пераемнасць пакаленняў, пра пошукі чалавекам свайго месца на зямлі і пра пошукі радзімы” [3, с. 158]. Аднак рэжысёр не закрануў гэтых тэм, пакінуўшы акцэнт на падзеях рамана – сустрэчы Алеся (Д. Паршын) і Майкі (В. Буслаева), іх каханні і разрыву, смерці бацькоў галоўнага героя. Аднак за гэтым падзейным шэрагам не прачытваецца ўнутранае жыццё і думкі герояў, якія дапамаглі б раскрыццю ідэі, закладзенай у рамане.

Паспяховы пераход ад прозы да драмы ў спектаклі можа адбыцца, калі пры інсцэніраванні праявіцца творца выбудоўваецца дастаткова моцная лінія сцэнічнага дзеяння. Толькі пры выкананні гэтага закону ўсе ўведзеныя ў інсцэніроўку элементы і прыёмы іх увасаблення будуць па-мастацку абумоўленымі і арганічнымі. У пастаноўцы “Каласы пад сярпом тваім” рэжысёр не здолеў пазбегнуць кампазіцыйнай схематычнасці.

Значныя страты тэксту не кампенсуюцца ні рэжысёрскім вырашэннем спектакля, ні акцёрскім выкананнем. Некаторыя мізансцэны ўвогуле разбіваюць лінію апавядання. Насычанасць сцэнічнага твора танцавальнымі нумарамі пакідае ўражанне эпизаднасці дзеяння.

Рэжысёр ідзе за фабулай рамана, скрупулёзна падыходзіць да стварэння атмасферы часу, значную ўвагу аддае знешнім прыкметам жыцця, аднак пры гэтым толькі пазначае характары герояў і іх узаемаадносіны, нібы робіць накіды, але не малюе партрэт цалкам.

Адзін з самых яркіх эпизодаў першай кнігі рамана, у якім выяўляецца паэтычнасць слова пісьменніка, закладваюцца будучыя адносіны персанажаў і раскрываюцца характары герояў, – першая сустрэча Алеся з Майкай – у спектаклі атрымаўся вельмі схематычным, нават ілюстрацыйным. Нібы між іншым героі сустракаюцца, знаёмяцца на балі, танцуюць, размаўляюць, пасля чаго дзяўчына знікае, а хлопец ужо з’яўляецца ўдзельнікам іншага эпизоду.

Вобраз Алеся Загорскага падаецца ў рамана праз шматлікія яркія і дакладныя дэталі, праз учынкi і думкі героя. Персанаж дзейнічае амаль ва ўсіх эпизодах інсцэніроўкі В. Анісенкі, аднак усе сцэны толькі пазначаюць сітуацыю, але не выяўляюць псіхалогію і матывацыю ўчынкаў героя. Застаецца ўражанне, што на сцэне адбываецца колазварот эпизодаў, якія па сутнасці сваёй толькі ўзнаўляюць фабулу твора і не даюць нічога новага для раскрыцця характараў дзейных асоб.

У творы У. Караткевіча ярка выяўляецца сувязь лёсу кожнага героя з жыццём і барацьбой беларускага народа. Інсцэніроўка ж у асноўным складаецца з карцін першай кнігі рамана, што распавядаюць пра станаўленне маладога паніча Загорскага. Яна пабудавана па прынцыпе вольнага чаргавання сцэн першакрыніцы. Для выяўлення асноўнага зместу рамана, раскрыцця ідэі твора гэтых сцэн, безумоўна, недастаткова, таму і атрымліваецца, што ў спектаклі ўсё нібыта толькі пазначана, толькі пачынае разгортвацца.

Рэжысёр, зрабіўшы купюры аўтарскага тэксту, здолеў рытмічна пабудоваць дзеянне спектакля, аднак не пераклаў апавядальны тэкст на сцэнічную мову, што прывяло да спрашчэння ідэйнага зместу літаратурнай першакрыніцы. У спектаклі застаўся падзейны шэраг, аднак знікла філасофскае асэнсаванне саміх падзей.

Пастаноўка твора “Людзі на балоце” (2012) Івана Мележа ў Нацыянальным акадэмічным тэатры імя Янкі Купалы шмат у чым выяўляе характэрныя рысы інсцэніравання беларускай класікі. Рэжысёр А. Гарцуеў паступальна выбудоўвае ў спектаклі эпизоды рамана, але пры гэтым робіць уласныя акцэнтны. Так, галоўным персанажам пастаноўкі з’яўляецца Ганна (В. Чаўлытка). Актрыса ў супрацоўніцтве з рэжысёрам стварыла вобраз мужнай жанчыны, якая імкнецца да вольнага жыцця. Героіня В. Чаўлыткі не жадае падпарадкоўвацца абставінам, яна здольная змяніць свой лёс, і нават страта каханага не змагла спыніць яе на гэтым шляху. На фоне такога моцнага характара ў спектаклі зусім губляецца вобраз Васіля (Р. Падаляка).

Увогуле, рэжысёр пераасэнсаваў многія вобразы рамана, з-за чаго адбыліся пэўныя сэнсавыя змены і ў змесце твора. Так, Яўхім Глушак у сцэнічным варыянце выглядае ў пэўнай ступені ахвярай і новай улады, і здрады Ганны. Напрыканцы спектакля персанаж П. Харланчука-Южакова выклікае спачуванне, з вялікім надрывам акцёр выконвае сцэну расставання Яўхіма і Ганны.

Іншае ўражанне пакідае персанаж Р. Падалякі – яго Васіль вельмі падобны да Яўхіма. У працытанні гэтага вобраза выяўляецца канцэпцыйны рэжысёра пра агульнасць чалавечай мары пра ўласны дабрабыт. Нездарма ў фінале спектакля Васіль разам з Глушакі і іншымі мужчынамі сімвалічна косіць траву. Ён не пайшоў разам з Ганнай, ён не хоча здабываць новае жыццё, ён, як і ўсе, будзе надалей існаваць на тым жа балоце, дзе калісьці жылі і касілі траву яго продкі. Герой на працягу амаль усяго спектакля падаецца з даволі негатыўнай афарбоўкай. Пачынаючы з эпизоду наведвання бандытаў на хату Ахрэма, акцёр выяўляе маладушнасць персанажа. У наступных сцэнах выразна прачытваецца няздольнасць Васіля абараніць тое, што дорага. У творы ж І. Мележа гэты персанаж пададзены не так аднабакова. Страта шматграннасці вобраза адбылася часткова з-за прынцыпу стварэння інсцэніроўкі, паводле якога рэжысёр А. Гарцуеў з усяго твора адбіраў галоўныя моманты, пакінуўшы па-за дзеяннем вялікі пласт разважанняў і перажыванняў герояў.

Пастаноўка купалаўцаў – гэта найперш апо-вед пра жыццё Ганны, можа, менавіта таму та-кая значная ў рамане гісторыя кахання галоўнай гераіні і Васіля адыходзіць на другі план і зусім не прачытваецца тэма непрадказальнасці і змен-лівасці чалавечага лёсу.

Сцэна вяселля ў спектаклі па атмасферы хутчэй нагадвае хаўтуры. Змрочныя мала-дзя, госці, што не ведаюць, як паводзіць сябе ў такіх абставінах, доўгія паўзы і напружанасць паміж героямі – усё гэта стварае прадчуван-не будучых цяжкасцей, што выпадуць на до-лю Ганны і Яўхіма. Пераакцэнтаўка вобразаў у спектаклі не перадае адчування закаханасці Глушака ў галоўную гераіню. Асабліва яскра-ва праяўляецца гэта менавіта ў сцэне вясел-ля. Калі ў рамане І. Мележа Ганна, зірнуўшы на Яўхіма, “убачыла блізка закаханы, гарачы позірк яго” [4, с. 442], то ў пастаноўцы герой увесь час глядзіць на будучую жонку жорстка і нават са злосцю. Нібы Яўхім П. Харланчука-Южакова вырашыў ажаніцца з Ганнай толькі каб зламаць дзяўчыну, але пры гэтым і сам не рады такому рашэнню.

Агульная атмосфера сцэнічнага твора А. Гар-цуева прасякнута нацыянальным каларытам. Выяўляецца гэта, перш за ўсё, у сцэнаграфічным вырашэнні: драўляны памост з плотам і варота-мі, салома, масткі паабалал памоста – усё ства-рае вобраз беларускай вёскі.

Тэма калектывізацыі асэнсоўваецца рэжысё-рам у негатыўных адценнях, што пацвярджаюць і вобразы прадстаўнікоў савецкай улады – гуль-таёў, п’яніц і прыгнятальнікаў.

Такім чынам, пастаноўка, здзейсненая на сцэ-не Купалаўскага тэатра паводле рамана І. Меле-жа, распавядае не пра жыццё людзей на балоце, а пра дзяўчыну, якая імкнецца вырвацца з гэта-га балота.

Спектаклі, пастаўленыя па інсцэніроўках пра-заічнага матэрыялу ў мінскіх тэатрах, пацвяр-джаюць думку А. Нінава пра тое, што “творчая роля рэжысёра як інтэрпрэтатара і арганізатара спектакля падвойваецца ў параўнанні з працай над арыгінальнай п’есай; бо люблю, нават са-мую ўдалую, інсцэніроўку ён павінен яшчэ пад-карэктаваць па арыгінале, прыняўшы да ўвагі ўсю складанасць ідэйна-мастацкай цэласнасці абранага твора” [5, с. 16].

Увасабленне твораў Я. Баршчэўскага, В. Быка-ва, У. Караткевіча, І. Мележа на беларускай сцэне вызначаецца зваротам рэжысёраў пераважна толькі да аднаго боку шматпланавых тэкстаў літаратараў. Амаль ні ў адной з разгледжаных пастановак не раскрываецца тэма нацыяналь-нага самавызначэння. Разам з тым яны даюць

падставы акрэсліць пэўныя законы сучаснага сцэнічнага прачытання твораў беларускіх класі-каў: змяненне канцэпцыі літаратурнага твора, пераасэнсаванне аўтарскай ідэі праз драматыч-ную рэарганізацыю найбольш яркіх эпізодаў; звужэнне шматпланавасці твора, абранне толькі адной жанравай інтанацыі праз пабудову эпізо-даў у форме дыялогу 2-3 персанажаў; раскрыццё адной тэмы праз вывядзенне канцэптualaнага матыву.

Самі па сабе прынцыпы і прыёмы ўвасаб-лення прозы не гарантуюць поспеху спектаклю. Аднак пастаноўшчыкі павінны памятаць, што важна не толькі творча падысці да спасціжэння прыроды аўтарскага мыслення, але і адэкват-на перадаць аўтарскую стылістыку, жанравую адметнасць, сэнсавую аснову, каб філасофская глыбіня класічнага твора не падмянялася асу-часніваннем.

Зварот беларускіх тэатраў да недраматур-гічных твораў мае свае культурныя і сацы-яльна-грамадскія прычыны. Разнастайнасць тэм, ідэй і праблем, што закранаюцца ў прозе, дазваляюць ёй быць актуальнай і ў сучасным свеце. Постмадэрнісцкая культура XXI ст. ха-рактарызуецца нестабільнасцю, з-за чаго чала-век імкнецца да асэнсавання самога сябе праз праекцыю цэлага народа. З’яўленне названых пастановак абумоўлена праблемамі сучаснага грамадства: спроба чалавека зразумець улас-нае месца ў свеце, разбурэнне сямейных каш-тоўнасцей, вайна як глабальная пагроза чала-вечаму жыццю.

Тэатр з яго сукупнасцю мастацкіх сродкаў здольны не толькі наблізіць да нас герояў мі-нулых эпох, але і знайсці, вылучыць тыя аспек-ты першакрыніцы, што найбольш адпавядаюць праблемам сучаснасці, і тым самым зацікавіць гледача.

Спіс літаратуры

1. Халіп, В. Т. Строка, прочтённая театром / В. Т. Ха-лип. – Минск : Наука и техника, 1973. – 239 с.
2. Ніякоўская, А. П. У пошуках Айчыны / А. П. Ніякоў-ская, Н. Н. Ніякоўская // Уладзімір Караткевіч і сучаснасць : зборнік артыкулаў. – Наваполацк : ПДУ, 2001. – 215 с.
3. Верабей, А. Л. Уладзімір Караткевіч : жыццё і творчасць / А. Л. Верабей. – Минск : Беларус. навука, 2005. – 271 с.
4. Мележ, І. Людзі на балоце : раман / І. Мележ. – Минск : Дзяржвыд БССР, 1962. – 470 с.
5. Достоевский и театр : сборник статей / Ленингр. гос. ин-т. т-ра, муз. и кин-фии; сост. и общ. ред. А. А. Нинова. – М. : Иск-во, Лен. отделение, 1983. – 540 с.

Ірына КАСТЫЛЯНЧАНКА,

выкладчык кафедры гісторыі і тэорыі мастацтваў
Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 04.07.2013 г.

Зінаіда ДУДЗЮК

ЗДАНЬ ЗАБЫТАГА МІФА

Працяг. Пачатак у №№ 9, 10.

БОГ ДАДЖОЎ

Сярод мноства славянскіх багоў сучасныя навукоўцы пакуль не выявілі боства, якое апекавалася б дажджом, што вельмі дзіўна, бо без гэтай атмасфернай з’явы немагчымая плоднасць зямлі. У энцыклапедычным слоўніку “Беларуская міфалогія” гаворыцца, што, “згодна з рэканструкцыяй асноўнага міфа, дождж ідзе пасля перамогі бога навальніцы над Змеём” [1, с. 148]. І тут жа ўдакладняецца: беларусы перакананыя, што дажджы пасылае святы Ілья – хрысціянскі заменнік Перуна. Між тым у славян існаваў шырока распаўсюджаны рытуал выклікання дажджу. Згодна з народнымі ўяўленнямі, калодзежы, крыніцы, азёры і рэкі былі знітаваныя з нябеснымі водамі як сазлучаныя сасуды, таму ў засушлівыя гады людзі хадзілі да крыніц ці рэчак, маліліся каля іх, выклікаючы дождж. У рытуальных мэтах абыходзілі поле з хлебам і соллю. На Палессі ў калодзежы ў якасці ахвяравання сыпалі зерне жыта ці маку. На Лагойшчыне знаходзіцца так званы Даждзбогаў камень, да якога на святы людзі і сёння прыносяць розныя ахвяраванні.

Прызнаюся, што вельмі ўзрадавалася, калі ўпершыню сустрэла згадку пра Даждзбога, бо ва ўсіх навуковых крыніцах гэты язычніцкі бог найчасцей называецца сынам Сонца ці Сварога. Сцвярджаючы гэта, даследчыкі спасылаюцца на звесткі са старадаўніх усходнеславянскіх крыніц, пакінутых хрысціянскімі летапісцамі. У перакладзе “Хронікі Іаана Малалы” (Іпацьеўскі летапіс, XII ст.) паведамляецца: “По умрѣтви же Феостовъ (ст.-гр. Гефест) егож и Сварога наричить и царствова сынъ его именем Солнце, егож наричють Дажьбогъ. Солнце же царь сын Свароговъ еже есть Дажьбог” [1, с. 131]. З гэтай цытаты вынікае, што Даждзбог звязаны з Сонцам і даводзіцца сынам Сварогу, які, у сваю чаргу, мае дачыненне да агню.

Паспрабуем разабрацца з гэтым тэкстам. Хто такі Сварог і чаму ягоны сын Даждзбог з’яўляецца богам Сонца? Трэба сказаць, што меркаванні навукоўцаў наконт Сварога разыходзяцца. Так, “Словарь славянской мифологии” дае наступныя звесткі: “Верховный владыка Вселенной, родоначальник богов... разбивая громовыми стрелами тучи, Сварог выводил

из-за них ясное солнце, или, выражаясь метафорическим языком древности, возжигал светильник солнца, погашенный демонами тьмы...” [2].

У спісе багоў, якія ўваходзілі ў пантэон кіеўскага князя Уладзіміра, Сварог не згадваецца, але ў цытаванай “Хроніцы Іаана Малалы” ён атаясамліваецца з грэчаскім Гефестам, богам агню і кавальскага рамяства.

Вядомы расійскі гісторык Б. Рыбакоў называў Сварога “богам-бацькам”, які да вылучэння на першае месца Перуна быў галоўным боствам далёкіх продкаў славян. Здагадка даследчыка вельмі цікавая з улікам таго, як мянялася першабытнае грамадства. У час матрыярхату ўладаркай свету была багіня Маці, пры пераходзе да патрыярхальнага грамадства галоўным богам стаў Род. З развіццём вытворчых сіл і зменаў адносін унутры племені і з іншапляменнікамі мянялася арыентацыя ў пакланенні таму ці іншаму богу. У выніку Б. Рыбакоў усё ж схіляўся да думкі, што “Сварог хутчэй культурны герой, які адкрыў людзям жалеза і ўстанавіў сямейныя парадкі” [3].

Даследчык Э. Зайкоўскі слушна заўважае: «У “Іпацьеўскім летапісе” пад 1114 г. зроблена спроба перыядызацыі дахрысціянскай гісторыі, у якой да часоў царавання Сварога аднесены пачатак апрацоўкі металаў і ўстанаўлення магнаміі, за парушэнне якой “звернутае и в пещь огнену»» [1, с. 454]. Тут і гучыць, відаць, думка, блізкая да ісціны. Старажытны хрысціянскі летапісец жыў значна бліжэй да таго часу, калі ламалася вера ўсходніх славян, і лепш арыентаваўся ў поглядах сваіх продкаў, калі адзначаў падабенства функцый Гефеста і Сварога. У найменні Сварога ляжыць корань “вар”, ён і паказвае на тое, што Сварог першы зварыў жалеза і навучыў гэтай справе людзей. Другая частка імя – “рог” – сімвалізуе багацце. Рог-рытон выкарыстоўваўся для віна ў час пажадання дабрабыту і працвітання супляменнікам. Чашу ў выглядзе рога трымаў у руцэ ідал Светавіта ў Арконе. Рог быў адным з атрыбутаў варажбы ў храме.

Сапраўды, Сварог мог з’явіцца ў эпоху, калі чалавек навучыўся варыць і каваць жалеза. Сварог быў богам-кавалём, які зрабіў першыя кавальскія прылады працы, неабходнае начин-

не для сялян і зброю для ваяроў. Кавадлам яму служыў Алатыр – ахвярны камень. Варта было Сварогу стукнуць молатам па камені, як з іскраў, што ён выкрасаў, нараджаліся маладыя багі.

Алатыр-камень мог быць невялікім і служыць падстаўкай для ахвярапрынашэнняў, а мог вырастаць у вялікую святую Залатую гару. Алатыр-камень – гэта, хутчэй, сакральны цэнтр свету, падмурак усіх першапачатковых ведаў, аснова ўсяго існага на зямлі. Нездарма шматлікія замовы ад хвароб пачынаюцца так: “Як на моры, на лукамор’і, там ляжыць бел камень...”. Вось, напрыклад, як заговорвалі ад хвароб свойскую жывёлу: “*На моры, на кіяне ляжыць камень Латыр, на камені на Латыры стаіць нарыца, у той нарыцы стаіць патніца. На тую нарыцу, на тую патніцу налетаець чорны воран; ён патніцу сам раздзюўбаець, коцямі раздзіраець, крыллям, пер’ем на чыстаму полю разношаець. Потнік! Потнік! Лезь вон! Лезь вон на добрай волі! А то стану прасіць Міхаілу-арханія, ён вас накажэць, накараець, на заход сонца пазганяець. Выгаварыю ж цябе, раба божага (імя) – гаспадара скаціны, рыжай шарсіны. Пры ясных зорах, пры красным сонцы, пры вутры, пры вечары*” [4].

Па гэксце замовы відаць, што яна прамаўлялася ўжо пад уплывам хрысціянскай ідэалогіі, аднак уключэнне ў яе хрысціянскага элемента чыста фармальнае. На гэтым гэксце зручна прасачыць фальклорны працэс, шляхі ўзаемадзеяння афіцыйнай рэлігіі і народнага светапогляду, які спадчынна дайшоў з язычніцкіх часоў, што ў сваю чаргу сведчыць пра жыццязстойкасць дахрысціянскіх перакананняў і абраднасці.

Дзейнасць Сварога цесна звязана з агнём і печчу-домніцай, дзе выпякалася крыца і варылася, а пасля кавалася жалеза. Жалезная зброя давала сілу мужчынам, бо з яе дапамогай яны рабіліся ў шмат разоў дужэйшымі і смялейшымі. Зрэшты, у беларускай міфалогіі каваль таксама выступае міфалагічным персанажам, ён валодае здольнасцямі чараўніка, звышнатуральнай сілай, мае дачыненне да агню і жыве на небе. Магчыма, менавіта ён куе для Перуна залатыя стрэлы.

Каваль звязаны з жалезнай рудой, яе здабычай у зямлі, а гэта азначае, што ён мае дачыненне і да іншасвету. Нават звычайны вясковы каваль заўсёды лічыўся асобай, далучанай да чараўніцтва і варажбы. Такім чынам, можна з пэўнай доляй перакананасці сказаць: Сварог – бог-дэміург, які навучыў людзей здабываць руду, варыць жалеза і каваць яго, карыстацца новымі прылада-

мі і зброяй у побыце ці ў вайскавай справе. Яго дзейнасць была звязаная з агнём і кавальскай справай, і ён ніяк не можа быць богам Сонца. Ці не ў гонар Сварога названы беларускія вёскі Сварынь і Сваротва? Не выключаю, што і словы *сварыцца, сварка, сварлівасць* паходзяць ад імя гэтага бога.

Пра бога ж Сонца ў энцыклапедычным слоўніку “Беларуская міфалогія” гаворыцца, што ён свяціў ад самага пачатку стварэння свету і ўяўляе сабой вялікі нябесны агонь, які сагравае неба [1, с. 478]. Як бачым, у гэтых бостваў розныя функцыі і нам не варта блытаць сферы іх дзейнасці.

Паходжанне імя Дажджбога некаторыя даследчыкі выводзяць ад слоў *даць* і *бог*. Аднак у “Слове аб палку Ігаравым” Дажджбог згадваецца так:

*Пры Алегу тады Гарыславічу
Моц было міжусобіц, няладаў;
Жыццё гінула ўнука Дажджбожага,
Люд свой век скарачаў ў княжых звадах* [5].

Пераклад Я. Купалы.

Відавочна, што імя складаецца са слоў *даждж* і *бог*. І прачытваецца проста: Дажджбог – бог дажджоў, якія апладняюць зямлю. Менавіта таму нашы продкі верылі, што Дажджбог апякуецца вяселлем, сустракае маладога на світанку ў той дзень, калі хлопец збіраецца ўзяць шлюб, і бласлаўляе яго на шчасце і плоднасць.

Пра тое, якую ролю ў сістэме славянскай міфалогіі выконваў Дажджбог, спяваецца ў народнай песні:

*– Вой ты, салавейка, ты ранняя птушка,
Вой чаго ты рана з выраю выйшаў?
– Не сам жа я выйшаў, Дажджбог мяне выслаў
З правае ручанькі, і ключыкі выдаў.
З правае ручанькі – лета адмыкаці,
З левае ручанькі – зіму замыкаці* [6, с. 118].

Дажджбог з першымі птушкамі прысылае цяпло, адмыкае зямлю, палівае свет пладаноснымі дажджамі. Ён можа мець родавую сувязь з Калядой, які на пачатку зімы паварочвае сонца на лета, а ў паўднёvasлавянскай міфалогіі называецца Божычам, згадваецца ў калядках і ў абрадах, што пачынаюць веснавы сонечны цыкл.

Каляда ў змаганні з Карачуном, тым, што падкараціў дні, перамагае. І толькі пасля таго, як юны Божыч (Каляда) расколе лёд, растопіць снягі, з’явіцца стары Дажджбог, каб адагрэць зямлю і самому пагрэцца ў вясновых промнях.

Са Сварогам Дажджбог мог быць звязаны праз ваду, дзе загартоўвалася выкаванае жалеза – зброя і прылады працы, а мог і сапраўды быць ягоным сынам ці памочнікам.

Даследчыкі заўважылі ў сярэднявечных тэкстах спалучэнне імёнаў Дажджбога і Стрыбога. І гэта таксама невыпадкова. Украінскае *стрибати* азначае ‘скакаць, сягаць’. Стрыбог – бог вятроў, які сягае, куды захоча, і дапамагае Дажджбогу пераганяць па небе хмары. Іх звязвае агульная справа – забеспячэнне ўрадлівасці зямлі.

У народнай песні сустракаюцца такія словы:

*Між трыма дарогамі, рана-рана,
Між трыма дарогамі, ранюсенька,
Там спаткаўся князь з Дажбогам, рана-рана,
Там спаткаўся князь з Дажбогам, ранюсенька.
– Вой ты, божа, ты, Дажбожа, рана-рана,
Саступі мне дарожку, ранюсенька.
Бо ты богам год ад году, рана-рана,
А я князем раз на век, ранюсенька [6, с. 242].*

Можна дапусціць, што Дажджбог апекаваўся княжацкай уладай, таму летапісец і называў вояў Ігарава палка Дажджбогавымі ўнукамі. У падтэксце песні можам прачытаць, што Дажджбог заступіў дарогу ваяўнічаму князю і не ўхваляе вайсковыя паходы, бо войны забіраюць маладых аратых, а зямлю пакідаюць без догляду. Князь жа апраўдваецца тым, што выпала яму пакняжыць і не можа ён жыць інакш...

Яшчэ адзін вельмі цікавы фальклорны тэкст падкрэслівае важную касмічную трыяду:

*З-за гары, з-за высокае,
Бачым, як выходзяць тры браты родныя:
Адзін брацейка – светлае сонейка,
Другі брацейка – ясны месяцчык,
Трэці брацейка – дробны дожджычак [6, с. 51].*

А далей гаворыцца, што месяцчык імкнецца замарозіць горы і даліны, сонейка – размарозіць, а дожджык – зазеляніць увесь свет. Такім чынам, асноўная функцыя Дажджбога – аздобіць зямлю, расквеціць, дапамагчы вырасціць багаты ўраджай. Безумоўна, нашы продкі не маглі не стварыць Дажджбога – бога дажджу, не маглі не пакланяцца яму, бо менавіта ад яго залежалі дабрабыт, заможнае жыццё сям’і і ўсяго чалавечага роду.

КАВАЛЬ

Вобраз каваля, надзеленага незвычайнай сілай, даволі часта сустракаецца ў славянскіх казках і песнях. Людзей, якія валодалі гэтай незвычайнай прафесіяй, увогуле лічылі чараўні-

камі, бо ім былі падуладныя агонь, вада і жалеза – тры загадкавыя і магутныя стыхіі.

У беларускай казцы “Каваль” [7] сустракаецца сюжэт, падобны на міф, што вядомы ў розных народаў свету. У ім апавядаецца, як цар загадаў забіваць усіх малых дзяцей, каб людзі больш не множыліся, бо ў краіне здарыўся голад, але адна цяжарная жанчына вырашыла схавацца ў лесе і нарадзіла там цудоўнага хлопчыка, у якога сонейка ззяла на лбе. Хлопчык рос хутка і за адно лета зраўняўся ростам з матуляй. Жанчына вярнулася ў сяло з сынам. Неўзабаве ён стаў добрым кавалём. Ды царскія слугі вырашылі забіць яго за тое, што нарадзіўся на свет без царскага дазволу, аднак каваль перамог войска і паехаў у іншае царства. А там здарылася бяда – Баба Яга выкрала царэўну і завезла Кашчэю Бессмяротнаму. У гэтай казцы падкрэсліваюцца вельмі характэрныя рысы каваля: ён дужы і адважны, можа выступіць супраць цэлага царскага войска, гатовы змагацца з магутным чараўніком Кашчэем, але пры гэтым баіцца сустрэчы з царом, бо *“не ведае, што яму сказаць”*. Сіла і моц дзяржаўнай улады для нашага героя страшнейшыя за магутнае войска.

“Не бойся цара, – кажа яму мышка, – толькі вазьмі мяне з сабою, я буду табе падказваць”.

Мышка, прадстаўніца ніжэйшага свету, узялася дапамагчы кавалю і ўгаварыла яго шукаць царэўну. Шмат давялося перажыць хлопцу. Нарэшце сышоўся ён у бойцы з Кашчэем. *“Біліся, біліся, аж горы растрыбушылі, разварнулі палацы, але ніхто адзін другога не можа асіліць. Бачыць Кашчэй Бессмяротны, што каваль разбіў ступу, паламаў таўкач і чуць ужо не рэзнуў булавою Бабу Ягу, спалохаўся, пусціўся наўцекача, схпіўшы Бабу Ягу на бярэмя”*.

Варта асобна спыніцца на такім персанажы, як Баба Яга. На санскрыце *баба* – ‘бацька’ ці паважлівы зварот да чалавека, *яга* – ‘ахвяра’. Спалучэнне гэтых слоў можа абазначаць продка, старэйшыну, які прыносіць ахвяру. Такім было першапачатковае прызначэнне гэтай міфічнай асобы. У беларускіх казках яна выступае антаганістам галоўнага героя і чараўным памочнікам. Усё залежала ад таго, у які час стваралася казка: да хрышчэння ўсходніх славян ці пасля.

Атрыбуты – ступа і таўкач – узніклі тут невыпадкова. Ступа была сімвалам дабрабыту, бязбеднага існавання сям’і. Сучасная дзятва мо і не ведае, што ступа была зусім не транспартным сродкам Бабы Ягі, а пасудзінай, у якой таўклі таўкачом неачышчанае зерне, каб атрымаць крупы. Фактычна Баба Яга надзяля-

лася рысамі міфалагічнай першакарміцелькі, плоднай зямлі, на якой трымаецца свет. А каваль з нашай казкі паламаў усе ўстоі грамадства (ступу, таўкач) і збіраўся “рэзнуць Бабу Ягу па галаве”, гэта значыць – ён гатовы знішчыць і само жыццё, каб толькі дамагчыся сваёй мэты.

Але вернемся да сюжэта чароўнай казкі. Пайшоў Каваль у палац Кашчэя, знайшоў царэўну, якую замарозіла Баба Яга. Зняў ён хустачку са сваёй галавы, асвяціў дзяўчыну сонейкам, што ззяла на ягоным ілбе, – царэўна і адтала. Тады папырсаў яе каваль жывой вадой – яна і ажыла. Калі вярталіся дамоў, усчалася бура – гэта Кашчэй даганяў каваля з царэўнай.

“І пачалі Каваль з Кашчэем тузацца. Доўга яны вадзіліся. Дзе ступяць, там зробіцца тая выскаць або возера, што і да гэтага часу можна пабачыць іх у лесе. Але вось каваль злаўчыўся ды і падмяў Кашчэя пад сябе, наступіў яму на горла і падняў булаву, каб расквасіць мазгаўню. Бачыць Кашчэй, што прыйшлі яму капцы, давай ён прасіцца; абяцае, што больш ніколі не будзе чапацца, будзе жыць толькі ў балоце. Пусціў яго каваль і паехаў скараэй к цару...”

Найчасцей вобраз каваля ў казках, створаных у дахрысціянскі час, нясе станоўчыя рысы. Тут жа ён агрэсіўны, бо пайшоў служыць новай хрысціянскай веры і не толькі куды для яе зброю, але і сам выкарыстоўвае тую зброю ў барацьбе супраць сваіх жа супляменнікаў, гвалтам прымушаючы іх адмовіцца ад перакананняў, атрыманых у спадчыну ад продкаў.

У казцы “Іскарка-парубак Дзявочы сын” [8, с. 85] галоўны герой, уцякаючы ад змеёвай жонкі, звяртаецца да каваля: *“Каваль, кавальскі сын, прыкрыў мяне ад смерці!”* Іскарка просіць дапамогі ў Сварожыча, сына Сварога. Далей у казцы гаворыцца, што дом каваля быў увесь з чыгуну, без вокнаў, нават сонца туды не свяціла. І вароты – таксама чыгунныя. Змяя тры разы вакол дома абвілася і пачала пралізваць дах. Калі ж яна дах прагрызла, дык каваль узяў клешчы ды і ўхапіў імі змяю.

Існуе такі ж самы казачны сюжэт і пра Сварога. Гэта ён змагаўся са Змеем, а пасля ўхапіў яго, запрог і праараў першую баразну, што аддзяліла той свет ад гэтага, Наў ад Яві. Атрымліваецца, што казачны персанаж Каваль нясе ў сабе рысы бога-каваля Сварога, валодае такімі ж магутнымі сілай і чарадзейнымі сродкамі. Кавадлам для бога-каваля служыць загадкавы Алатыр-камень, які, згодна з паданнем, упаў з неба, і на ім напісаны законы існавання людзей. Пад тым каме-

нем схаваная ўся сіла зямлі, з-пад яго цякуць крыніцы з жывой вадой. Ён згадваецца ў шматлікіх замовах супраць хвароб людзей і свойскай жывёлы.

Каваль здатны выкаваць чароўныя рэчы, напрыклад неймаверна цяжкую булаву, з якой чалавек-волат пераможа шматгаловага Змея, што нясе зло і знішчае людзей. Сімволіка заганняга Змея Гарынавіча ці Цмока сустракаецца не толькі ў славянскай міфалогіі, у іншых народаў таксама ёсць персанажы, надзеленыя адмоўнымі рысамі. Яны, створаныя вышэйшым боствам, адступаюць ад прынятых правілаў і пачынаюць дзейнічаць, зыходзячы з уласных патрэб, нібы выступаюць у ролі непаслухмянага і жорсткага сына.

Увогуле, кавальства было складанай справай. Навучанне доўжылася ад трох да сямі гадоў, пасля чаго вучні рабіліся падмайстрамі. Каб стаць майстрам, трэба было паездзіць па розных мясцінах, пераняць прафесійныя сакрэты ў іншых кавалёў і паказаць, на што сам здатны.

Існаваў у беларусаў традыцыйны танец “Каваль” [9], пабудаваны на імітацыі кавальскай працы. Захавалася шмат народных песень і прыпевак, дзе вобраз каваля меў падкрэсленую сексуальную афарбоўку.

У народным календары свята каваля прыпадае на 14 лістапада (дзень святых Кузьмы і Дзям’яна). Мусіць, менавіта ў гэты дзень ушаноўваўся ў даўніну Сварог – бог-дэміург, які навучыў людзей рамёствам.

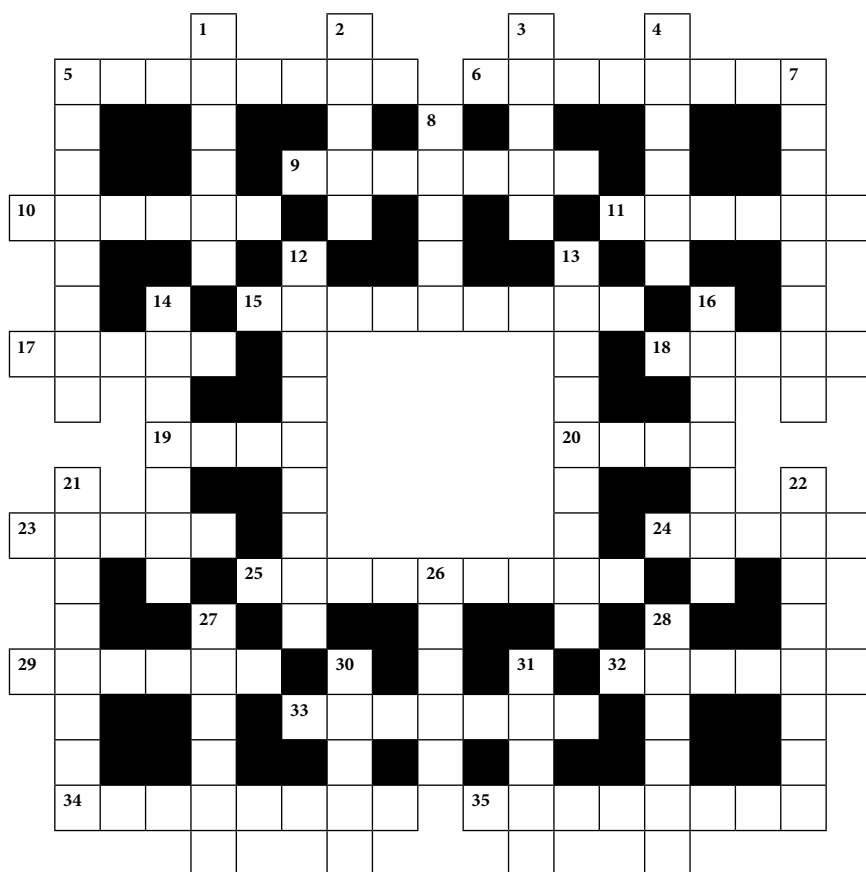
Працяг будзе.

Спіс літаратуры

1. **Беларуская міфалогія** : энцыклапед. слоўн. / С. Сянько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч [і інш.]. – Мінск : Беларусь, 2004. – 592 с.
2. **Словарь славянской мифологии** / сост. Е. А. Грушко, Ю. М. Медведев. – Н. Новгород, 1995. – С. 271.
3. **Рыбаков, Б. А.** Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М., 1994. – С. 540.
4. **Замоу** / уклад. Г. А. Барташэвіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – С. 94.
5. **Слова пра паход Ігаравы** / уклад., прадм., камент. В. Чамярыцкага. – Мінск, 1986. – С. 111.
6. **Золотослов** : Поэтический космос Давньої Русі / упоряд. М. Москаленко. – Київ : Дніпро, 1988.
7. **Анталогія беларускай чароўнай казкі** / уклад. А. В. Цітавец, Т. К. Цяпкова. – Мінск, 2001. – С. 163.
8. **Чарадзейныя казкі** : у 2 ч. / НАН Беларусі; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы; склад. К. П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч; рэдкал. : В. К. Бандарчык [і інш.]; уступ. арт. К. П. Кабашнікава. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – Ч. 1. – 639 с.
9. **Этнаграфія Беларусі** : энцыкл. / рэдкал. : І. П. Шамякін [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 225.

ЯКУБ КОЛАС І ЯНКА КУПАЛА

КРЫЖАВАНКА

Па гарызанталі: 5. Дачка Крыніцкіх у п'есе Янкі Купалы. 6. Янка Купала ў Пецяўбурзе вучыўся на курсах ... 9. Назва верша Якуба Коласа з радкамі «Багачы і панства, нашы «добрадзеі»! Мы на суд вас клічам, каты вы, зладзеі». 10. «Мароз... і жарты любіць» – радок з паэмы «Новая зямля» Я. Коласа. 11. «Эх, неразумнае дзіцятка! – сказала гара. – Гэта толькі павярхоўнаму воку не відно ...» – з «казкі жыцця» «Крыніца» Я. Коласа. 15. Перанос назваў адных з'яў ці прадметаў на іншыя на аснове іх сумежнасці, знешняй ці ўнутранай сувязі. 17. Імя адоранага хлопчыка з паэмы Я. Коласа. 18. Паэтычны дэбют

(сінонім). 14. «Эх, брат: які ты баязлівы! Не бойся, ... : будзем жывы!» – радкі з паэмы «Новая зямля» Я. Коласа. 16. Верш Я. Купалы; народнае свята. 21. Працаўнік, які абрабляе зямлю, вырошчвае збожжа. 22. Адна з апошніх «Казак жыцця» Я. Коласа. 26. Рака, па беразе якой, паводле Я. Коласа, «цэлы гай старасвецкіх дубоў раскінуўся». 27. Сатырычнае апавяданне Я. Коласа. 28. Судовы ... узьяў Я. Купалу на працу пісарам. 30. Губернскі горад, каля якога ў г. Абаян працаваў у 1918 г. настаўнікам Я. Колас. 31. «Ёсць Вязынка, і ёсць ... Выток і плынь» – з верша Вячаслава Дашкевіча.

Адказы

14. Костуць. 16. Купаліце. 21. Хлеббароб. 22. «Страказа». 26. Нёман. 27. «Кірмаш». 28. Смяць. 30. Курск. 31. Акапы.
Па вертыкалі: 1. Уладар. 2. Скітон. 3. Талаш. 4. Зьвілік. 5. Прататып. 7. Ангелюрыя. 8. Гарун. 12. Пецярбург. 13. Літаратар. 14. Костуць. 16. Купаліце. 21. Хлеббароб. 22. «Страказа». 26. Нёман. 27. «Кірмаш». 28. Смяць. 30. Курск. 31. Акапы.
Па гарызанталі: 5. Падліпка. 6. Чарняева. 9. «Ворагам». 10. Штуккар. 11. Нічога. 15. Метафіра. 17. Сымон. 18. «Мужык». 19. Твар. 20. Рана. 23. Аляся. 24. Эліта. 25. «Армянствам». 29. Максім [Горкі]. 32. Аленка. 33. Купалка. 34. Беларусь. 35. «Спадчына».

Склала Яніна МАЦВЕВА.

Установа «Рэдакцыя часопіса «Роднае слова». Заснавальнікі: Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, грамадскае аб'яднанне «Саюз пісьменнікаў Беларусі». Рэгістрацыйны нумар часопіса 561.

220035, г. Мінск, пр. Пераможцаў, 47, кор. 1, пад'езд 2 (уваход з вул. Гвардзейскай, код на ўваходзе: 43 + званок).
 Р/р № 3015702170012 у аддзяленні № 527 ААТ «Белінвестбанк» г. Мінска, код 739, УНН 190241571, ОКПО 37551965.

Тэлефоны: галоўнага рэдактара (017) 203-35-17, намесніка галоўнага рэдактара (017) 203-24-69, рэдактараў і галоўнага бухгалтара (017) 203-34-79, адказнага сакратара (017) 203-07-40, факс (017) 203-07-40.
 E-mail: rodnaje_slova@tut.by
www.rs.unibel.by

Падп. да друку 05.11.2013. Фармат 60x84 1/8. Папера газетная. Гарнітура «Minion Pro». Афсетны друк. Ум.-друк. арк. 9,1. Ум.-фарб. адбіт. 11,07. Ул.-выд. арк. 11,5. Тыраж 2812 экз. Зак. 3501.
 Надрукавана ў Рэспубліканскім унітарным прадпрыемстве «Выдавецтва «Беларускі Дом друку»». 220013, Мінск, пр. Незалежнасці, 79. ЛП 02330/0494179 ад 03.04.2009.